cogito

FRÉDÉRIC GROS

utanç devrimci bir duygudur

Çeviren: Olcay Kunal

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

UTANÇ
DEVRİMCİ BİR DUYGUDUR

Frédéric Gros (1965) Felsefeci. L'Institut d'études politiques de Paris'de (Sciences Po) felsefe profesörü. 1999'da Paris-Est-Créteil-Val-de-Marne Üniversitesi'nde *Théorie de la connaissance et histoire des savoirs: de L'histoire de la folie à L'archéologie du savoir* başlıklı doktora tezini savundu. Michel Foucault'nun Collège de France'ta verdiği dersleri yayıma hazırladı.
Başlıca kitapları: *Michel Foucault* (Presses universitaires de France, "Que sais-je?" dizisi, 1996), *Foucault et la folie* (Presses universitaires de France, 1997), *États de violence: essai sur la fin de la guerre* (Gallimard, 2006), *Le Principe sécurité* (Gallimard, 2012), *Marcher, une philosophie* (Carnets Nord, 2008), *Possédées* (Albin Michel, 2016; roman), *Yürümenin Felsefesi*, Kolektif, 2017), *Le Guérisseur des Lumières* (Albin Michel, 2019; roman), *La honte est un sentiment révolutionnaire* (Albin Michel, 2021).

Olcay Kunal 1972 yılında İstanbul'da doğdu. St. Michel Fransız Lisesi ve İÜ Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunu. Çok sayıda çevirisi bulunmakta.

Frédéric Gros'un
YKY'deki kitapları

İtaat Etmemek (2020)
Utanç Devrimci Bir Duygudur (2026)

FRÉDÉRIC GROS

Utanç
Devrimci Bir Duygudur

Çeviren:
Olcay Kunal

YAPI KREDİ YAYINLARI

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des programme d'aide à la publication de l'Institut français.
Bu eser, Institut français kurumunun yayına destek programından yararlanmıştır.

Yapı Kredi Yayınları - 6782
Cogito - 297

Utanç Devrimci Bir Duygudur / Frédéric Gros
Özgün adı: **La honte est un sentiment révolutionnaire**
Çeviren: **Olcay Kunal**

Kitap editörü: **Korkut Erdur**
Düzelti: **Serenad Demirhan**

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: **Arzu Yaraş**

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar / İstanbul
Telefon: (0 212) 693 00 08
Sertifika No: 52508

Çeviriye temel alınan baskı: Albin Michel, Paris, 2021
1. baskı: İstanbul, Mart 2026
ISBN 978-975-08-6775-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2022
Sertifika No: 44719
© Editions Albin Michel - Paris 2021

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
https://wwwyapikrediyayinlari.com.tr
e-posta: **ykykultur@ykykultur.com.tr**
facebook.com/yapikrediyayinlari
instagram.com/yapikrediyayinlari
x.com/**YKYHaber**

Michel Gardette için

İÇİNDEKİLER

Utanç Devrimci Bir Duygudur • 9
Kötü Şöhret • 15
Onursuz Toplumlar mı? • 23
Toplumsal Hor Görme Üzerine • 30
Hayaletlere Dair Bir Hikâye • 41
Melankoli • 53
Bütüncül Sosyal Olgu: Ensest, Tecavüz (Travmatik Utanç) • 60
Cumhuriyetin Cinsel Temeli • 81
Aïdôs • 89
Felsefi Utandırma • 96
Gelecek Geçmiş Zaman • 101
Kesişimsel Utançlar • 111
Sistemik Utançlar • 119
Devrimci Utanç • 128
Dizin • 137

Bir arkadaşa utanç hakkında küçük bir kitap yazma tasarımdan söz ettiğimde şöyle cevap verdi: "Ne tuhaf bir fikir. Suçluluk filan olsa tamam, Dostoyevski, Kafka falan gidersin... Ama utanç..."

Bu tepki bugün şaşırtıyor beni, öyle ki artık utanç suçluluktan bile daha derin, daha geniş, daha karmaşık bir deneyimi kapsıyor gibi geliyor bana; ahlaki, toplumsal, psikolojik, siyasal birçok boyuta giriyor bence – hatta Kafka ve Dostoyevski özellikle utanç üzerine yazmışlar gibi geliyor.

Özel hayatımda sanırım suçluluktan ziyade utanç beni daha fazla etkiledi, suçluluğun buyruklarındansa daha çok utancın dayatmalarına boyun eğerek karar aldım.

Rousseau'nun *İtiraflar*'ındaki şu kurdele çalma bölümü geliyor yine aklıma. Eylemi yapan kişi için zor itiraf doğrusu, zaten yaşamında ilk ve son kez anlattığını söylüyor, sanki bir yarayı deşmeye karar vermiş de hemen sonrasında kapatıyormuş gibi – en azından başkalarının gözünde. Zor itiraf çünkü aynı zamanda bir aşçı kızın suçlanmasına neden olduğunu da söylüyor, kim bilir ne ağır bedel ödemiştir bu yalan için kız – o dönemde hırsızlık yaptığı için kovulan bir hizmetçi kıza neler olduğu hakkında fikriniz var mı?

Neyse, olaya geri döneyim: Rousseau'nun üzerinde, uzun süredir aranan, pembe renkte gümüş işlemeli eski bir kurdele bulurlar. Üfleyip püfleyerek, kem küm ederek (elbette ki hırsız Rousseau'ydu) kurdeleyi kendisine verenin genç Marion olduğunu söyler. İnsanlar şaşırırlar buna, çünkü genç kız hep söz dinleyen, sadık biri olmuştur. Bir yüzleşme ayarlanır. Jean-Jacques o gencecik haliyle ithamlarında ısrar eder. Marion usulca ağlar ve tabii karşı çıkar. Rousseau geri adım atmaz, "şeytanca bir cesaretle" suçlamalarını yineler, kurtuluşu buna bağlıymışçasına iyiden iyiye sarılır yalana.

Kısacık bir acınası rezil olma anındansa ebedi suçluluk, hatta ölüm! Utanç korkusu her şeyden üstün gelir. Metnin gücü maruz kalınan bir utanç sahnesini göstermesinde değil, ahlaki bir çıplaklık anından korunmayı dünyada her şeyden fazla isteyen bir kalpteki dehşeti ve bunun yol açtığı muhteşem direnci betimlemesinde yatar.

> Ondan sonra ortaya çıktığını gördüğüm zaman yüreğim parçalandı, ama o kadar insanın varlığı, pişmanlığımdan daha baskın çıktı. Cezadan pek korkmuyordum, asıl korktuğum utançtı; ama utançtan, ölümden çok, cinayetten çok, dünyadaki her şeyden çok korkuyordum. Yerin dibine batmak, yok olmak isterdim; yenilmez utanç her şeyi yendi, küstahlığımın tek nedeni utanç oldu ve ne kadar suçlu haline gelirsem, bunu kabul etme korkusu beni o kadar gözü pek yapıyordu. Hırsız, yalancı, iftiracı diye tanınmak, herkesin içinde yüzüme karşı öyle ilan edilmek korkusundan başka bir şey düşünmüyordum. Tam bir şaşkınlık bütün öteki duygularımı yok ediyordu.[1]

• • •

Aslında arkadaşımın tepkisi beni cesaretlendirmişti. Kendi kendime diyordum ki, kütüphaneler hata duygusu hakkında yazılmış kitaplarla doluyken, utanç üzerine yazılmış çok az şey mevcut. Oysa her alanın bir başvuru yazarı vardı, üstelik hepsi de önemli kitaplar yazmıştı: Örneğin psikolojide Serge Tisseron,[2] sosyolojide Vincent de Gaugelac,[3] sosyal felsefede Didier Eribon,[4] psikanalizde Claude Jamin,[5] edebiyat eleştirisinde Jean-Pierre Martin,[6] felsefede Ruwen Ogien...[7]

Geç bile kalmıştım.

Yine de pes etmedim. Zaten, istesem kendi hissettiklerimden yola çıkabilirdim, hem de ne hissettiğimi açıklamadan; ayrıca pekâlâ okumalarımın yol açtığı duyguları da kullanabilir (James

1 J.-J. Rousseau, *İtiraflar*, II. Kitap (çeviren Kenan Somer, Doruk yayıncılık, 2002, 3. baskı). Bu anlatı üzerine P. Hochart'ın derin ve parlak analizi için bkz. "L'espace intime", C. Habib, *La Pudeur: la réserve et le trouble* içinde, Autrement, 1992, s. 188-200.

2 S. Tisseron, *La Honte. Psychanalyse d'un lien social*, Dunod, 2020, 4. baskı.

3 V. de Gaugelac, *Les Sources de la honte*, Seuil, 2015, 2. baskı.

4 D. Eribon, *Une morale du minoritaire*, Flammarion, 2015.

5 C. Jamin, *La Honte, ses figures et ses destins*, PUF, 2007.

6 J.-P. Martin, *La Honte. Réflexions sur la littérature*, Gallimard, "Folio essais", 2017.

7 R. Ogien, *La honte est-elle immorale?*, Bayard, 2002.

Baldwin, Annie Ernaux, Primo Levi, Simone Weil), erkeklerin aşağılamalarıyla sınanmış onca kadın figürünü de katabilirdim işin içine: Lucretia, Phaedra, Tombalak, Anna Karenina, François Bon'un anlatısındaki kadın Daewoo işçileri[8] ve daha niceleri.

• • •

Utanç zamanımızın başlıca duygulanımı, yeni mücadelelerin göstergenidir. Adaletsizliğe, zulme, eşitsizliğe bağırıp çağırmayı bıraktık. Utanç diye haykırıyoruz.

2021 Ocak ayı, Paris, Saint-Guillaume sokağı. Ulusal Siyasal Bilimler Vakfı Başkanı Olivier Duhamel, üvey kızı Camille Kouchner tarafından 1980'lerin sonunda ikiz erkek kardeşine karşı defalarca cinsel istismarda bulunmakla suçlandı, üstelik dönemin Siyasal Bilimler Vakfı Müdürü de 2019'dan beri yaşananlardan haberdardı. Öğrenciler okullarını sarsan bu skandal karşısında gösteriler yaptı ve "Utanç" başlıklı açık bir mektup yayımlayarak bu kez de müdürün istifasını istedi – Olivier Duhamel bu kitabın yakında yayımlanacağını öğrenince istifa etmişti zaten.

6 Eylül 2020 Pazar, Belarus. Minsk'te binlerce gösterici sokaklara döküldü, liderleri Aleksandr Lukaşenko'ya karşı "Yazıklar olsun! Utan!" sloganları attı.

28 Şubat 2020, Paris, Pleyel Salonu, 45. César Ödülleri. Roman Polanski'nin en iyi yönetmen adayı olarak açıklanması üzerine Adèle Haenel "Utanç, utanç, utanç verici!" diye bağırarak salonu terk etti.

2020 yılının Ocak ayı, BM'nin Gıda Hakkı eski raportörü Jean Ziegler, Midilli adasındaki Moria mülteci kampına yaptığı ziyaret sonrasında buranın "Avrupa'nın utancı" olduğunu ilan etti.[9]

Hatta bütün bu olayların ötesinde, yeni aktivizm tavırlarını, yeni infialleri açıklamak için yeni bir dil ortaya çıktı: Örneğin sivil havacılığın ve dijitalleşmenin gezegene maliyeti konusuna dikkat çekmek için kullanılan *flight shame* [uçuş utancı], *digital shame* [sanal utanç] gibi ifadeler.

8 F. Bon, *Daewoo*, Fayard, 2004.

9 J. Ziegler, *Lesbos. La honte de l'Europe*, Seuil, 2020.

• • •

Üç temel deyiş, üç güncel uyarı daha var.

"Kendinizden utanmayı bırakın!"

Utanç ve üzüntüye karşı bir öfke ve yaşam arzusu sıçramasıdır bu, hani varoluşu zehirleyen, ötekine olan tüm güveni, tüm yaşama sevincini körelten, kurbanını can yakıcı bir sessizliğe, kendini hor görmeye mahkûm eden, farklı olana yönelik duyulan nefretle, sonradan görmelerin küstahlığıyla, maçoluk aptallığıyla beslenen ve direncin önünde engel oluşturan şu utanç ve üzüntüye karşı.[10] Ayrımcılıklardan ve damgalamalardan duyulan utanç. Sözün özgürleştirilmesine, insanın kendisini olumlu biçimde geri kazanıp engellerinden kurtulmasına çağrı. Bu noktada, benlik saygısı tüccarları, kişisel gelişim koçları, utancın üstesinden gelme ve kendini kabul etme tekniklerini satmak için birbiriyle yarışır. Tek bir slogan vardır: Hiçbir şeyin ve hiç kimsenin kendiniz olmanızı engellemesine izin vermeyin. Kendinizi sevin, olduğunuz kişiyle gurur duyun (ancak vaatlerin ötesinde, bozulmuş mahremiyetlerin yarası kalır kuşkusuz).

"Utanç mutanç kalmadı artık!"

Ahlakçıların, eğitimcilerin ve psikolog-eğitmenlerin dile getirdiği bir kızgınlık çığlığıdır bu.[11] Bin kez yapıldı bu saptama. Teşhir ve pervasızlık her yerde hüküm sürüyor. Okulda, işte, sokakta, hadsizlikten, vicdansızlıktan, mahremiyetin sınırlarının bilinmemesinden yakınılıyor. Sosyal ağlar, insanların utanmazca kendilerini sergilemesiyle besleniyor. Kaba saba davranışların, edepsizliklerin bini bir para olmuş.

> Bugün bir utanç krizinden geçiyoruz. Kaba saba davranışlar artıyor, edepsizlik yayılıyor, utanmazlık çoğalıyor, çekingenlikten, hayadan, kendini engellemeden, sakınmadan artık eser yok, özellikle de okulda. Ortada bir okul krizi varsa, bu her şeyden önce bir utanç krizidir.[12]

10 B. Cyrulnik, *Mourir de dire*, Odile Jacob, 2012.

11 Bu anlamda bkz. E. Bidaud, C. Trono (yay. haz.), *Il n'y a plus de honte dans la culture*, Penta, 2010.

12 A. Finkielkraut, G. Hanus, "Il y a quelque chose à dire en faveur de la honte", *Cahiers d'études lévinassiennes*, 7, 2008.

Yitirilmiş bir çekingenlik, içe dönüklük, gizlilik duygusu yeniden bulunmak isteniyor. Utançta (*aïdôs*, *pudor*) hata, ahlaklarının çok gerisinde siyasal itaati sağlayan bir kaldıraç etkisi, toplumsal bir parola, içsel bir yapılandırma ilkesi gören eski etik anlayışlara geri gelme hayalleri kuruluyor.

"Utanmaya yüzünüz yok!" ya da *"Utanın be!"*

Tam bir öfke çığlığıdır bu. Zalimlere, tecavüzcülere, ensest faillerine olduğu kadar ikiyüzlü politikacılara, yozlaşmış yöneticilere ve küstah milyarderlere yöneliktir. Gösterilerde, kamusal protesto hareketlerinde duyarız. Bütün bir öfke ve üzüntü diyalektiği, kızgınlığın büsbütün bulaşıcılığı, kolektif bir çileden çıkışın vücut bulması söz konusudur. Ve utanç bir kıvılcım, bir dinamit, bir patlayıcı oluverir birden.

• • •

Bu kitap, *İtaat Etmemek*'in[13] tamamlayıcısı, devamı niteliğinde. Korkularımıza, koşullanmalarımıza, atıl kalmayı seçişimize rağmen cesurca bir itaatsizliğin itici gücünün ne olması gerektiğini merak ediyordum – itaatsizlik deyince tabii ki siyasi itaatsizliklerden bahsediyordum (adil olmayan kararnamelere karşı olan başkaldırılar, dünyanın gidişatını reddediş, kişisel sorgulamalar vb), suçluluktan ya da kaba saba davranışlardan değil. Sonra Hannah Arendt'e sığınarak sorumluluğa, insanın kendine dönüşmesine, kendi ilkeleriyle tutarlı olmaya çalışmasına yöneliyordum. Entelektüel olarak doğru bir çıkış yoluydu belki bu, ama arada büyük ve yürek burkan başkaldırı gerekçelerini göz ardı ediyor, hayal gücünün mücadelelerdeki etkisini küçümsüyordu. Oysa utanç hayal gücüyle işler. "Dünyadan utanmak"[14] ve birbirimize olaylar farklı şekilde olabilirdi demek için gereklidir o. Başkası *adına* utanıldığında da ihtiyaç duyarız ona; bu başkası yenilgiye uğramış ve aşağılanmış biri olabilir – *onda* hissedilir işte bazan o

13 F. Gros, *Désobéir*, Albin Michel, 2017 (*İtaat Etmemek*, çev. Zeynep Büşra Bölükbaşı, YKY, 2020).

14 P. Levi, *Les naufragés et les rescapés*, Fr. çev. A. Maugé, Gallimard, 1989 (*Boğulanlar Kurtulanlar*, çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 1996).

dayanılmaz acı[15] – ama aynı zamanda utanmazca aşağılayan biri de olabilir; o zaman da, kendisi hiç utanç duymasa da bizi *onun yerine* utanmaya zorlar.

Şahsen ben kendisinde hafif mahcubiyet, biraz rahatsızlık, çekingenlik filan gördüğüm kişiye bağlanırım hemen – bu özgüven eksikliğinde sağlam bir dostluk kuracak bir şeyler bulmuşum gibi. Bana hiç utanç duymadığını iddia eden birine güvenmezdim içgüdüsel olarak.

Dünya haberlerini, siyasi liderlerin demeçlerini ve patron temsilcilerinin konuşmalarını dinlediğimde boğar adeta utanç duygusu beni.

Her gün daha kaçınılmaz hale gelen en kötü senaryoya boyun eğmemek ve başkaldırı becerimizi canlı tutmak için bize itaat etmeme gücünü veren şey, Primo Levi'nin deyişiyle, "dünyanın utancı"dır. Bu utanç, üzüntüyle öfkenin bir karışımıdır. Ruh menajerleri ne söylerse söylesin bu utanç öylece geride bırakılamaz: Öfke biçimine sokularak dönüştürülebilir.

Hayır, utanç duygusunu asla aşamaz insan: Çalışır, ince ince işler, yüceltir ancak.[16] Hatta kaldıraç, suç ortağı, itici güç yapar bazen onu. İyice sıkar, yıkıcı üzüntü, insanın kendine yönelik nefreti namına ne varsa hepsini yok etmek için bir güzel temizler, içinden salt öfke kısmını alır.

15 J.-J. Rousseau, merhamet konusunda hayal gücünün beslediği merkezden uzaklaşma dinamiği üzerinde ısrar etmek için (utanç ve merhamet, hayal gücü tarafından taşınan iki büyük ilişkisel duygudur), *Dillerin Kökeni Üzerine Deneme* (1781) adlı eserinde şöyle yazıyordu: "Kendi içimizde değil, onun içinde acı çekeriz."

16 Édouard Louis, edebiyatın sınırlarını *üstlendiği* çarpıcı kitaplarında, kendini bir utanç yazarı olarak sunabilir; ancak utancı sadece bir nesne veya içerik olarak değil, aynı zamanda yazdığı yer olan öznel bir kaynak olarak da ele alır (bkz. C. Devarrieux ile söyleşi, *Libération*, 4 Mayıs 2018).

Kötü Şöhret

John Cassavetes'in *Etki Altında Bir Kadın* (1974) filminden akşam yemeği sahnesi. Nick bir şantiye şefidir, emrinde on kadar işçiden oluşan bir ekip vardır. Tam bir erkek evreni: İş, ter, şen kahkahalar. Paylaşılan emeğin doğurduğu şu sağlam, meşakkatli dostluk... Nick bir keresinde ekibini iki gece üst üste çalıştırmak zorunda kalmıştır ve adamlar yorgunluktan tükenmiş haldedir. Bir gece önce karısını arayıp uzun zamandır planladıkları romantik geceyi iptal etmiştir (kayınvalidesi çocukları almıştır bile). Karısı Mabel kibar, sevgi dolu biridir ama tabiri caizse biraz "sinirli"dir – *borderline*'a kaçan, kontrol edilemez bir yanı vardır. Nick de arkadaşları da bunu gayet iyi bilir. Adamlarını uyumaya göndermeden önce teşekkür etmek amacıyla hepsine evinde yemek ısmarlamak ister, içeri girdiğinde karısını nasıl bir halde bulacağını pek bilmez. Kadın yataktadır, buruk bir gece geçirmiştir ve Nick'in bundan hiç haberi yoktur: Umutsuzluktan tek başına içmeye çıkmış; bir adamla tanışmıştır Mabel... Üzüntü dağları kaplar. İşçiler, biraz keyifli biraz da meraklı halde evin yolunu tutar. Patronun evinde karınlarını doyuracaklardır, kocaman bir tabak makarna hazırlanmaktadır.

Mabel, masanın başında adamların karşısında otururken, uyuşukluğundan yeni sıyrılmış halde "Peki ya sen, sen kimsin? Adın ne?" gibi basit sorular sorarak ortama hafiften bir mahcubiyet havası verir. Büsbütün şaşırmış halde, sanki yeni bir toplulukla karşılaşıyormuşçasına. Aslında bunlar hepi topu yersiz birkaç kibarlık kalıbından başka bir şey değildir, ama Mabel'in mutsuzluğu, hafif deliliği duruma rahatsız edici bir hararet katar. Sonunda ortam o kadar ağırlaşır ki, adamlardan biri yanlışlıkla tabağını yere düşürür. Şaşkınlık ve kahkahalar; herkes tutunacak bir dal ararcasına durumu kurtarmaya çalışır, bir şarkı mırıldanmaya başlarlar. Mabel ayağa kalkar, diğer adamlardan birine iltifatlarda bulunur, onun o "güzel, kocaman kafasını" över, iri yarı vücuduna duyduğu hayranlığı gösterir. Adamların hepsi oturduğu yerde kıvranmaya başlar,

durum katlanılmaz bir hal alır. Ta ki ev sahibinin o haykırışına kadar: "Otur kıçının üstüne!" Öfke ve tahakküm dolu bir çığlık. Oyunun sonu. Boyunlar bükülür, herkes başını tabağına gömer, sessizlik olanca ağırlığıyla çöker; yemekler hızla bitirilir, vedalaşma daha da hızlı olur. Utanç oradadır artık. Donuk bir perde misali, boğazları sıkan bir boğulma hissi gibi çöker ağır ağır. Dudaklar bükülür, bakışlar dört döner, kimse kendi yerinde değildir artık; insan nereye saklanacağını bilemez.

• • •

"Utanç bu!"

Fransızcada "Utanç *bu*!" deriz – "Suçluluk bu!" demeyiz. Hata duygusu, "özne" denen o kaygı çukurunu ben'in içinde oyan kişisel bir içe gömülmeden ayrı düşünülemez. Kendimi suçlu hissederim *ben*. Örülen ıstırap ağı benimle kendim arasındadır, buz gibi bir kerpetenin kıskacı benden bana doğru sıkışır. Yakın birisi intihar etmiştir ve ben, onu görmeye gitmekte tereddüt ettiğim, telefondaki sızlanmalarını kısa kestiğim o anları zihnimde tekrar tekrar canlandırırım (ve sonra içimden "Tüh be... hayat işte!" derim). Diğerleri sürekli aynı nakaratı tekrarlar: "Hayır, sakın, bunun bir faydası yok, kendini suçlu hissetme, bu bir tuzak." Bense cılız bir tebessüm ederim; onların bu basmakalıp sözleri, beni kırlıgan dişler arasında tutan o pişmanlığa işlemez bile.

"Utanç!" başka bir şeydir: yayılmış ama yoğun, sağlam bir katman. Nesnel bir durumdur, ne benim duygularıma bağlıdır ne de herhangi bir öznel değerlendirmeye. Bir kütle gibi üzerime düşer. Kendi kendime ne düşünürsem düşüneyim, nesnel olarak utanç oradadır. Kişisel bir yargı meselesi, bir iç muhasebe durumu değildir. Eğer bir üzüntüm varsa bu, *nesnel olarak* utanç verici bir durumun ürünü, etkisi, sonucudur.

Utancın ilk halkasını, mekanik bir etkiyle içinde bulunduğum zümrenin itibar kaybetmesine yol açan bir eyleme (veya ihmale), bir olaya, *anlık* bir söze bağlı ailevi bir leke, kamusal bir rezillik, sosyal imajımın zedelenmesi olarak çizeceğim. Bu tür bir utancın nasıl bir şey olduğunu göstermek için genellikle uzak bir geçmişe ya da uzak kültürlere bakılır. Corneille'in *El Cid*'i okunur mesela, *Baba* filminin sahneleri gelir akla, Pakistan'daki namus cinayetle-

rinden bahsedilir. Kahramanlık dersleri ve onur kültürünün hâkim olduğu toplumlar...

Antropologların ve tarihçilerin "onur toplumları" olarak tanımladıkları şey aşağı yukarı üç nüfusu kapsar. Çoğunlukla kamusal kurumların nispeten dışında örgütlenmiş Akdeniz halkları (Kabiliyeliler, Endülüsler, Sicilyalılar vb.). Kurulu siyasi toplumların içindekiler: Eski, hatta bazen soyu tükenmiş, çoğunlukla askerlerden oluşan aristokratik kastlar (şövalyeler, silahşorler vb). Son olarak, yeraltında, suç faaliyetleri etrafında örgütlenmiş mafya çeteleri.[1] Şimdi, bilimsel etnografik literatürden ve romanesk betimlemelerden yola çıkarak yeniden oluşturduğum arkaik utanç damarını çizeceğim – elbette, öne çıkan ritüel içerikleri ve somut mekanizmalar dönemden döneme, topluluktan topluluğa, ülkeden ülkeye değişiklik gösterecektir.

Hakarette bulunmak ve bir ailenin onurunu lekelemek için tek bir eylem, tek bir davranış, tek bir hareket yeterlidir. Örneğin, dışarıdan bir veya daha fazla birey tarafından zümrenin bir üyesine yönelik fiziksel bir saldırı, bir hırsızlık, bir hakaret, bir küfür, bir tecavüz... Örneğin, topluluğun içinde bir akrabanın, yakın bir kişinin uygunsuz bir davranışı, bir kalleşlik, yasaklanmış cinsel ilişki, bir ihanet – vakalar elbette çoğaltılabilir, ancak kadınların (*anne, eş, kız kardeş*) cinselliğinin, topluluğun onurunun ana kilidi olduğu, onların cinsel saflığının bunun teminatı sayıldığı açıkça görülmektedir.[2] *İşte bu utançtır*. Tek bir yasak aşk macerasıyla, pek de gurur duyulmayacak ufak bir kavgayla itibar zedelenir, aile şerefi kirlenir. Benim üzerime, imajıma, bize, adımıza, onurumuza bu leke sürülür artık.

• • •

Corneille, yaşlı askerleri ve adlarıyla gurur duyan aristokratları sahneler; sözlerini ve eylemlerini düzenleyen bir davranış koduna bağlıdır hepsi. Bu durumda sataşma nedenleri genellikle cinsellikle

1 Bu nokta hakkında bkz. J.G. Peristiany (ed.), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, University of Chicago Press, 1966; C. Cassar, *L'Honneur et la honte en Méditerranée*, Édisud, 2005.

2 Bkz. J. Pitt-Rivers'ın sonuç bölümü, *Anthropologie de l'honneur. La mésaventure de Sichem*, Le Sycomore, 1987.

ilgili değildir. Askerler arasında daha çok küstahlıklar, meydan okumalar, hakaretler, aşağılayıcı hareketler ve kötü şakalar söz konusudur. *El Cid*'deki İspanya'nın şanlı gazisi Don Diego buna bir örnektir. Bir an zayıf düşmüş, titreyen koluyla, rakiplerinden onun terfilerini kıskanan bir gencin hakaretleri karşısında boyun eğmiştir. O ünlü tirat ("Ey öfke, ey umutsuzluk...") bu felaketi anlatır: Bir zayıflık anıyla pat diye silinmiş onca büyük başarı. Adı, kesilmiş süt gibi yitirir aniden özelliğini. Hiçbir şey değildir artık. Birdenbire her şeyini kaybetmiş, dımdızlak kalmıştır. Onur ona görünmez bir pelerin olmuştur, şimdi nasıl çıkacaktır halkın içine... Ama burada bilgece derslerle, dostça tesellilerle ya da terapi seanslarıyla çözülebilecek hiçbir şey yoktur. Don Diego, karşılık vermeden hakarete uğramakla bir utanç borcu altına girmiştir. Şimdi bunu ödemesi gerekir – yoksa "intikam almadan ölmeyi veya utanç içinde yaşamayı" kabul etmek zorunda kalacaktır. Oğlu üstlenir borcunu. Burada utanç bir psikoloji meselesi değil sembolik sermaye meselesidir.

• • •

Bir zümre lekesi olarak işleyen bu utanç dört temel özellik taşır: Nesneldir, maddeseldir, kolektiftir ve geri çevrilebilirdir.

Nesneldir. Bir terapi çalışmasıyla ele alınabilecek bir psikoloji meselesi değildir. Duygu ikinci plandadır, toplumun bozulduğunu onayladığı bir durumun sonucudur. Herkesin içinde hakarete uğrar, bir saldırı yaşadığımda buna karşılık vermezsem, sorun bunun bende hangi kırılganlığı ortaya çıkardığı ya da hangi özgüven eksikliğine bağlandığı değildir. Hakaret ve korkakça sineye çekilen darbeler, nesnel bir olgu olarak utancı doğurur ister istemez. Elimden bir şey gelmez, içimde ne hissedersem hissedeyim imajım, prestijim, ailemin onuru için *iş işten geçmiştir*: Hepsi kirlenmiş, zedelenmiş, lekelenmiştir. Bu utanç, bireylerin psikolojisinin aksine toplumsal bir mekaniğe bağlıdır.

Maddeseldir. Utanç öznel bir izlenime, içsel bir kurguya, mahrem bir duyguya indirgenemez. Solduran, donuklaştıran bir maddedir: Leke, kirlilik, donukluk, yapışkan bir olumsuzluktur. Aynı zamanda maddede bozulmadır, prestijin sıvılaşmasıdır. Toplumsal saygınlık hem ekonomik hem de biyolojik düzlemde gösterir ken-

dini. Onur bir ailenin zenginliği, simgesel gösterişidir. Topluluğun kanı, sağlığı, enerjisidir: Her bir üyesini ayakta tutan güçtür; *aşağılanmalar*la her an küçülme, eksilme, kırpılma riski taşıyan bir sermayedir. Öylesine somut bir "şey"dir ki teminat olarak bile kullanılmıştır. "Onur yemini (şeref sözü)": Ortaçağdan bildiğimiz bu kurum, iyi bir aileden gelen bireyin bir söz verdiğinde veya borç para alığında onurunu teminat olarak göstermesine olanak tanırdı.[3] Sözünü tutmaması halinde kendisine hakaret edilmesini, iftira atılmasını, kendisiyle alay edilmesini ve karalanmayı peşinen kabul etmiş sayılırdı. Üstelik bu bir kandırmaca filan değildi. Utanç insanı mahveder, kanını kurutur.

Kolektiftir. Bu kan, bu zenginlik *kişisel olarak* bana ait değildir. Burada *benim* kanım, *benim* zenginliğim, *benim* onurum değil, bir zümrenin, topluluğun, tüm ailenin kanı, zenginliği, onuru söz konusudur. Hepsi içimden geçer, beni besler, beni destekler, beni doldurur. Hakarete uğrarsam, saldırıya maruz kalırsam, kuzenim ödleklik yapar, kız kardeşim fazla hafifmeşrep davranırsa zarar gören ailenin yaşamsal ve simgesel sermayesi olur, işte o zaman kara örtüsünü topluluğun üzerine serecektir utanç.

Geri çevrilebilirdir. Aşağılanma utancına arkaik havasını veren en önemli özellik budur. Şema diyalektiktir: Utanç ilk olumluluk olarak onurun inkârıdır; intikam da bu inkârın inkârı, yani yitirilen onurun geri kazanılmasıdır. Utancın onura sürülen bir leke olarak kendine özgü özelliği yıkanabilir, silinebilir, çözülebilir olmasıdır. Nesnelliği hem utancın azabıdır (aşağılanma zarları bir kez atıldı mı otomatik işleyişi durdurulamaz) hem de şansı. Tam da böyle mekanik bir biçimde yok edilecek, üzeri çizilecektir – nasıl yapılacağı belli: her şey en başından beri titizlikle kodlanmıştır; yapılması gereken, dengeyi sağlayan dramatik ânı, yani küçük düşürücü eylemi tersine çeviren intikam eylemini *herkesin önünde gerçekleştirmektir*.

İşte o zaman utanç, kuma çizilmiş bir yüz şekli gibi silinip gidecektir.

Onuru geri kazanma süreçleri çeşitlilik gösterir. En bilineni, onur zedeleyici hareketin başka bir zümreden geldiğini varsayan

3 F.H. Stewart, "De l'honneur", *L'Homme*, cilt 37, no 143, Temmuz-Eylül 1997.

(aileler arası adalet: *dikê*[4]) intikamdır.[5] Hakaretten, küstahlıktan, saldırıdan, aşağılanmadan intikam almak için utancın iptal edilişini herkesin önünde sahneleyen kodlanmış, hazırlıklı bir karşılık verilmelidir: Düelloya davet, hesaplaşma, maruz kalınan saldırının ritüel şeklinde tekrarı vb. Lekeyi süren kişisel bir zayıflıksa birtakım kefaret (günah çıkartma) mantıkları bulunur. Örneğin, kişi korkaklık yaptığını düşünüyorsa, parıltısı önceki karanlık kısmı dağıtan kahramanca bir eylemle affettirir kendini.

Aşağılayıcı korkunç eylem aile içinde ve anne babayı da işin içine katacak şekilde gerçekleştiğinde durum bambaşka olur, çünkü insan yakınlarından intikam almaz. Antropologlar utancı arındırmanın başka süreçlerini betimler (aile içi adalet: *themis*): Ayıbı yapanın dışlanması, kurban edilmesi, reddedilmesi gibi yollara başvurulur – hainin ahlaken reddi, aşk kaçamaklarından suçlu bulunmuş kadınların katli. Balzac'ın *La Vendetta* (1830) adlı öyküsünde, ailenin kan davası güttüğü düşman zümreden bir gence âşık olan, evin çok sevilen tek kızı, gencin peşinden gittiğinde ailesi tarafından terk edilir, reddedilir. *Une fille dans la rivière*[6] (Nehirdeki Kız) adlı belgesel, ailesinin rızası dışında, çok aşağı görülen sosyal sınıftan bir adamla *yasal olarak* evlendiği için kaçırılan, dövülen, yüzüne sıkılan bir kurşunla yüzü tanınmaz hale getirilen ve bir çuvala konulup nehre atılan genç Pakistanlı Saba'nın hikâyesini anlatır. Evliliği aile için onur kırıcı bulunmuştur. Pakistan'da her yıl binden fazla kadın ailesini "utanca" sürüklediği gerekçesiyle öldürülmektedir. Bize daha yakın bir örnekte ise, Besançon'da, 2020 yılının Ağustos ayında, on yedi yaşındaki Boşnak bir genç kız, evlenmek istediği Hıristiyan Sırp bir gençle görüştüğünden, ailesi tarafından dövülerek saçları kazınır. Bu barbarca eylemler için öne sürülen açıklamalar, ailenin bu uygunsuz evliliğin yol açacağı utançla yüzleşmesinin imkânsızlığına dayanır.

• • •

4 Bu karşıtlık (ve utançla bağı) üzerine bkz. F. Tricaud, *L'Accusation*, Dalloz, 1977.

5 Bu süreç üzerine en çarpıcı analiz, R. Verdier'nin "Le système vindicatoire" metnidir, R. Verdier (haz.), *La Vengeance*, Cujas, 1980.

6 S. Obaid-Chinoy, *Une fille dans la rivière*, en iyi kısa belgesel Oscar'ı, 2016.

Conrad'ın aynı adlı romanının kahramanı Lord Jim'in[7] serüveni. Jim, şan ve şöhret hayalleri kuran, yirmi dört yaşında bir denizcidir. Kaptanlık beratını alır almaz Mekke'ye giden hacılarla tıka basa dolu, buharlı bir külüstür olan *Patna*'ya ikinci kaptan olarak biner. Gece çöker. Gemi bir enkaza çarpar, uğursuz bir ses duyulur. Paslı saç gövde incelendikten sonra devasa bir hasar tespit edilir; şurası kesindir artık: Gemi batacaktır, çoktan burun üstü suya gömülmeye başlamıştır zaten. Cankurtaran filikalarının sayısı gülünç derecede azdır (sekiz yüz yolcuya yedi filika). Peki ne yapmalıdır Jim, yolcuları uyandırıp paniğe mi yol açmalıdır? Ne işe yarayacaktır ki? Yolcular uykunun derinliklerine dalalı epey olmuştur, iyisi mi kaçınılmaz bir ölüme doğru batadursunlardır usulca. Lord Jim pasif bir kahraman edası takınarak iftiharla sonu bekler. Aniden sesler duyulur: "Atla, atla, atla!" Kaptan ve iki yardakçısı bir sandalı denize indirmiş, açılmaya hazırlanmaktadırlar; kaçmadan önce, gördükleri silüetin üçüncü makinist olduğunu sanarak ona doğru seslenirler.

Ve birdenbire Lord Jim bir cankurtaran sandalının dibine oturmuş halde bulur kendini. *Atlamıştır* aslında. Bir saniye öncesinde kahramanca ölümü beklediğini hayal ediyordur oysa. Şimdi bir başkası yerine, üç ödleğin yanında kaçarken görür kendini. İki an arasında bir boşluk, bir delik vardır. Sandal, yavaşça batıyormuş gibi görülen gemiden uzaklaşır.

Uzun saatler sonra bir gemi kurtarır onları. Karaya ayak basar basmaz kaptan geminin battığı raporunu verir. İşte o anda akıl almaz gerçeği öğrenir: Gemisi sapasağlam kalmıştır, bir Fransız topçu gemisi tarafından kaptansız halde bulunup kurtarılmıştır. Dahası, tüm yolcular hayattadır, güvendedir, ama şaşkındır. Bir mucize olmuştur, enkaz batmamıştır, iyi ama böyle bir mucizeyi öngörmek mümkün müdür? Geriye kalan sadece utanç ve rezilliktir. Hikâyenin anlamı tersine döner: Dört bahtsız kazazede dört alçak kaçağa dönüşür.

Kaptan ve suç ortakları kaçar, lakin Jim kaçmaz; rezil edici davayı bekler, kararla tek başına yüzleşir (kaptanlık beratı iptal edilir). Sadece o gösterir herkesin önünde yargılanma cesaretini ve

7 J. Conrad, *Lord Jim*, çev. Hasan Fehmi Nemli, İletişim, 2021. Bkz. J.-L. Donnet'nin analizi, "Lord Jim ou la honte de vivre", *L'Humour et la Honte*, PUF, 2008.

sadece onun adı hatırlanacaktır bu rezil olayda. Doğu'nun bütün limanlarında Jim'in hikâyesi anlatılacaktır: Çürük bir teknenin güvertesindeki sekiz yüz hacıyı nasıl da kaderine terk ettiği. Neden ötekiler gibi kaçmamıştır? Onu kahramanca hayalleriyle o sandalın dibine fırlatan o atlayışın, kendisinin bile beklemediği o ani, apansız hareketin gizemini çözmek için. Başkalarının gözünde kendini sonuna kadar hor görebilmek için. Utanç kadehini son damlasına kadar içmek için.

Anlatılan, hiçbir suçluluk içermeyen saf bir utançtır. Jim kimsenin ölümünden sorumlu değildir, yaptığı şey sadece kendi imajına, itibarına ve adına zarar vermiştir, başka kimseye değil. Yıllarca kendi gölgesinden, kendi hikâyesinden kaçacaktır. Ta ki –romanın son sahnesidir bu– kendisini yıkayıp temizleyen, böylece *utancın peşi sıra sürmesine engel olan* kahramanca bir kefaret eylemiyle, cesurca ve hiç tereddütsüz ölümle yüzleşene kadar.

Onursuz Toplumlar mı?

Eski aile örgütlenmelerinin ahlaki buyruğu olan zümre utancı, filozofların hiçbir zaman hoşuna gitmemiştir. Klasik çağdan itibaren, onu değersizleştirmek amacıyla psikolojik ve bireysel açılardan yeniden oluşturmuş ve yeniden tanımlamışlardır. *El Cid*'den on yıl kadar sonra Descartes şöyle yazar: "Utançsa bunun tam tersine bir tür Kederdir; bu keder kişinin nefsine duyduğu Sevgi üzerine kuruludur ve yerilme fikrinden ya da endişesinden kaynaklanır." (*Duygular ya da Ruh Halleri*, madde 205.) Yıllar sonra Spinoza da *Kısa İnceleme*'sinde aynı çizgiyi takip edecektir: "Utanç [...] davranışı başkaları tarafından hor görüldüğü zaman kişinin içinde oluşan bir çeşit kederdir. [...] Zira itibar düşkünlüğü ve utanç [...] sadece faydalı olmamakla kalmaz, [...] zararlı ve sakıncalıdır da" (Bölüm XII).

Klasik ahlakçılar utancı basite indirger. Utanç, aileleri felakete sürükleyen zorlayıcı ve törensel bir toplumsal süreç olmaktan çıkar. Başkalarının yargısının beni nasıl etkilediğiyle ilgili küçük bir kişisel dramın içinde yer bulur. Narsisizm temelli cılız bir üzüntü... Bulaşıcı, kolektif, ritüel boyut yok olur. Utanç, yersiz bir alınganlığa dönüşür – yine de tamamen göz ardı edilemez, çünkü ne de olsa insan kendi zamanının geleneklerini dikkate almak zorundadır. Ne arındırılacak sembolik bir borç ne de geri kazanılacak yaşamsal bir sermayedir artık; "hakkımda ne düşünürler şimdi?" sorusuna sıkışıp kalmış endişeli bir benlik duygusudur.

Bu indirgeme, kültürel açıdan (burada *kesinlikle* Descartes ve Spinoza'yı kastetmiyorum) "ahlaki bakımdan daha doğru" bir duygunun yararına işler: Özgürlüğümü yanlış kullanmamın sonucunda doğan suçluluk, pişmanlık, hayıflanma.[1] Utancı hangi karşıtlık

1 "Utanç uygarlığı" ve "suçluluk uygarlığı" karşıtlığı üzerine, R. Benedict'in temel düşünceleri için bkz. *Le Sabre et le Chrysanthème* (çev. L. Mécréant, Picquier, 1998); bu düşünceler E.R. Dodds tarafından *Les Grecs et l'irrationnel* (çev. M. Gibson, Flammarion, 1999) eserinde savunulmuş ve B. Williams tarafından *La Honte et la Nécessité* (çev. J. Lelaidier, PUF, 1997) eserinde genişletilmiştir.

çiftlerinin itibarsızlaştırdığı açıkça görülür: Dışsallığa karşı içsellik; yüzeyselliğe karşı derinlik; genel kanıya (*doxa*) karşı özgünlük; toplumsal âdetlere karşı aşkın değerler. Bu kavramsal daralmanın ardında Hıristiyan ahlakının etkisini, günah kavramına yüklediği aşırı değeri görmek mümkündür – Aziz Augustinus, kocasının bir silah arkadaşı tarafından tecavüze uğradıktan sonra utanç içinde intihar eden Lucretia'nın bu eylemini, kamuoyundan yersiz bir biçimde endişelendiği gerekçesiyle kınayacaktır ("O gururlu Romalı kadın, şan şöhret tutkusuyla korktu..."[2]). Utanca ilişkin aile etiği anlayışlarında görülen bu şöhrete karşı aşırı hassasiyet, bu kamuoyu kültü, içsel bir onurla beslendiği düşünülen, vicdanın yalnızlığında başkalarının görüşüne yatay bir biçimde hizalanmanın değil, sadece kişinin kendi kendisiyle olan dikey ilişkisinin önemsendiği bir ahlak anlayışına karşıt gelir. Gerçek ahlak, alkış ölçerleri ve *takipçi* sayılarını hiç önemsemez.

• • •

Zümre utancı etiğini, tek başına suç kültürü zayıflatmamıştır. Batı modernitesi, tarihsel sosyolojinin bir koluyla belirlenip kurulan üç temel direğiyle,[3] bu onur hassasiyetinin gözden düşmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Siyasal merkeziyetçilik, bireylerden (aile yasalarına kutsal bir saygı gösterilmesi yerine) kamu yasasına akılcı bir itaat talep edecek ve adaleti kendi tekeline alarak egemen bir gücün kontrol ettiği adli düzenlemeler lehine özel intikam mekanizmalarını yasaklayacaktır. Ardından liberalizm bireylere, haklarına ve girişimciliklerine vurgu yaparak, ailevi ve kutsal zorunlulukların getirdiği kısıtlamaları gevşetecektir. Son olarak kapitalizm, borcun simgesel anlamını zayıflatarak sadece ticari ve parasal işlemleri geçerli kılacaktır. Her şey satılır, yeniden satılır, satın alınır, pazarlık edilir, indirime girer.

Trajedinin, kadın kahramanın, intikamcının sonu. Balzac'ın tüm yapıtı bu bakış açısıyla yeniden okunabilir: Onur duygularının, genelleşmiş bir metalaşma uğruna silinişinin öfkeli betimlemesi.

2 Aziz Augustinus, *Tanrı*, 1. Kitap, XIX. Bölüm.

3 Binlercesi arasından bkz. L. Dumont, *Homo aequalis*, Gallimard, 2008; C. Tilly, *Contrainte et capital dans la formation de l'Europe*, çev. D.-A. Canal, Paris, Aubier, 1992.

Fuhşun egemenliği. Balzac'ın *Tefeci Gobseck* romanında, yeni medeniyetin simgesi olan Gobseck'in evinin girişinde şu yazıyı okuyor olmalıydık: "Ey buraya girenler, her türlü utanç duygusunu terk edin." Bu giriş, devletçi, liberal ve kapitalist modernitenin girişidir. Modernite onursuz toplumlar inşa eder. Topluluklar, kamu yasası (devlet), ticari değiş tokuşlar (kapitalizm) ve bireysel özgürlüklerin oyunu (liberalizm) çevresinde örgütlenir.

Utanç da çehre değiştirecektir ister istemez. Daha az zümre odaklı, daha çok burjuva; daha az dramatik, daha çok paraya çevrilebilir; daha az törensel, daha çok psikolojik... Önce, görüleceği üzere, onur kültürlerinde daha marjinal olan yoksul olma utancı ya da sadece daha az zengin olma utancı gelişecektir. Sefalet artık İsevî bir sisin halelendirdiği bir kader olarak yaşanmaz pek. Kişisel bir başarısızlığın, gerçekleşmemiş bir hırsın işaretine dönüşür. Onur da aileler içinde başkalaşım geçirir ve başka bir şeye dönüşür. Artık *saygınlık*, *normallik* denecektir ona. Çekirdek aile artık zümre, soy, soyadı, ittifaklar ağı değil; erdemli, çalışkan, tutumlu, mülk sahibi küçük burjuva yuvasıdır (evli çift ve çocukları). Vaftizlerde, doğum günlerinde bir araya gelen, evlatlarının geleceği hakkında kafa yoran, yaşam standardına, erdeminin dışsal işaretlerine, çocuklarının mastürbasyon yapıp yapmadığına kafayı takan o çekirdek aile... Ödipal aile, "hücre-aile", "kanguru-aile";[4] önce papaz tarafından çerçevelenen, sonra doktor tarafından el konulan bu ekonomik-cinsel çekirdek, Molière'in komedilerinden 68 Mayısı'na kadar iyinin ve kötünün, haklının ve haksızın, erdemlinin ve ahlaksızın, normalin ve anormalin sınırlarını çizmiştir. İşte Michel Foucault'nun "iktidar düşüncesi"nde, "normlar teorisinde" ortaya çıkarmak, hatta ifşa etmek istediği şey tam da kamu kurumlarının, yasal otoritelerin, adli sistemin ve yasanın çok daha ötesine geçmiş, "psikologların" hoş görerek desteklemesiyle "Hakikat" ve "Doğa" adına *Normal*'in imparatorluğunu inşa eden şu *makbul ailelerin* yaygın ve karşı konulmaz iktidarıdır.

Normal ne istatistiksel bir tekrardır ne de basit bir ortalama. Saygın bir davranış modelidir. Normal, onursuz toplumlarımızda

4 M. Foucault, *Anormaller*, Collège de France dersleri (5 Mart 1975), ed. V. Marchetti, A. Slomoni, Gallimard-Seuil Hautes Études, 1999.

onurlu olandır. Burjuva ailesi, hepsi de cinsellikle ilgili olan üç temel utanç figürü ortaya koyar: Zina yapan kadın, eşcinsel oğul ve mastürbasyon yapan çocuk. Cinselliği utanca boğan da Hıristiyanlıktan ziyade bu burjuva ailesidir. Eski Rejim toplumlarında bile, monarşinin sunduğu bir polis aygıtı olan mahkûmiyet fermanlarını (*lettres de cachet*)[5] kullanarak aşağılık durumların çerçevesini çizen de odur. Adalet sistemi dışına çıkan bu yargı uygulaması, "uygunsuz" davranışlarıyla skandal yaratan bir bireyi haftalarca, aylarca hatta yıllarca hapse tıkmaya olanak tanırdı: İflah olmaz bir eğlence düşkünü, bir "oğlancı", evine geceleri birçok çapkın davet eden hafifmeşrep bir kadın, aile servetini tehdit eden savurgan bir oğul, Tanrı'nın adını alenen kirleten kâfir bir kadın gibi... Mahkûmiyet fermanları, içinde bir eşcinselin veya fazla uçarı bir kızın varlığından şikâyet eden ya da mahallenin itibarını müstehcen şarkılar haykırarak zedeleyen bir dengesiz tarafından rahatsız olduğunu düşünen ailelerin hizmetinde kullanılan bir araçtı.

Bu fermanlar, zalim bir kralın siyasi düşmanlarını ortadan kaldırma aracı olarak düşünülse de, aslında "saygın" ailelerce düzensizlik yaratan şeylerden kurtulmak ve kısacası *utanç* veren kim varsa, yasayı çiğnemeden, maddi bir zarara yol açmadan onu içeri tıkmak için kullanılmıştır. Bir dosya oluşturulur, rezil edici eylemler ve davranışlar rapor edilir ve karşısına da kedere gark olmuş, tüm itibarını kaybetmiş bir ailenin tablosu çizilirdi. Polis amiri raporu okuduktan sonra o rezil kişinin derhal hapse atılmasını sağlayacak mühürlü bir ferman hazırlardı. Adalete başvurulmaksızın, Kamu Yasası adına herhangi bir yargılama yapılmaksızın, Aile Normu adına hapsedilirdi söz konusu kişi. Örneğin, aile servetini kumarda çarçur eden Mirbeau'yu babası hapsettirdi, Sade'ı ise kayınvalidesi Bastille'e attırdı.

Bu uygulama Devrim'den sonra varlığını sürdüremeyecektir tabii. Ancak aile, bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca kendisini büyük bir utanç fabrikası olarak inşa etmiştir. İtibarını lekeleyenleri etkisiz hale getirmek için adalet sistemi dışına çıkan başka yargı uygulamaları bulması gerekecektir artık. 19. yüzyılda akıl hastalığı söylemi

5 Bkz. M. Foucault ve A. Farge tarafından derlenen mühürlü mektuplar kitabı, *Le Désordre des familles*, Gallimard, 1982.

çıkagelir; bundan böyle, rezaleti patolojik sınıflandırmaların o gri ağıyla ören bu söylem ilgilenecektir sapkınlarla ve anormallerle. Onları çeşitli psikiyatri kategorilerine sokacak, akıl hastanelerine kapatacak ve deliliği "utanç verici" bir hastalığa dönüştürecektir.

• • •

Hipermodernitenin –yetmişli yıllardan itibaren törelerden özgürleşmeyi, bireysel hakların göklere çıkartılmasını, liberterliği ve bir zamanlar "itiraf edilemez" sayılan cinsel davranışların sıradanlaşmasını bir araya getirerek– Viktorya dönemi ailesinin ve onun utanç üreten normlarının hâkimiyetine son verdiğini düşünebiliriz pekâlâ. Ancak sosyal ağların (Facebook, Twitter, Instagram...) gelişmesiyle birlikte, çağdaş toplumların, artık ölçülebilen, borsadaki bir hisse senedi misali iniş çıkışlar yaşayan "kişinin kamusal imajı"na yeni (dijital, sayısal) bir somutluk kazandırdığını kabul etmeliyiz. Herkes İnternet üzerinde kendini sunmakta ve göstermekte, kendini övmekte ve pazarlamakta, imajını yaratmakta ve kendini başka başka şekillerde düşlemekte, cüretkâr olmakta ve kendini sergilemektedir.[6] Her *paylaşım*a karşılık, insanı rahatlatan ya da sinirlendiren, üzen ya da sevindiren değerlendirmeler, yorumlar, beğeniler çiçek açar, cömert demetler veya cılız buketler halinde.

Bu oyunların aslında gerçeğin yalnızca köpüğünü oluşturduğu, arkadaşların yüzlerle sayıldığı, kişinin kendisinin her zaman çekici, komik, bronz, esprili ve en iyi profiliyle fotoğraflandığı paralel evrenlerde geliştiği söylenebilir. Yine de bu "sanal"lık, gerçeğin tam karşıtı değildir. Eğer gerçeklik ile kastedilen şey önemli olan, etkiler yaratan, itici güç olan, nedensel bir güce sahip olan şeyse, o zaman evet, sanal olan *gerçek*tir. Bağımlılık uzmanları da uyuşturucu ve sosyal ağ bağımlılıkları arasında –deşarj, nöronal uyarılma, fizyolojik süreçler açısından– benzerlikler olduğunu öne sürmektedir. Benliğin sanal yansıması, bağımlılık yapan bir madde haline gelmiştir. Ayrıca ağlar bulaşarak çalışır: İçerikler hızla yayılır, sonsuza dek yeniden paylaşılır ve böylece *viral* hale gelir. Sanallık = Virallik = Gerçeklik. Çağdaş utançlar işte bu *sanviralgerçeklik*te (*virréalité*) inşa edilir: Hakaretlerle dolup taşan

6 Bkz. B. E. Harcourt, *La Société d'exposition*, Seuil, 2020.

sosyal hesaplar, *e*-linç kampanyalarıyla paramparça olan *e-itibarlar*, İnternet kullanıcısını içi boşalmış, kanı çekilmiş bir halde bırakan anonim ve nedensiz hakaret seli, kötü niyetli alaylar... İnsan artık hesabına girmeye cesaret edemez, tüm dünya ona karşı komplo kuruyormuş gibi gelir.

Burada, arkaik zümre (klan) utancının bazı belirleyici özelliklerini yeniden görürüz: Ayıbın nesnelliği (*e-itibar* bir duygu değildir; *takipçi* sayısıyla hesaplanır); kurbanın sıvılaşması ki bu, şimdi daha da acımasızdır, çünkü dijital izlerimizin belleği kontrolümüzden kaçar, hatta bizi aşar. Küçük büyük utançlarımız, biz farkında olmadan yeniden ortaya çıkmaya hazır *veriler*de (satın alımlar, ziyaret edilen siteler, fotoğraflar, konumlar, selfie'ler, kişiler, videolar) sonsuzluğa taşınmıştır. Kamusal imajımız, Web'de nefret dolu bir kristalleşmenin insafına kalmış halde süzülür. Birkaç dakika, birkaç saat içinde, çılgınca bir hızla yayılan olumsuz bir "*buzz*"ın (söylenti) hedefi oluveririm. Çöküş viraldir, evrensel bir karalamanın nesnesine dönüşürüm – Jon Ronson, *So You've Been Publicly Shamed*[7] adlı ürkütücü kitabında bu düşüşlerin hikâyesini aktarır bize.

• • •

Bir yaşam İngiltere-Güney Afrika uçuşu süresinde havaya uçurulup paramparça edilir. Genç bir kadın, Londra ile Cape Town arasındaki on bir saat içinde dijital bir lince maruz kalır; tepki bile veremeden, işini, yakınlarının saygısını, ailesinin sevgisini kaybetmesine yol açacaktır bu linç... Her şey, Twitter hesabındaki kötü bir şakayla başlar. Justine Sacco, bir avuç takipçisi arasında zaman zaman komik olmayan, hatta biraz utandırıcı çıkışlar yapmaya alışkındır; sanal arkadaşları da bu çıkışlara kibar bir kayıtsızlıkla karşılık verir. 20 Aralık 2013'te uçağa binmeden önce, kötü şakalarına bir yenisini daha ekleyerek şu tweet'i atar: "Afrika'ya gidiyorum. Umarım AIDS kapmam. Şaka yapıyorum. Ben beyazım!" Bir gazeteci (Sam Biddle) tweet'i fark edip on beş bin takipçisiyle paylaşır ve bir kasırga kopar. Justine kilometrelerce yükseklikte huzur içinde uyurken, hesabına dijital bir nefret seli yağar. Dehşete kapılmış ırkçılık karşıtları, haklı olarak öfkeden kudurmuş AIDS'le mücadele dernekleri tepki

7 J. Ronson, *La honte!*, Fr. çev. F. Pointeau, Éd. Sonatine, 2018.

gösterir kadına, ama aynı zamanda arada bir nefret kusanların ya da duyar kasma meraklısı fırsatçıların da (mesela Donald Trump) ulumaları görülür. İşvereni, kadının Twitter'dan yaptığı açıklamaları kınar. Muhatabın sessizliği de şaşırtıcıdır (oysa ki haklı bir sebeple sessizdir: Huzur içinde uyumaktadır), *#HasJustineLanded* (#JustineİndiMi) etiketi başlatılır. Bir fotoğrafçıya, kadını cep telefonunu yeniden açar açmaz yakalama görevi verilir. Justine, iner inmez, başını soktuğu dert karşısında dehşete kapılıp aceleyle tweet'ini de hesabını da siler. "Hayırsever" bir ruh, "Üzgünüm @JustineSacco, tweet'in sonsuza dek yaşayacak" diye uyarır. Cape Town'da yaşanması beklenen rüya gibi bir tatil kâbusa dönüşür: Justine'in rezervasyon yaptığı otelin çalışanları, kadın otele kabul edilirse greve gideceklerini söylerler, Güney Afrikalı ailesi bile onu reddeder. 20 Aralık'tan ay sonuna kadar, Justine Sacco'nun adı Google'da bir milyondan fazla kez aranacaktır. Bitmiş, işten atılmış, mahvolmuştur... tüm bunlar için sadece birkaç saat yetmiştir. Dijital bir nefret tsunamisi yaşamını ezip geçmiştir. Olayın üzerinden yedi yıldan fazla zaman geçmiş, ama bugün bile adını Google'a yazsanız o malum tweet'iyle karşılaşırsınız.

Dijital utanç sizden sonra da yaşar; bu yüzden ölmek artık bir metafor bile değil. Çocuklar, kadınlar siber zorbalık kurbanı olarak intihar ediyor. Hayatlar, bulaşıcı *revenge porn* (intikam pornosu) sekanslarıyla paramparça ediliyor, aptalca videolar insanların kariyerlerini mahvetmek için yeniden gün yüzüne çıkıyor. Ama bu durumda, intikam almak imkânsız. Dijital onarım diye bir şey yok. "Bulut"a (*Cloud*) atılan utançlarımız ulaşılmaz ve bastırılamazdır.

Toplumsal Hor Görme Üzerine

"Yoksul" olma utancı neredeyse fazla soyuttur. Yargılayıcı dilin yaralayıcılığını hissettirmek için şöyle demek gerekir: Aşağı tabakadan, maço, pasaklı, cahil. Mütevazı bir geçmişi olan herkes, kendi hikâyesinden örnekler bulacak; taşralıyı dumura uğratan ama "havalı" görülen referanslarla (opera, free jazz, alternatif sinema), para ve refah dünyasıyla yaşadığı acı dolu yüzleşmeleri hatırlayacaktır. Kendi referans noktalarından, kültürel alışkanlıklarından utanma. Elbisesinden, gömleğinden, ayakkabılarından utanma. Daha demin bu giysileri pırıl pırıl buluyorken ne oldu da birdenbire şimdi onlara alaycı, onlardan tiksiniyormuşum gibi ya da sadece şaşkınlıkla bakar hale geldim – *Sönmüş Hayaller*'deki Lucien de Rubempré gibi: Blois'nın bu şık beyefendisi Paris'e çıkarken kendini birdenbire kırış buruş giysiler içinde, bir devekuşu görünümünde bulur. Kendimi kirli hissederim, kazaktaki şu beyaz leke de ne, ya kolların şu yıpranmış hali! Hiç fark etmemiştim. Gözlerimin önünde paçavraya dönüşüyorum.

Kıyafetlerden sonra (ama daha merhaba demeye fırsat bulamadan, ilk bakışta bir damgalama yaratırlar bile) sıra konuşma, yeme, yürüme tarzlarına gelir; bunlar da köklerinizin alt sınıflarda –dişsiz, acınası tiplerin, sefillerin, "küçüklerin, sönüklerin, rütbesizlerin" (Edmond Rostand[1]) sınıfında– olduğunu belli eder. Sözcük dağarcığı, telaffuz, sözdizimi ve ağız hareketleri, hantal yürüyüş, bıçağı kazık tutar gibi kavramak, her şey ele verir bizi.

Bu "giriş" niteliğindeki utançlar için, çocukluktan çok ergenliğin ilk dönemlerini etkileyen ayrıcalıklı bir dönem vardır. Nice anlatı, nice tanıklık vardır ortaokula geçiş anındaki o kader belirleyici utanç sahneleri üzerine. On bir, on iki yaş; aile sevgisinin artık insanın içini doldurmaya yetmediği yaşlar – aile, olsa olsa bir sığınak ya da bir kabus olmuştur artık. *Ben kimim* sorusu artık *Ben ne kadar değerliyim* sorusu olarak duyulur ve bu, başkalarının

1 E. Rostand, *L'Aiglon* (1900), II. Perde, VIII. Sahne.

gözlerinde, sözlerinde oynanan bir oyuna dönüşür. Ben kimim sorusu, dünyanın kartları içinde tekrar tekrar karılır. Karşılaştırırım, karşılaştırılırım ve hep daha zengini, daha güçlüyü, daha iyi giyimliyi, daha parlak olanı bulurum. Kendimi sönük hissederim.

Başkalarının gözlerindeki bu varoluş, bizim cehennemimizdir, masumiyetin kaybıdır. Başkaları için, başkaları aracılığıyla, başkalarının nezdinde var olmaya mahkûm, onların yargısının rehinesi... beynimin içine gelince, durmadan kendimi değerlendiririm, kafam karşılaştırmalarla doludur çatlayacak gibi. Daha mı azım yoksa daha mı fazla? Hakkımda ne diyecekler? Hani o sınıf "arkadaşları" dedikleri kişiler...

Annie Ernaux, o yaşta, başkalarının gözünde, onların iğneleyici yorumları aracılığıyla, pek de parlak olmayan bir dükkân-kafede, ayyaşlarla çevrili bir ortamda yaşadığını *keşfeder*. Diksiyonunu, kelime dağarcığını düzeltmeye zorlar kendini; *ne yapıldığını* –aynı zamanda gerçek olan *diğer* dünyada, yani önemli olan dünyada ne yapıldığını– öğrenir dehşet içinde. Aritmetik olarak azınlıkta ama değerler bakımından çoğunlukta olan bir dünyadır o: Ait olmak istediğimiz, ait olmamız gerektiğini düşündüğümüz, arzumuzun yeni nesnesi olan bir dünya. Ona katılmak ister, onun dışına itildiğimi hissettiğimde zıvanadan çıkarım.

> Yanımda oturan kızdan öğreniyorum. Yataklar sabahleyin toplanırmış, daha neler, hem de her gün. "Sizinki acayip bir evmiş!" Öteki kızlar dönüp bakıyor, fısıldaşıyorlar. Gülüşmeler, mutluluk ve bir anda, ısıtılınca kesilen süt gibi, her şey açığa çıkıyor, kendimi görüyorum, kendimi görüyorum ve onlara benzemediğimi fark ediyorum...[2]

Yoksulların temizliği bile pis kokar: Şu çamaşır suyu kokusu. Annie Ernaux hatırlar. Ortaokulda, bir cumartesi sabahı, Fransızca kompozisyon sınavından hemen önce, gözlükçünün kızı Jeanne D.'den bir dehşet çığlığı kopar: "Çamaşır suyu kokuyor!" "Yer yarılsaydı da içine girseydim keşke, ellerimi sıranın altına, belki de önlüğümün ceplerine saklarım hemen. Utançtan deliye dönmüşümdür."[3] Küçük Annie'nin ta kendisidir o kokuyla dolu bir leğende, evden

2 A. Ernaux, *Les Armoires vides*, Gallimard, 1974, s. 60 (*Boş Dolaplar*, çev. Siren İdemen, Can Yayınları, 2022).

3 A. Ernaux, *Retour à Yvetot*, Éd. Mauconduit, 2013, s. 22.

çıkmadan önce mutfakta ellerini yıkayan. Yoksulların temizliğinin kokusudur işte bu, bir "toplumsal koku".[4]

Hareketlerimizin ve yürüme, yemek yeme, konuşma tarzımızın ağır ve kaba olduğunu dehşet içinde, hayretle keşfederiz. Bilinmedik ritüeller, akıl almaz kurallar. Her şey, bizi ezen bir küçümsemeye yol açabilir, öyle ki insanın kendi ailesi bile bir utanç kuyusuna dönüşüverir.

> Kilisede, Meryem Ana ilahisini söylerdi avazı çıktığı kadar bağırarak: Bir gün onu görmeye cennete gideceğim, cennete. Bu bende ağlama isteği uyandırır ve bundan nefret ederdim [...]. Annemi görgüsüz bulurdum. Bacaklarının arasında bir şişe sıkıştırıp açtığında gözlerimi kaçırırdım. Onun o kaba konuşma ve davranma tarzından utanırdım, üstelik ona ne kadar çok benzediğimi hissettikçe bu utancım daha da ağırlaşırdı.[5]

Ağızda bırakılan bir ihanet tadı. Sosyal utanç, filozofların soyut hayallerinde (toplumsal anlaşma, cumhuriyetçi sözleşme, çıkar birliği vb) göz ardı ettiği, hatta bazı sosyologların bile çoğu kez gözden kaçırdığı bir toplum boyutunun keşfedilmesini sağlar. Bir yargı sistemi, hiyerarşik bir örgütlenme, bir damgalama gücü, simgesel dışlamaların şiddeti, tekrarlanan aşağılanma ve utanç deneyimleri olarak toplum. Zengin veya yoksul olmak ânında iyi veya kötü, harika veya berbat, güzel veya çirkin, yüksek veya alçak olmak anlamına gelir. Bir bakışa maruz kalırım – ya da maruz kalmaktan korkarım. İster açıkça aşağılayıcı, ister hafiften lütfeder gibi, ister sadece biraz şaşkın, neredeyse eğlenir gibi olsun, bu bakış *yakar*; çünkü o bakışta o korkunç sosyo-ontolojik-ahlaki eşbiçimlilik deneyimlenir, çünkü o bakışta şu yakıcı denklem ortaya serilir: Pek bir şeyim yok = pek bir değerim yok = pek bir şey değilim. Hiçbir şeyim yok = hiçbir şeyim. Piramit: zirvesi seçkin olup arzulanan, tabanı ise hor görülen, küçümsenen yer. Toplum bir mevkiler sistemidir ve aşağılanma her mevkiyi yerine oturtur, herkese hangi mevkide olduğunu hissettirir: Her zaman daha aşağıda. Utanç deneyimi her şeyden önce yeniden yerine atanma deneyimidir. Kendimi canlı, hafif, Frantz Fanon'un yazdığı gibi "dünyanın kökeninde" sanır-

4 *Age.*

5 A. Ernaux, *Une femme*, Gallimard, 1989 (*Bir Kadın*, çev. Yaşar Avunç, Can Yayınları, 2024).

dım.[6] Şimdi birden işaretlenmiş buluyorum kendimi. Dünyaların çokluğunu ve engelleri, eşikleri ve kapıları keşfediyorum. Utanç: Bir uyumsuzluğun acı veren duygusu, referans noktalarını kaybetme, itibarsızlaştırılma, değersizleşme. Didier Eribon, *Reims'e Dönüş* adlı eserinde, toplumsal kökenleri hakkında kamuya açık konuşmanın, aslında eşcinselliği hakkında konuşmaktan daha acı verici olduğunu belirtir ("Cinsel utanç hakkında yazmak benim için sosyal utanç hakkında yazmaktan daha kolaydı"[7]).

Sınıf atlayan kişi hızla fark edilmemeyi, "kendi" dünyasını kandırmayı öğrenir. Fazla risk almamak için olabildiğince az konuşulur, sınıf atlama yolculuğunda kapılmış kod parçacıkları ödünç alınıp temkinli bir şekilde kopyalanır, kayıtsızlık numarası yapılır, birtakım jestler, nidalar yakalanır ve dikkatlice yeniden üretilir. İnsanı yıpratan acı verici bir öğrenme süreci. Jack London'ın romanında Martin Eden'in baştaki bedeni gibi: Hantal ve sakar, porselenlerin ortasındaki bir ayı gibi. İlk yemekler ve ilk sohbetler, çatalları ve edebi alıntıları kullanmadaki rahatlıkları. Peki ya ben: kendimi *her anlamda* nasıl ele vermem? "Hayat büyük bir hata, utanç verici bir maskaralık."[8] Fark edilmemek, nereden geldiğini göstermemek için uç noktada tetikte olmak gerekir. Başkalarına uyum sağlayarak görünmez, ayırt edilemez, saydam olmaya çalışılır.

Daha nadir başvurulan bir strateji de şudur: Kendi karikatürünün içine dalmak, karakterini kalın çizgilerle vurgulamak, abartıya kaçmak, kendini bir soytarı olarak kabul ettirmek. Abartılı sakarlığımla güldürür, taşralılığımı öne çıkarırım. Gülmekten kırılır beni gören. En azından kabul görmüş bir yerim olur, gülünç duruma düşmeyi onu bizzat kışkırtarak yönetirim, kendim malzeme vererek bir nebze olsun kontrol ederim alay konusu olmayı. Karşılığında da içinde biraz olsun şefkat beklerim, küçümsenmeyle karışık olsa da. "Adama bak, nasıl da güldürüyor bizi", "Ne komik kadın". Tam bir Salaklar Sofrası. Başkaları için şaklabanlık yaparız, gülünçlüğü-

6 F. Fanon, "Siyahın Yaşanmış Deneyimi" (Mayıs 1951), *Peau noire, masques blancs*, Points Seuil, 2015.

7 Didier Eribon, *Retour à Reims*, Fayard, 2009 (*Reims'e Dönüş*, çev. Şule Çiltaş, Tellekt, 2025).

8 J. London, *Martin Eden*, çev. Levent Cinemre, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

müz minnettarlığımızın ifadesidir. Hor görülsem de içinde kalırım, küçümsemelerine sığınırım sıcak bir cebe kıvrılırcasına ama yerim sağlamdır. İç taraftayımdır, her an düşmeye *–ama bir süreliğine daha topluluğun içinde–* hazır olsam da.

• • •

Sosyal utanç hiçbir zaman saf değildir. Bir muğlaklık onu öfkeli kılar – Annie Ernaux'nun cümlelerini baştan sona kateden, yazının tüm yansızlığına rağmen onlara inanılmaz bir gerilim katan şu öfke. Yoksulluk adaletsizce gelmiş olabilir, hatta belli bir eşiğin ötesinde bir skandal da olabilir. Ancak yine de kendiliğinden utanç verici değildir. Hatta hor görmenin, küçümsemenin mekanik bir sonucu bile değildir. Kamusal bir aşağılamadan sonra öç alınmasını gerektiren aile utancının nesnel mantıklarıyla hiçbir ilgisi yoktur.

Sosyal utancın iğnesini hissetmek için bir içselleştirme, içsel bir benimseme gerekir. Bir dükkân-kafede yaşamak, annenin başkalarının evinde temizlik yapması, pazar günleri ütülenmiş tek bir pantolonun olması, çok büyük gelen tek bir çift ayakkabından başka ayakkabının olmaması ne kadar *gerçekten* aşağılayıcıdır? Parasızlık her daim kayıtsız şartsız alçaltıcı mıdır?

Yoksul kişi, dilenmeye mecbur bırakacak sefalet sınırını aşmadığı sürece saygınlığını sergileyebilir. Emekçi kadın, kendi emeğiyle ve alın teriyle edindiği o kıt kanaat zenginliğiyle gurur duyar, maaşı düşüktür belki ama bileğinin hakkıyla kazanmıştır. Hatta bu gurur, sürekli yenilenen bir şüpheyle de beslenir: Ya şuradaki adam, "dışsal işaretler"ini kasım kasım kasılarak sergiliyor da bu serveti nereden geliyor acaba? Emeğinden mi? Pek öyle değilmiş gibi görünüyor. Asıl aşağılık olan o işte. Aşağılanan kişi duruşunu koruduğu, bozulmamış bir saygınlık sergilediği ve bu tavrıyla kendisini alçaltmak isteyen yargıyı boşa çıkardığı sürece toplumsal hor görmenin aşağılayana geri döneceğini hayal etmek pek de zor değildir. O zaman aşağılayan kişi gülünç, acınası olur. Bu da kendini ne sanıyor ki?

Yoksul olmanın gururunu desteklemek için, daha sonra bahsedeceğimiz Kiniklerin kışkırtmalarına veya Fransiskenlerin mistisizmine bile gerek yoktur. Kıt kanaat geçinenler, mütevazı insanlar, aptalca gelenekleri umursamayan, ahmakça sosyetikliği ti'ye alan,

kaskatı duruşlarla alay eden bir dünyaya ait olmaktan memnuniyet duyabilirler pekâlâ. Bunlar insanın ne duymak isteyeceği ne de görmek isteyeceği şeylerdir, hepsi aslında alçaltıcıdır. "Ama biz öyle değiliz." Yapmacıklığı bir yana bırakın. Richard Hoggart, en güzel sayfalarını proleter "Biz ve Onlar"[9] retoriği üzerine, şu dobra ve keskin samimiyetle dolu, paylaşılan emeğin, anlık dayanışmanın yüceltildiği, sağlığın, diriliğin önemsendiği sınıfa ait olmanın güçlü duygusu üzerine yazmıştır; Gérard Mordillat'nın *Vive la sociale!*[10] filminde yankılandığını duyduğumuz tüm o işçi neşesi üzerine...

Aslında yoksulluğun esas sorunu zenginlikten ziyade sefalettir. Zenginlerdir yeterince zengin olmamaktan utananlar. Oysa yoksulların en büyük korkusudur sefalet, işte utanç tam da bu noktada tepelerinde gezinir, nihai bir tehdit gibi. Yoksulun saygınlığı, bir çabanın, ay sonunu getirme mücadelesine karşı kazanılmış bir zaferin ödülüdür. Zenginin *ethos*u gıpta ettirmekse, yoksulunki utandırmamaktır. Annie Ernaux'nun deriye batmış bir kıymık misali söküp çıkardığı, babasından duyduğu şu cümlesi: "Bir gün, gururlu bir bakışla: 'Seni hiç utandırmadım,' der."[11] Şunu demek istemiştir muhtemelen: Hiç dolandırıcılık yapmadım (sahip olduğum her şeyi çalışmama borçluyum), hiç dilenmedim (sefalete düşmedim), hiç böbürlenmedim (kendimi olduğumdan üstün görmedim) ve her zaman temiz kaldım – ah, oysa bir bilseydi (ironi ve acı), küçük Annie'nin o temiz ama gerçekten de hiç parlak olmayan dükkân-kafeden ne kadar utandığını.

Dahası, yoksul olmanın gururunu sağlamlaştırmak için dikey bir paylaşım hattı bulunacaktır. Yani hiyerarşileri ve katmanları vurgulayarak niceliklere dayanan (ne kadar kazanıyorsun?) bir hat değil, daha önce sözünü ettiğimiz, ahlakın, cinselliğin ve erdemin sınırlarını çizen bir hat. Yukarıda, ahlakçı damgalamayı burjuva ailesinin bir icadı olarak sunmuştuk. Ama bu damgalamadan nasıl çıkılacağını hesaba katmamıştık; gerçekten de, bu kez uşakların ya da hizmetçi kızların gözünden görüldüğü şekliyle sahte görkemi

9 R. Hoggart, *La Culture du pauvre*, Éd. de Minuit, 1970.

10 G. Mordillat, *Vive la sociale!*, Points, 2005.

11 A. Ernaux, *La Place*, Gallimard, 1986 (*Babamın Yeri*, çev. Siren İdemen, Can Yayınları, 2022).

altında ahlaksız, pis, çökmüş burjuvaziye karşı erdemli ve sağlıklı halk efsanesi aracılığıyla çıkılacaktır o damgalamadan. Mirbeau'nun *Oda Hizmetçisinin Günlüğü*'nde (1900) aktarılan gelenekte uşakların ve hizmetçilerin anlatılarıyla güzel bir ziyafet çekilir; mahremiyete (çamaşırlar, çarşaflar, bedenler) erişimleri sayesinde hizmetçi kadınlar saygınlığın o ikiyüzlü maskesi ardındaki alçaklıkları ortaya dökerler bir bir. Burjuvazi, ahlaki utancı yalancı süsler altında gizler.

Yoksulun gururu konusunda son olarak unutmamalıyız ki, proletaryanın zaferine kaçınılmaz olarak yol açması gereken Marksist bir tarih şeması inandırıcılığını sürdürdüğü sürece proleterin gururu, kaderinde nihai zafere ulaşacağı yazılı sınıfa, insanlığı nihayet yabancılaşmadan kurtaracak olan sınıfa ait olma bilincinden beslenir. İşçi, gelecekteki intikamının tadını şimdiden çıkarır, içi içine sığmaz. Öyle ya, yoksullar, Büyük Gece'nin (devrim günü) zenginleri olacaktır.

Bu yoksul gururunun son derece çarpık olduğu söylenerek karşı çıkılabilir elbette: Dosdoğru toplumsal muhafazakârlığa yol açmaz mı bu? Çünkü eninde sonunda herkes kendi sınıfından memnundur – ayrıca sınıf dışı sefalet herkeste dehşet ve merhamet uyandırır. Bense bunun kuşkusuz modası geçmiş tarihsel bir *pathos* (duygu durumu), çeyrek asırlık neo-liberalizmin sildiği etik bir figür olduğuna inanıyorum daha çok. Komünizmin tarihsel yenilgisi, büyük anlatıların sonu buna katkıda bulundu tabii ki, ama bize bireysel sorumluluk ve girişim ideolojisini sürekli tekrarlaya tekrarlaya eninde sonunda yoksulluğu sorgulamalar, yeniden değerlendirmeler vb (irade eksikliği, tembellik, korkaklık mı?) gerektirecek kişisel bir yenilgiye, bir başarısızlığa dönüştüren bir liberal dogma inancı daha etkili oldu. Yoksulluk, hırs eksikliğinin tek anlamlı işareti haline geldi.

• • •

Yunan Kiniklerinden Gandhi'ye, bu sosyal utancın tersyüz edilişi, kültürümüze kahraman biçimleri altında çoktan işlenmişti oysa. Zaten bilindiği gibi, kadim bilgelik zenginliklere sahte birer mal olarak yüz çevirir: sahte, önemsiz, içkin –daha sonra "yabancılaştırıcı" denilecek olan– şeylerdir bunlar. Ancak lüks peşinde

koşmamak ve sadeliği, ölçülülüğü salık vermek bir şeydir, kendini gönüllü olarak ondan mahrum bırakmak, başkalarının kâr peşinde koşarken kullandığı öfke ya da şevkle kendi tevazu çukurunu kazmak bambaşka bir şeydir. Kinik Diogenes hepi topu üç şeye sahip olmakla övünür: Hem giysi hem de çatı işlevi gören bir post; içinde iki sefil eşyası bulunan bir heybe; yürümek için bir sopa. Yine de kendinden geçer ve şöyle haykırır: Sahip olduğum şeylerin sınırı yoktur, dünyanın boyutlarıdır tek sınır, uçsuz bucaksız yıldızlardır tavanım, başımı yaslayabileceğim en güzel yeşilliklere sahibim. Durduğum her yerde uyurum, önüme çıkan her nimeti yerim. Eğer yoksulluk *eksik olan*ın miktarıyla ölçülüyorsa, kim bu kinikten daha zengin olduğunu iddia edebilir ki?

> Servetim yok, hizmetçim de yok. Döşeksiz, dosdoğru yerde yatıyorum. Ne karın var, ne çocuklarım ne de evim; ama bütün yeryüzü, bütün gökyüzü, bir de mantom var. Peki neyim eksik? Üzüntüden ve korkudan arınmış değil miyim? Nihayet özgür değil miyim?[12]

Diogenes bir gün avuçlarını birleştirip çeşmeden su içen bir çocuk görür. Bağırır: "O da ne! Senden daha güçlüsü de varmış demek!", heybesinden eski püskü bir ahşap maşrapa çıkarır ve büyük bir zafer kazanmış gibi kurtulur ondan. Artık gerek yok. *Daha aza* sahip olmak, daha yoksul olmak değil, tam tersine hafiflemektir, ağırlıksızlıkta kazanmaktır. Söyleyin bana, biri yoksulluğuyla övünürken, onu bir kuyumcu gibi ince ince işlerken, o şişkin mülk sahiplerini hiç umursamazken ve varlık sahiplerine acıyarak bakarken kim onu yoksulluğuyla utandırabilir ki? Yüzyıllar sonra Assisili Francesco bu hareketi tekrar ederek gönüllü yoksulluğunu oburlaşmış bir Kilise'ye karşı bir meydan okuma olarak ortaya koyacaktır. Daha da sonra Gandhi, kendi eğirdiği pamuklu bezden başka bir şey giymeyi reddedecektir. Tüm servetini bir bastona indirgeyip kendi kendine yeten topluluklarda (*aşram*lar) sürdürür yürüyüşünü.

Sosyal utancın tersyüz edilişinde büyük rol oynayan bu eşsiz aktörler, kendi yoksulluklarını *zenginliğin utancını ortaya koyan bir ilke*ye dönüştürmüşlerdir.

• • •

12 Epiktetos, III-22, 47-48 ("Kiniğin Portresi").

Bu radikal tutumlardan çıkan şu sonucu aklımızda tutmalıyız: Toplumsal hor görme es geçilebilir, saptırılabilir ve tersyüz edilebilir. Toplumsal hor görme utanç üretiyorsa, bu sadece içsel bir rızadan, beni mahkûm eden sisteme bağlılık anlamına gelen içsel bir benimsemeden kaynaklanır. Bu benimsemenin de iki yazgısı vardır.

İlki içe atma (*introjection*) yazgısı. Vincent de Gaulejac ya da Christophe Dejours'un kitaplarında[13] da aynı tespiti buluruz: Utanç toplumsal hor görme duygusunun içselleştirilmesinin bir sonucudur. Zenginin kibri, yaralayıcı küstahlığı, belli belirsiz tiksinen sırıtışı eninde sonunda o küçük iç sesi tetikler: "Doğru, ben bir hiçim, bana saygısızlık etmeleri de normal." Başkasını hor görme kendini hor görmeye dönüşür. Çocuklarının önünde, aşağılanmış bir sınıfa ait olmaktan, patronun hakaretlerine katlanmak zorunda olmaktan utanmak. Üstelik bilgece özdeyişler burada pek yardımcı olmaz: Bunlar sadece özgür bir seçimle belirlenmiş kararlı bir sadelikten söz eder; oysa yoksulluk çoğunlukla *maruz kalınan* bir durumdur, hâkim toplumsal söylemlerse fahiş geliri başarının göstergesi, özgürlüğün ve neşenin anahtarı olarak ortaya koyar. İlk yazgının sınırına da burada geliyoruz zaten: Utancın sakin bir kabullenme içinde eridiği teslimiyet aşaması – "Beni hor görüyor, aşağılıyor, ama ne yapmamı beklersiniz ki, bu işler böyledir, değiştirebileceğimiz bir şey yok". Son olarak, Hugo'nun "Uyuyanlara" şiirindeki o büyük çığlığının sarsmakta zorlandığı tatlı uyuşukluk hali: "Uyanın, yeter bu utanç!"[14]

İkinci yol ise öfkeli hırs yoludur. Başkasının beni hor görmesi canımı yakar, kaybederim kendimi. İçimdeki hıncı besler bu durum: "Sen hele bekle biraz, göreceksin." Değersizleştirildiğini, aşağılandığını görmenin getirdiği boğuk bir öfke yükselir içinde insanın; oysa ne kadar da iyi olurdu ötekinin yerinde olsa. "Ne sanıyor kendini öteki, dahası beni ne sanıyor? Beklesin bakalım, sıra ona da gelecek." Yaralayıcı hiyerarşilerin sadece tesadüfi ve adaletsiz nedenlerden (doğum, miras) kaynaklandığını düşünürüz. Bu yüzden kaynayan bir iç dünyada bir intikam tasarısı olgunlaşır ağır ağır – meşakkatli bir çalışma sonucunda ya da kinik bir hesaplama

13 V. de Gaugelac, *age*; C. Dejours, *Souffrance en France...*, Seuil, 2009.

14 V. Hugo, *Les Châtiments* içinde (1853).

yoluyla yakında onların saygı duyacağı, ateşli bir şekilde "tanıdıklarını" söylemek isteyecekleri bir kişi olacağım. İddia ettiklerimde sınır tanımam ama maskeli ilerlemem gerek (alaycılıklara dikkat).

Sosyal utancı yeniden alevlendiren bu hırs, kötü hayaller takip edildiğinde paradoksal bir tasarıyı destekler: "Göreceksiniz, ben o noktaya geldiğimde sizin o ısrarlı davetlerinizi küçümseme, sizi görünmez kılma, sizi acınası bulma sırası bana gelecek." Gelecekteki intikamların, parlak rövanşların hayali. Bu sefer hırs, bugün beni alçaltan ama yarın beni yükseltecek olan sistemi haklı gösterir, ona kefil olur. Sadece bir zaman meselesi, bir gecikme meselesi söz konusudur. *Ben de*, evet *ben de*, o hor gören dünyanın bir parçası olmayı planlıyorum. Onlara *kim olduğumu göstereceğim*. Öyleyse, onların yerinde olmayı bu denli çok ummak için kendimi aşağılananlardan ziyade aşağılayanlara mı daha yakın hissetmeliyim? Sınıra varıldığı zaman ise: Öfke. Hırs kaynaklı hiddet kişisel çıkara yöneliktir, öfke ise içinde bir adalet talebi taşır – ve öfke, hırs kaynaklı hiddetin içine girebilecek kötü tutkuları temizler. Hor görmeye verilecek yanıt neyse ki sadece içe atmayla ("Haklılar, ben bir hiçim") veya kişisel hırsla ("Onlara haksız olduklarını göstereceğim") sınırlı kalmaz. Aristoteles, *Retorik*'inde öfkeyi, hor görmeye (*oligôria*: hiçe sayma[15]) verilecek doğru karşılık olarak görür: Öfke, hor görme gösterileriyle zedelenmiş özsaygının yeniden tesis edilmesi talebini ifade eder. Ben burada zümreye ait bir intikamın (onur borcunu bir karşı eylemle ödemek) *yeniden çevrimi*ni önermiyorum, rövanşist hırsın ötesinde politik ya da estetik bir intikam ilkesini ortaya koyuyorum, utançtan "yukarıdan geçerek" çıkılmasını sağlayacak bir ilke. Annie Ernaux'nun "soyunun intikamını almak"[16] dediği şey. Yakında uzun uzadıya duracağız bu konu üzerinde.

Bu politik öfkenin özelliği, utanç içinde kendine yönelik bir düşünümsellik (*réflexivité*) üretmesidir. Camus'nün *İlk Adam* romanındaki bir cümle burada yol gösterici olabilir. Küçük Jacques (yazarın edebi ikizi), öğretmeni sayesinde burs kazanarak ortaokula başlar. Sınıfta, tanıtım fişine "anne babanın mesleği"ni yazması istenir. Babası ölmüştür, annesi de tüm aileyi geçindirmek için evlere

15 Aristoteles, *Retorik*, Kitap II, 1378b.

16 "Annie Ernaux: 'Soyumun intikamını almak istedim'", *Bibliobs*, 9 Aralık 2011.

temizliğe gitmektedir. Tereddüt eder: "ev kadını" mı yazmalı? Hayır, hayır, diye fısıldar sınıf arkadaşı, "hizmetçi" yazmalısın, çünkü "ev kadını" başka bir şey, aslında "ev hanımı" demek o. "Hizmetçi" mi? İyi de hizmetçi ne demek: uşak, köle. Utanç: Demek ki buymuş, annem başkalarının evinde hizmetçilik yapmaya gidiyormuş.

Camus böylece çocuk utancının acı veren muğlaklığını gözler önüne serer: Çünkü eğer annemden utanıyorsam, bu onu küçük, değersiz gördüğüm anlamına gelir; oysa o bizi doyurmak için cesurca ve durmaksızın ömrünü tüketiyor. Bunu fark eder fark etmez utancımdan utanç duyarım.

> Jacques sözcüğü yazmaya başlamış, durmuş ve bir anda utancı ve utanmış olmanın utancını duymuştu.[17]

İkisi aynı çerçeveye ait olamaz. Birincisinde küçük görmek, değersizleştirmek içselleştirilir. İkincisi ise bir sıçrayış, bir infialdir. İnsanın kendine karşı duyduğu bir öfkedir, adaletsiz bir değerler sistemine ihanet etmeye daha dünden hazır olduğu, bu sistemi bunca zamandır onayladığı için. Annem, der kendi kendine küçük Jacques belli belirsiz bir şeyleri kavramışçasına, hizmetçi olarak bile, *başkaları için* çalışmıyor, çocukları için çalışıyordu.

17 A. Camus, *Le Premier Homme*, Gallimard, 2016 (*İlk Adam*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, 1994).

Hayaletlere Dair Bir Hikâye

Başta ortaya koyduğumuz utanç/suçluluk karşıtlığı, yani utancın bütünüyle dışsallığa dayandığı (başkalarının görüşüyle tetiklendiği), suçluluğun ise tamamen içselliğe dayandığı (kişinin vicdanıyla tetiklendiği) görüşü üstünkörü ve kabaydı. Mesele kesinlikle daha karmaşık. Aslında kendimi her zaman, haksız yere incitmiş olabileceğim, fazlasıyla ihmal etmiş olabileceğim ve öyle davrandığım için bir türlü kendimi affedemediğim *bir başkasına karşı* suçlu hissederim. Oysa utancın beylik bir nakaratı varsa, o da şudur kuşkusuz: "Ya ben, ya ben, *ya ben*..." Başkalarının görüşünün rehinesi olduğumu keşfettiğimde, aslında en çok kendi imajımın kölesi olduğumu fark ederim.

Sonuçta utançtan daha mahrem bir şey yoktur, ama bu başkalarının varlığıyla çizilmiş, oyulmuş, bulandırılmış bir mahremiyettir. Utancı anlamak, "ben" ile "ötekiler" arasındaki keskin ayrımın eriyip gittiğini kabul etmektir. Montaigne bu yüzden şöyle yazabilmiştir: "Başkalarıyla aramızda ne kadar çok farklılık varsa kendimizle aramızda da o kadar çok farklılık vardır" (*Denemeler*, I, II) – bazen insan daha da ileri gitmek ister: Kendinden kendine olan mesafe, kendinden ötekilere olandan daha fazladır.

Ben ve *ötekiler*, bu ayrım belli bir analiz düzeyinde kaybolur gider. Psişik olarak bu iki blok birbirini devirir, parçalar, dağıtır. Ben, sımsıkı bir bütün oluşturmayan, aksine ben'in farklı yönlerinin kendini gösterdiği parçalara (ebeveynler, arkadaşlar, meslektaşlar) ayrışan ötekilerden oluşur. Bedenimin sınırlı hacmi de tek ve sabit bir sahibinin olduğunu düşündürebilir pekâlâ, ancak bu bile Nietzsche'nin deyimiyle "yararlı bir kurmaca"dan başka bir şey değildir. Ben, sımsıkı bir çekirdek, kapalı bir kimlik oluşturmaktan ziyade hayaletlerle doludur, bir o yana bir bu yana çekiştirilir, bölünür durur. Bedenim denen o ayrı parça bile sadece makrobiyolojik düzeyde bir bütünlük oluşturur. İmmünoloji on yıllardır yaşamın, mikroorganizma kolonilerini ağırlamaya yönelik süreğen işlemlerden, bakteri, virüs ve parazitlerle sürekli yeniden müzakere

edilen aktif konukseverliklerden oluştuğunu öğretiyor bize. Psişik ben de aynı şekilde çoğullaşmıştır işte; başkalarının hayaletleriyle kaplanmış, işgal edilmiştir – tabii eğer başkalarının gerçek izleri kesişimleriyle çoktan bir ben hayaleti çizmemişlerse.

Bu muğlak dansı, psikanalizden ödünç alacağım üç kavramla betimleyeceğim. Temel hipotezleri (bilinçdışı, bastırma vb.) onu, benlik bilincini parçalı bir takımada, kendisinden daha derin akıntıların taşıdığı bir köpük olarak tanımlamaya itmiştir. Psikanaliz, zihin dünyasında, hem ben'in yansımaları olan hem de başkalarının taleplerinin emanetçileri olan bir dizi figüre vals yaptırmıştır. Ben bunlardan, her biri farklı bir utanç türü üreten üçünü ele alacağım: "üst ben(lik)", "ideal ben(lik)" ve "ben(lik) ideali".

İlk soru: Kendimizden utanabilir miyiz ve ne ölçüde utanabiliriz? En çok anlatılmak istenen utanç deneyimleri, başkasının bakışının yakıcılığını, hor görmesiyle, küçümsemesiyle, alaylarıyla oluşan manevi acıyı ya da boşluk hissini, şiddetli yok olma arzusunu, sadece orada olma, hatta var olma rahatsızlığını öne çıkartır. Utanç hep bir başkasının belirmesiyle, onun müdahalesiyle doğuyor gibi görünür. Çıplaklık, pislik, ahlaksızlık sadece bir başkasının önünde utanç vericidir. Sartre, bir yapıtında insanın ancak bir seyirci karşısında utanabileceğini savunur.[1]

Ancak eğer öteki de yüzen hayaletler biçimine bürünerek *benim içimde* rahatını buluyorsa, eğer onca kişisel yönümüz ötekinin kıvrımlarından, izlerinden başka bir şey değilse, o zaman yalnızlık dediğimiz şey de oldukça görelidir. Hiçbir zaman o kadar yalnız olmam ve öteki de ille de dışarıda değildir. Her tür rezilliği, yolsuzluğu, vahşeti hiç ceza almadan işlemiş alçak biri için şöyle deriz genellikle: "Nasıl oluyor da utanmıyor, aynada kendine nasıl bakabiliyor?" Burada açıkça kişinin kendi vicdanı karşısındaki utançtan bahsediyoruz. Ama işte bu vicdan, ne ben'i uyanık bir varlık yapan kendimin ya da dünyanın farkında oluşumdur, ne de psikologların tanımladığı o bilişsel güç, o sentez kapasitesidir. *Ahlaki bilinç*tir, bir tür içsel gözdür – Hugo'nun şiirindeki o yenilmez, indirgenemez, "Kabil'e bakan"[2] göz.

---

1 "Utancın ilk hali birinin önünde utanmaktır", J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, Gallimard, 1943, s. 260.

2 V. Hugo, "La conscience", *La légende des siècles* (1859-1877) içinde.

Bu üstün göz, bize tepeden bakan bu ahlaki mahremiyet, büyük bir Öteki'nin içimizde kazınmış hali olarak düşünülür. "Tanrı düşüncesi" diye yazar Hugo.[3] Bu göz bir içeriden-dışarısıdır. Kant, "iç mahkeme" üzerine bir metinde "beni gözleyen, tehdit eden ve bana çekidüzen veren"[4] bir "yargıca" benzetir onu. Şöyle devam eder: Beni amansızca takip eden "gölge", kafamda çınlaması bitmeyen "ses". Ama vicdanımın yargıcım olabilmesi için, yani ondan çekinebilmem, korkabilmem için içimde bir bölünme gerçekleştirip onu benimle tam olarak örtüşmeyen bir şey, bana hükmeden bir aşkınlık olarak tasavvur etmem gerekir. Evet, kendi kendimin önünde bir ben, ancak bu ikinci ben bir başkası. Freud "üst ben(-lik)" kavramını getirecektir. Kantçı soyutlamaların (üstün bir yargıç olarak vicdan, bendeki insanlık fikri) yerine daha somut figürler koyacak ve meseleyi şöyle açıklayacaktır: Ahlaki vicdanımı (bilincimi) besleyen şey, içe atılmış ebeveyn sansürleri, içselleştirilmiş katı, iğdiş edici, baskılayıcı baba figürüdür. Bu aileci bakış yerine ahlaki vicdanda (bilinçte) artık toplumsal kuralların koruyucusunu, temsilcisini görmeye çalışan bir sosyolojizm tercih edilebilir, ama yapı aynı kalır. Vicdan (bilinç) her zaman, benim içimde, bir Öteki'nin (Tanrı, Yargıç, Baba, Toplum vb) temsilcisi, kaydı olan o benlik parçası olarak tanımlanır; böyle olunca da ayrı, ayrışmış bir parça haline geldiğinden onun önünde utanabilirim pekâlâ. Ancak bu durumda utanç ile suçluluk arasındaki sınır daha geçirgen hale gelir. Geriye kalan şey daha ziyade tepeden bakan koca bir gözün denetimi altında olmanın dehşeti, acısı olur. Ahlaki utançtır bu.

İkinci Freudcu hayalet "ideal ben(lik)"tir. Bu başka bir figürü ortaya koyar: Narsisistik utanç. "İdeal ben(lik)" kavramından her şeye gücü yetme, her şeyi kontrol etme fantezisiyle beslenen yanımızı anlamalıyız. Ölçüsüzce kendini dayatmaktan zevk alan, hayal gücünün sınırsızlığında hâkimiyet hazzı peşinde koşan ve hiçbir sınıra katlanamayan küçük bir tirandır bu ben(lik). Utanç bir düşüş, gerçeğin kayasına çarpıp ezilme oluverir o zaman: Kendini beğenmişin maskesinin düştüğü, kendine aşırı güvenen çocuğun başarısızlıkla ve alayla karşılaştığı o an. Kendini bir şey sananın her

3 V. Hugo, "İnsanın vicdanı, Tanrı düşüncesidir", *Les Châtiments* (1853).

4 I. Kant, *Ahlak Metafiziği. Erdem Öğretisi*, I, 13.

şeye gücü yeteceği yanılsamalarının hiçbir zaman doğrulanmadığı gerçeklik duvarına toslayan kişinin fiyaskosu. Narsisistik utanç işte bu yenilgi ve gerçekle çarpışma anıdır.

Bu utanca pek çok psikanalist büyük değer verir. Onların ahlakçı olma biçimidir bu bir bakıma: İmkânsız arzulardan vazgeçmeyi teşvik ederler, zorlu gerekliliklerle yüzleşmeyi başarılı bir tedavinin işareti olarak görürler. Erdemli bir geçişin göstergesi haline gelir utanç: Psikozdan nevroza, kendinden zevk alan hayal dünyasından, çabalama gerektiren sembolik düzene geçiş. Arzunun canavarlığının, sonlu olmanın sorumluluk doğuracak şekilde kabul edilişinin, hayal kırıklıklarının öğreticiliğinin duygusal göstergesidir artık utanç.

Bunu belirtirken narsisistik utancı küçümsemeyi hiç istemesem de bu modele dayanarak "utandırma" pozisyonlarını kınamak isterim: hani şu psikoloğun, imkânsız arzuların seküler vaizi, gerçeklik ilkesinin yeminli temsilcisi kesildiği anları. Gerçekten de, hayatlarımız can yakan, sabır göstermeye ve ince eleyip sık dokumaya mecbur bırakan o alçak gönüllülük hatırlatmalarıyla doludur. Hatta bu yaralardan kaçınmaya yönelik, onlara maruz kalma dehşetiyle belirlenen davranışları tamamen patolojik olarak nitelendirmek bile mümkündür. Utanç korkusunun (*hontophobie*) başlıca belirtileri arasında narsisistik öfke ve narsisistik sapkınlık sayılabilir. Narsisistik sapkın,[5] tam da ötekini (partnerini, arkadaşını, sevgilisini) utancın içine hapsetmeye çalışan kişidir; ısrarla onu utandırmaya çalışarak utancın kendi içinde filizlenmesini engeller, önler – utanması gereken, kendi hiçliğinin farkına varması gereken hep eşidir, arkadaşıdır vb. Narsisistik öfke[6] ise, kişinin egosunu sorgulayan her şeye karşı öfkeli bir inkâr olarak tanımlanabilir, bir aşağılanma durumu karşısında hiddetli bir tepkidir. Son derece adaletsiz görülen bir dünyaya karşı çığlıklar ve hakaretler eşliğinde kendini gösteren, kontrol edilemez bir hiddet nöbeti... Başarısızlıklarından ders çıkaracağı yerde kendini müthiş bir kurbana dönüştürür kişi, küçük narsisistik yaraların acısını bir öfke kasırgasının içinde saklar.

---

5 İlk olarak P.-C. Racamier tarafından 1986'da tespit edilmiş, tanımlanmış ve kuramlaştırılmıştır.

6 Terim H. Kohut tarafından türetilmiştir (bkz. "Narsisizm ve Narsisistik Öfke Üzerine Düşünceler", *Revue française de psychanalyse*, 1978, no 42, s. 683-719).

Meselenin bizi başka bir soruna götürdüğü düşünülebilir: Narsisistik utançta ötekinin bir içsel hayaletini görmenin oldukça zor olduğu, çünkü tam tersine, ben'in ötekilerin aleyhine abartılı bir şekilde öne çıkartılmasının varsayıldığı itirazı getirilebilir. Oysa Freud, bu durumdan mecazi bir ifadeyle "Majesteleri Bebek"[7] diyerek bahsettiğinde önemli bir ipucu verir. Tabii ki şöyle diyebiliriz: Evet, bebek tamamen haz ilkesiyle bir bütündür, tamamen ona göre yaşar. Birincil narsisizm dönemidir bu. Ama "Majesteleri" ifadesini kullanarak Freud başka bir şeye işaret eder: O çılgın kendini sevme hali, ebeveyn sevgisiyle, anne fedakârlığıyla, baba hayranlığıyla beslenerek şekillendirilmiştir; öyle ki, ben bir özdeşleşmeler potasından başka bir şey değildir artık – ayrıca narsisistik bireyin seyircilere ne kadar çok ihtiyaç duyduğu gayet iyi bilinir: Kendine hayranlık duyma, kendinden geçmiş tanıklardan oluşan bir kalabalıkla daha iyi beslenir.

Son olarak, "ideo-sosyal" olarak adlandıracağımız üçüncü bir utanç biçiminden söz ederek bitirelim. İdeo-sosyal sıfatı, Freud'un "ben(lik) ideali" kavramına karşılık gelir. Bununla "ben"i anlamalıyız, ama hangi beni? Başkalarının gözünde görünmeyi ya da onların söylemlerinde yankılanmayı istediğim beni. Uyum sağlamak için kendimi zorladığım sosyal modelleri, hayranlık duyulan örnek figürleri anlamalıyız; hatta bu figürler o kadar yüceltilmiştir ki, bazen onlarla aramdaki uyumsuzluğun beni yaktığını hissederim. Bu görkemli figürlerle şüpheli narsisistik âlemlerde *özdeşleş*mem elbette. Onlar havada süzülür, beni çevreler ve kendime karşı bir nefret beslememe yol açarlar. Kendimi "yeterince" şöyle değilim, "fazla" böyleyim, "olması gerektiği gibi" değilim diye yargılar dururum. Sürekli utanırım ama bu utancı üreten şey, gerçeğin dışsal, anlık yarası değildir. Daha çok benimdir kendimi utandıran, her zaman dezavantajlı karşılaştırmalar yaparak. Muğlak bir iç konuşma içinde kendimi hayal kırıklığına uğratırım. Peki bu, ilerlememi sağlayan kurtarıcı bir alçak gönüllülük müdür yoksa özgüvenimi yavaş yavaş aşındıran bir asit mi? Zorlu modellere göre kendini şekillendirme çabası mı, yoksa sonsuz ve baştan kaybedilmiş bir tanınma arayışı mı?

7 S. Freud, *Pulsions et destin des pulsions* (1915), Fr. çev. O. Mannoni, Payot, 2018.

Betty Friedan'ın altmışlı yılların başındaki Amerika'yı epey rahatsız eden kitabı, yabancılaştırıcı idealler zemininde işleyen bu kendini değersizleştirme mekanizmasının ifşasına dayanır. *American way of life*'ın (Amerikan yaşam tarzı) göklere çıkartılan harikaları, diye açıklar, yani tüketim ve konfor toplumu; evli kadına elektrikli ev aletleri ve yeni iletişim araçlarının *getirmesi beklenen*, böylelikle de kadının artık kendini tamamen çocuklarına, bedenine ve güzelliğine, kocasına (özellikle de onun kariyerine) adayabilmesinin yolunu açan özgürleşme, kısacası mutluluğu ve ailenin refahını reklamlarla pompalayan tüm o şekerli klişeler kadınları utandırmaktan başka bir işe yaramamıştır aslında, çünkü kitlesel olarak baskıcı idealler işlevi görmüştür. Kadınlar, bahçeli bir villada onca insana bakarak hayatlarını geçirmekten pek de mutlu olmadıklarını söylerken, örnek gösterilecek evi derleyip toparlamanın, çocuklara ders çalıştırmanın, kocalarıyla sevişmenin, elâleme yemek yapmanın o kadar da zevk alınacak bir şey olmadığını dile getirdiklerinde ancak birer kötü anne, kötü eş, başarısız kadın olarak gösteriyorlardı kendilerini. Mutluluk (ya da daha doğrusu onun imgesi) bir ideal olarak işlediği andan itibaren bunaltıcıdır. Mutluluk imgesi, kendi tatminsizliğinden bunalıma giren, yoksunluğunu gidermek için mutluluk üretmesi, onu mutlu etmesi beklenen ama tam tersine düş kırıklığı yaratmak amacıyla tasarlanmış nesnelerin peşinden koşmak zorunda kalan kadını utandırır.[8]

Burada da, ben(lik) ideali her zaman başkalarının idealidir: Hoşlarına gitmek için yerine getirmeye çabaladığım yakınlarımın arzuları ya da kitle sanayilerinin dayattığı toplumsal kalıplar. Sonuç: Ebeveyn yansıtmaları ya da klişeleşmiş arzular. Her iki durumda da utancım kendi beklentilerimi karşılayamamaktan çok başkalarının beklentilerini boşa çıkartmaktan kaynaklanır. Başarılarıyla ebeveynlerinin beklediklerini yerine getirmiş kız olamamaktan, topluluğun taptığı o çok havalı, çok hoş çocuk olamamaktan duyulan utanç. Sınıfının beklentileriyle ilgisi olmayan diploma ve maaşla gözden düşülür kolaylıkla. Toplumun pek değer vermediği bir işle, arkadaşlarına veya kendi çocuklarına karşı "yeterli olamamaktan" korkulur.

8 B. Friedan (1963), *La Femme mystifiée*, Fr. çev. Y. Roudy, Belfond, 2019.

Kavramsal bakımdan son bir şey daha var. Öncelikle, ben(lik) idealleri dediğiniz şey aslında başkalarının idealleridir, bunu söyledik. Ancak şu da var: "Ailemin veya arkadaşlarımın olmamı istedikleri şey", her şeyden önce "onların olmamı istediklerini hayal ettiğim şeydir". Dışsal ideallerin kendiliğinden basit bir içe atılması durumuyla hiç ilgisi yoktur meselenin: Utançta sadece sevilme arzusu dile gelir, çaresiz ve çıplak bir halde.

Bu üç utanç her zaman Despot Ahlak, Acımasız Gerçeklik ve Zorba İdeal karşısında bir aşağılanma, bir alçaltılma deneyimidir. Geçmiş hayatlarımızı, iyi bir izlenim bırakma, hayaletlere kurban verme, başkalarının arzusu olduğuna inandığımız şeye uyma çabalarıyla yıpranmış o hayatlarımızı düşünürsek... Şu üç utanç yok mu! Onları tüm gücümüzle defetmek, tüm hücrelerimizden kovmak için ne kadar çok zaman harcadık. Hem de kendine hiddetle yalan söylemek pahasına; mutlak zorunluluk aslında herkesi kandırmaktan başka bir şey değildir.

• • •

Romand vakası, bir utanç korkusu (*hontophobie*)[9] trajedisi olarak okunabilir. Olayları hatırlatayım: Jean-Claude Romand, 9 Ocak 1993 Cumartesi sabahı karısını ve iki çocuğunu öldürür. Ardından arabasına biner, anne babasının evine gider ve köpekleriyle birlikte onları soğukkanlılıkla vurur. Aynı akşam Fontainebleau'ya giderek metresini öldürmeye çalışır. Pazar gününü evinde, üç cesetle birlikte tek başına geçirir. Sabahın erken saatlerinde, son kullanma tarihi geçmiş birkaç uyku hapı yuttuktan sonra evini ateşe verir, ama hemen öncesinde pencereleri ardına kadar açmaya özen göstermiştir. Hızla haberdar edilen itfaiyeciler alevlerin arasından kurtarır onu. Kısa süren bir komadan çıkar çıkmaz, soruşturma başlar, tabii sorular da.

Yargıçlar ve psikiyatrlar, akıl almaz olanı sabırla yeniden bir araya getireceklerdir. Jean-Claude Romand sadece beş cinayetin faili olduğunu itiraf etmekle kalmaz, yalanlar ve aldatmacalarla dolu bir hayatı da ortaya döker. Yirmi yıl boyunca yalan söylemiştir, herkese yalan söylemiştir: anne babasına, ailesine, arkadaşlarına,

9 Bu vaka üzerine bkz. D. Toutenu, D. Settelen, *L'Affaire Romand. Le narcissisme criminel*, L'Harmattan, 2003.

komşularına. Tüm çevresini aldatmış, suiistimal etmiş ve kimsenin bu sırdan haberi olmamıştır. Kendini herkese DSÖ'de (Dünya Sağlık Örgütü) bir tıp araştırmacısı olarak tanıtmıştır; oysa her sabah, takım elbisesini çekip karısını ve çocuklarını öptükten sonra gidip otoyol kenarlarındaki park alanlarına park ediyor ve bütün gün arabasında tıp dergileri okuyordur. Bazen de civardaki ormanlarda yürüyüş yapıyordur. Kimse hiçbir şeyden şüphelenmemiştir.

1975 yılının Eylül ayında, tıp fakültesinin ikinci yılını başarıyla bitirişini anne babasıyla kutlamıştır. Onu tebrik etmişler, o da mütevazı bir tebessümle karşılık vermiştir. Ama sınava girmemiştir bile. Sonraki yıllarda, öğrenci kartına sahip olmak, fakülteye gitmek, kütüphanelere takılmak için tıp fakültesinin ikinci yılına yeniden kaydolmuştur. Yeni dersleri anlatacak, sonraki sınavlardaki "başarılarını" kutlayacaktır.

Sahtekârlıkla dolu bir hayat ve çok geçmeden gelecek aldatmacayı itiraf etmenin imkânsızlığı. Yalan sarmalı: Jean-Claude Romand, bir noktada, anne babasına "Başardım!" diyerek taktığı o maskeyi yüzünden çıkartıp atabileceği eşiği geçer. O maske onun yüzü olmuştur artık. Utanç korkusu trajedisi. Yirmi yıl boyunca görünüşü kurtarmak, ailesine sözde statüsüne uygun bir yaşam standardı sağlamak için anne babasını, eşinin anne babasını, yakınlarını dolandırmıştır, onlara birikimlerini, ara sıra gelen paralarını (bir mülkün satışı gibi durumlar) kendisine verirlerse, sabırlı ve ağzı sıkı olmaları koşuluyla devasa gelirler vaat etmiştir. Hepsi de evet demiştir. Tabii şunu da unutmamalı: Cenevre'de çalışan bir DSÖ doktoru iyi yatırım kaynaklarını bilir herhalde...

Sahtekâr katilin yanına gönderilen psikiyatri uzmanları, "ciddi narsisistik patoloji" teşhisi koyarak meseleyi "ideal ben(lik)" kavramına dayandırmışlardır. Raporlarında üniversite hazırlık sınıflarındaki travmanın üzerinde dururlar. 1971 sonbaharında, Jean-Claude Romand, kusursuz bir okul hayatından sonra aile evinden çıkar çıkmaz Lyon'daki prestijli Lycée du Parc'a kabul edilir. Burada aşağılayıcı bir alışma dönemi geçirir, parlak insanlarla tanışır ("entelektüellik tapınağına giriyorum" diyecektir), bir orman bekçisinin oğlu olarak doktorların, avukatların, akademisyenlerin oğullarıyla karşılaşır. Buna dayanamaz: Azizler Günü tatilinde hastalanır ve her şeyi boş vermeye başlar. Birkaç yıl sonra, tıp fakültesinin ikinci

yılını tamamlama zamanı geldiğinde, haziran sınavının gününde uyuyakalır ve sınavı kaçırır. Eylül oturumunda, sınavlardan kısa bir süre önce kötü bir şekilde düşer, böylece sınavlara giremeyecektir, ancak ailesi itiraz eder ve onu sınava götüreceklerini söyler. Sınav yerine geldiğinde salonunun kapısından içeri adımını atmaz bile, ama akşam her şeyin yolunda gittiğini anlatır.

Bu olaydan esinlenen Emmanuel Carrère'in *L'Adversaire* adlı romanı daha ziyade "ben(lik) ideali" kavramına dayanır: Jean-Claude, yalan pahasına sosyal olarak tanınan bir mesleği sürdürmek uğruna kendi kimliğini kaybetmiştir bütünüyle: "Toplumsal görünümünün arkasında bir hiçti aslında",[10] "Doktor Romand'ın derisinden çıkmak, derisiz kalmak demekti; çıplaktan da öte, derisi yüzülmüş olmak demekti". Utanç içinde yaşamak, her şeyden önce utancı yaşamaktan duyulan derin korku içinde yaşamak demektir.

2019 yılının Haziran ayında serbest bırakılan ve hapishanede imana gelen Jean-Claude Romand, o gün bugündür bir manastırda yaşar. Utancını Tanrı'nın daimi bakışı altına bırakmış, süperegonun onuruna sunmuştur; hayaletler üçlemesini böylece tamamlamıştır.

• • •

Ben'in içindeki ötekilerin bu üç hayaleti (üst ben(lik), ideal ben(lik), ben(lik) ideali) birbirinden ayrı, geçirimsiz kutuplar oluşturmaz – Freud bile son ikisini hiçbir zaman net bir şekilde ayırmamıştır; "kendini fazla (ya da yanlış) sevmenin" ve "fazla (ya da yanlış) sevilmenin" birbirini çağırdığını ve desteklediğini çok iyi anlamıştı kendisi de. Tiran "üst ben(lik)", beklentileri ağırlaştırarak benlik ideali oyununa destek olur, hatta mazoşist hazlara kapı açarak ideal ben(liğ)in kendini beğenmişliğini de besler. Her evre diğerinin işbirliğini arar.

Yine de çağdaş dönem, bu üç utancı (ahlaki, narsisistik, ideolojik-sosyal) sistematik bir şekilde üst üste bindirip onları basitçe diyalektik bir ilişkiye sokmak yerine baş döndürücü bir sarmal içinde eritmez mi aslında? Büyük disiplinler çağı (nevrotik, normalleştirici, suçluluk yükleyen toplumların çağı), bu evrelerin her birini kendi kontrolünde bir kutba bağlardı (yasa üst benliği

10 E. Carrère, *L'Adversaire*, P.O.L., 2000.

yapılandırır, norm benlik idealini besler, günah ideal benliği zapt ederdi); öyle ki, bir üçgen içinde birbirine kenarlarla bağlı üç farklı kutup oluşurdu. Son birkaç on yıldır, yaşamın tüm alanlarında (kişisel, mesleki, ailevi vb) bir "performans" ideali konumlandırmasıyla bu üç evre çılgın bir girdaba sürüklenmeye başladı: kişiyi, ona hem eğlenme hem de kendini gerçekleştirme imkânı sunan birtakım değerli işlerin (benlik ideali) tanınması yoluyla, kendinden memnun olmaya (ideal benlik) zorlayan tiran bir buyruk (üst benlik). "Neo-liberalizm" olarak adlandırılan şeyin etik yönü işte bu sarmalın inşasıdır: *Süper işinizde kendinizden geçin, bu bir emirdir!* Aksi taktirde sizi bekleyen tek şey var: Utanç.

• • •

Kafka'nın *Dava*'sının son bölümü – diğer yapıtlarından önce, 1914'te yazılmıştı. Son cümlesini okuyorum – Primo Levi'nin boğazına düğümlenen o cümle: "'Bir köpek gibi!' dedi K., bu utancın kendisinden de sonra yaşamasını ister gibi."[11]

Neden bu kadar çok eleştirmenin *Dava*'yı büyük bir suç romanı olarak gördüğünü merak ediyorum doğrusu. Oysa onu okurken hissettiğimiz şu tuhaflık hissi tam da anlatıda silik, hayaletimsi birtakım suç figürlerini (akıl almaz yargıçlar, bulunamayan mahkemeler, tuhaf adalet memurları) bulmamızdan kaynaklanır, işte onların arasında gezinen Josef K.'nın da suçluluk kisvesini hiçbir zaman üstlenmemesi bu tuhaflığa tuhaflık katar. İşin aslı, K. kendini suçlu hissetmez – sadece olaylar karşısında biraz şaşkın, afallamış ve sinirlenmiş, bir yandan da bütün bunların nasıl cereyan ettiği ve nasıl biteceği konusunda endişelidir.

Kitabın sonunda, iki cellat onu tutuklamak için evine geldiğinde hiç direnmez. Ama bu, bilinçdışı bir suçluluk hissini tatmin etmekten çok, bir inanamama, yenilmişlik ve skandal çıkmasından korkma duygusunun karışımındandır. Cellatlar daha sonra onu öldürebilecekleri boş bir arazi ararlar, sonunda uygun bir yer bulurlar ve K. yakında işini bitireceklerini hisseder. İşte o anda, biraz uzakta, taşocağına bitişik bir evin en üst katının penceresinden eğilmiş, birtakım işaretler yapan birini fark eder. Hemen sonra cellatlar bıçağı kalbine saplar "ve iki kez döndürdü".

11 F. Kafka, *Dava*, çev. İlknur Özdemir, YKY, 2021.

"'Bir köpek gibi!' dedi K., bu utancın kendisinden de sonra yaşamasını ister gibi."

"Bir köpek gibi." Ölmeyi bile doğru düzgün beceremek. Sokakta sıradan bir hayvan gibi hacamat olmak. Bir de şuradaki adam, bana bakıyor. Oysa demin, daha zaman varken, bıçağı kapıp kahramanca karnıma saplamam gerekirdi. Ama artık çok geç. Yine de daha uygun olurdu, ama hayır: Acınası bir infazdan kaçmayı bile beceremedim. Zaten her şey kötü başlamıştı: Bana gönderdikleri şu ölüm memurları, beceriksizliğin daniskası.

Tıpkı intihar edecek bir kadının yok olup gitmeden önce gömleğindeki yağ lekesini fark etmesi gibi. Tıpkı kurşuna dizilecek bir adamın, tüfekler patlamadan hemen önce, elleri bağlı haldeyken ayakkabı bağcıklarının çözülmüş olduğunu görmesi gibi. "Of hayır, bari bu olmasaydı."

İşte bu melodi, bu küçük ezgi dolduracaktır varoluşumuzun boşluğunu. Hem de ağzına kadar. Suçluluğun ve günahın gürleyen org sesleri değil, utancın cılız cıyaklaması. Kafka'nın acımasız ironisi. K.'nın yeryüzündeki son dakikası derin bir tefekkür, can alıcı bir aydınlanma ânı olmayacaktır. O sadece şu küçük bilinç takıntısıyla meşguldür: Ölümümün hiçbir asil yanı yok. En kötüsü de, diye yazar Primo Levi, "her birimiz aşağı yukarı böyle öleceğiz zaten."[12]

Yeryüzündeki son anlarımız işte şu soruya ayrılacak: "Yeterince iyi miyim acaba, yeterince sempatik, sevilebilir vb olabiliyor muyum acaba?"

> Varmak istediğim son amaç bakımından kendimi yokladım mı, doğrusu iyi bir insan olmak ve en yüce mahkemenin buyruklarını yerine getirmek için çaba harcamadığımı, buna düpedüz karşıt bir davranışla tüm insan ve hayvan toplumunu kuş bakışı görebilmek, temel zevklerini, isteklerini ve ahlaksal ideallerini tanıyıp bunları basit kurallara indirgemek ve ilgili kurallar doğrultusunda elden geldiğince kısa sürede kendimi geliştirip düpedüz herkesin beğenisini kazanmak gibi bir eğilimle donatıldığımı görüyorum.[13]

Cümleyi son bir kez daha tekrarlıyorum: "Bu utancın kendisinden de sonra yaşamasını ister gibi." *Gibi*, diye yazar Kafka. Çünkü şunu çok iyi bilir: Aslında kimsenin umurunda değildir ve utançlar asla

12 P. Levi, *Il manifesto*, 5 Mayıs 1983.

13 F. Kafka, *Günlükler*, Ekim 1917, çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, 2024.

kişiden sonra yaşamaz. Bütün bir varoluş, son saniyesine kadar gülünç duruma düşme korkusuyla, kendileri de kendi "görünme" hezeyanları içine fazlasıyla gömülmüş, bu yüzden de başkalarıyla zerre kadar ilgilenmeyen insanların gözüne girmek için harcanan o sefil planlarla emilip bitmiştir.

Gelinen nokta: İnsan hayatını nasıl yaşayacağını, nasıl seveceğini, nasıl öleceğini, nasıl konuşacağını sormakla geçirmiş olacak. Yeterince iyi mi, diye soracak, ama kime göre, neye göre? Kimse bilmiyor.

Melankoli

Şimdiye kadar utanç oluşturan iki tutumu ele aldık: (hiyerarşik) hor görme ve (erdemli) öfke. Üçüncü bir tutum daha var: aşılamaz tiksinti. Sefil, alçak, kirli görülmek ya da hissetmek: işte utanç. Sosyal, ahlaki, bedensel ayrımcılık. *Meyhane*[1] romanının son sahnesinin, yani Zola'nın Gervaise'in nihai çöküşünü sahnelediği ânın gücü, söz konusu üç tutumun üst üste binmesinde yatar. Bu sahnede aşırı sefalete düşmüş, pislik içine batmış, şişmanlamış Gervaise, sokakta acınası bir halde "cazibesini" satmaya çalışırken bir sokak lambasının ışığında kendi kocaman, iğrenç gölgesini fark eder ve utanca boğulur.

Pisliğe, iğrençliğe bağlı utanç, ödipal öncesi dönem üzerine uzmanlaşmış psikanalistlerin ilgisini çekmiştir. Tuvalet eğitiminin tüm ikircikli niteliğini bu utançta bulmuşlardı: Başlangıçtaki övgü (aferin!) hemen ardından gelen tiksinilen bir küçümsemeye (öf!) dönüşür. Freud dışkı ritüelleri üzerine yazılmış kapsamlı bir esere önsöz yazarken daha da ileri gidecektir: Erkek ve kadın, dışkılarından utanç duyarak bu "toprak artığı"[2] karşısında hissettikleri rahatsızlığı ifade ederler. Bedenimiz (ihtiyaçlarıyla, atıklarıyla, ağırlığıyla, kalınlığıyla) bizim sökülüp atılamaz parçamızdır ve pislikten duyulan utancın ardında, bedenin kendisinden duyulan utancı aramak gerekir; toprağın bir durumunun yapışmış izidir o, saf ruhlar olmadığımızı, saflık ideallerimizin, saydam hafiflik hayallerimizin bedenin ağırlığına çarparak yok olduğunu hatırlatır sert bir biçimde. Ludwig Binswanger'in[3] tarif ettiği şekliyle, Ellen West'in varoluşsal, temel utancıdır bu. Max Scheler, aynı ilhamla, utanmanın, mahremiyete sığınmanın "ruhun bedenden utanması" olduğunu yazar. Beden gerçekten de ruhu utandırır.[4]

---

1 É. Zola, *L'Assommoir*, 1877.

2 S. Freud, "Almanca baskıya önsöz"; J.G. Bourke *Les Rites scatologiques* içinde, çev. H. Boisseau-Riou, PUF, 1980.

3 L. Binswanger, *Le Cas Ellen West*, Gallimard, 2016.

4 M. Scheler, *La Pudeur*, Fr. çev. M. Dupuy, Aubier, 1952.

Yine bu bakış açısıyla, regl olmayı kirli bir leke olarak gören o ağır kültürel klişeden söz edilebilir – saklanması gereken, hakkında konuşulmayan şey.[5] Pek de uzun olmayan bir zaman önce genç kızlar ilk regli kaygılı bir şok içinde keşfederler ve anneleri de bunu kızlarına bir kenarda gizlice açıklarlardı. Sanki "gerçek" bir kadın olduğunu öğrenmek ille de utanç içinde gerçekleşmek zorundaymış gibi; sanki doğurganlık kazanmış yeni cinsel varlığının ortaya çıkışı en baştan beri bir tabu şeklinde olmalıymış gibi. Bu sosyal aşağılama tarihsel, rastlantısal, düzeltilebilir denerek hafife alınsa da (sürekli tekrarlanmaya devam eder zaten), kadın olma utancı kültürün ve zihniyetlerin her köşesinde destek bulur. Psikanaliz bu noktada, özellikle kuşkulu bir Freud'çu ortodoksluk içinde, kızların ve kadınların arzusunu ısrarla penis yoksunluğu-kıskançlığı kavramlarına dayandırarak işleri hiç de kolaylaştırmamıştır: Sanki kadın ille de bir eksiklik üzerinden tanımlanmak zorundaymış gibi. Kadın cinselliğini yoksunluk, kusur, yokluk sözcükleriyle betimleyerek, hep gizliden gizliye ama fiilen taşınması gereken bir utanç konumuna yerleştirmiştir psikanaliz.

• • •

Bu üç büyük utanç alanı (sosyal yoksulluk, ahlaki rezillik, bedensel kirlilik), beni yaralayan yakıcı acılara, ağır aşağılanmalara yol açar. Daha kesin bir deyişle, öteki aniden bana baktığında, beni sınıflandırıp yargıladığında, kendimi bir kenara itilmiş, "iyi", "normal", "saygın", "sevilebilir" kişiler (hatta bazen sadece "insanlar") topluluğundan dışlanmış, reddedilmiş hissederim. O zaman ayaklarım yere basmaz, dengemi kaybederim. Dehşet içinde bir anda şunun farkına varırım: Sosyal ilişkilerdeki nezaket (biraz otomatikleşmiş kibarlıklar ya da bazen belirsiz bir kayıtsızlık), farkında olmadan ayaklarımı yere perçinleyen sağlam bir zemin veriyormuş meğer bana. Utanç yaşamak, bir düşüş, bir kopuş deneyimidir. Utancından ne yapacağını şaşıran çekingen biri, kollarını vücuduna dolar ve başını öne eğer. Bunun nedeni, zeminin ayaklarının altında çöktüğünü hissetmesi ve düşmemek için kendini tutmasıdır. Bir topluluğa katılmıştı, kendini sosyal ağacın bir dalı sanıyordu ve

5 A. Mardon, "Honte et dégoût dans la fabrication du féminin", *Ethnologie française*, cilt 41, 2011.

aniden sanki tutunacak hiçbir şeyi kalmamış gibi hissetti. Tersten bakıldığında şu da söylenebilir: Bedensel tiksinti, ahlaki hor görme, sosyal öfke, kendini "çoğunluk" olarak ortaya koyan topluluğu bütünleştirmenin ve birleştirmenin yollarıdır.

• • •

Toplumu toplum yapan şeyin ne olduğu, "çokluk"tan (bireylerin düzensiz yanyanalığından) bir "halk"a, bireylerin dağınıklığından kenetlenmiş bir topluluğa nasıl geçildiği sorusuna, bildiğimiz gibi, siyaset düşünürleri basmakalıp bir yanıt vermiştir. Bu yanıtta bir "toplum sözleşmesi"nden, bir "temel antlaşma"dan söz edilir; ortak iradeyle bir düşünce edimi inşa edilir yeniden; akılcı varlıklardan oluşan bir meclis aracılığıyla herkes ortak kurallarla her bir bireyin eylem kapasitesini sınırlama yetkisini tek bir otoriteye devretmeye rıza gösterir bu düşünce ediminde. Toplumsal olanın akılcı soykütüğü – oysa bilinir ki sadece tutkular birleştirir insanları, akıl tersine böler. Saltanatını kitaplarda ve mantıksal ispatlarda sürdüren bu akılcı antlaşma efsanesi, aslında hiçbir zaman düşünürü kendi düşüncesi dışındaki başka bir düşünceyle barıştırmaz.

Oysa korku, nefret, mezhepçi tapınma vb tutkular bir topluluğun sınırlarını belirler, onu kendi birliği, bütünlüğü içine kapatır. Her biri dışsallık kümesinin belli bir yerini keser: *dışarısı* (düşmanca tutkular), *aşkınlık* (putperest tutkular), *kenar* (aşağılayıcı tutkular).

Düşman topluluklarını tanımlamak basittir. Bir kalabalığı kenetlemek için nefret ve korku gibisi olmadığı kolayca gözlemlenir. Bir halk, bir topluluk, kendisine nefret edilecek bir düşman, korkulacak bir yabancı sunularak oluşturulur, öyle kenetlenir. Düşman, iç bölünmeleri, eski kinleri unutturur. "Biz" kimliğini, her türlü bozulmaya karşı korunması gereken şey olarak ortaya çıkarır yabancı. Ortak yaşamı cehenneme çeviren tüm hayal kırıklıkları, yakıcı kıskançlıklar, tüm kokuşmuş hınçlar, "safları sıklaştırmayı" sağlayan o tehditkâr dışarısı yansıtıldığı anda sihirli bir şekilde kaybolur gider – günah keçisi mantığı.

Putperest topluluklar, aşkın üstün bir varlık yaratarak kıskanç rekabet duygusunu ve köklü çekişmeleri aşar. Kardeşler arasında zihinleri kemiren soru, bir başkasının bana tercih edilip edilme-

diğidir. Varoluşun zehri ve kinlerin kaynağıdır bu. Oysa hayranlık duyma hissi tapınılan varlığa yöneltildiğinde (o kadar uzak, o kadar üstündür ki kimseyi tercih edemez), toplulukta hayranlıktan kaynaklanan bir eşitlik tesis edilir. La Boétie politik toplumların sırrının şu büyülü formülde yattığını öngörmüştü: "Tek bir kişinin karşısında hayran kalmış, bir anlamda büyülenmiş"[6] herkes. Putlaştırılmış o tek varlık farklılıkları unutturur ve herkesi ortak bir bağlılık içinde bir araya toplar.

Son olarak, bir de utanç sürüleri vardır. Topluluk bu kez, ahlaksızlığı temsil ettiği varsayılan bir varlığın dehşetle gösterilmesi sonucunda oluşur. Dışarısı ve aşkınlıktan sonra şimdi de kenar. *Kızıl Damga*'nın (1850) ilk bölümündeki imge geliyor aklıma: Hester Prynne, kucağında küçük kızıyla birlikte zina suçundan teşhir direğine bağlanmıştır, çocuğunun babasının adını açıklamayı reddetmiştir; elbisesinin üstüne kan lekesini andıran kırmızı bir *A* harfi (*adultery:* "zina") işlenerek halk bakıp da ayıplasın diye Boston'da bir hapishanenin kapısı önünde utançla sergilenir – etraftaki topluluk da tiksintiyle ürperir. Bir de 1945'teki Kurtuluş sonrası saçları kazınan kadınların fotoğraflarını getiriyorum gözümün önüne: Onları izleyen sırıtkan yüzler ve nefret dolu gözler – ve o kayıp, kaygılı, donuk bakışlı kel kadınlar; içlerinden biri Havre'da saçları kazınmış halde, kalabalığın yuhalamaları altında bebeğini göğsüne bastırıyor.[7] Sonra da teneffüslerde alay edilen öğrenci geliyor aklıma. Kahkaha selleri, acımasızca tepinmeler ve parmakla gösterilen, zorbalığa uğrayan küçük çocuğun yaşlı gözleri. Bu arada diğer herkeste de kendini doğru tarafta hissetmenin ve yara almamış olmanın acımasız sevinci – ötekinin yerinde olmamanın verdiği gizli bir rahatlama, hem de korka korka ona ne kadar çok benzediğimi bile bile. Biraz da bu yüzden aşağılanan kişinin çaresizliğiyle içimde uyanan duyguyu bastırmak için sürüyle birlikte alaycı çığlıklar atıyorum.

Aşağılanmış, ayrımcılığa uğramış olmanın yol açtığı öfkeli acının merkezine, bu acıyı kaygı yüklü bir ağırlıkla pekiştiren bir terk edilmişlik duygusu, bırakılmış olmanın getirdiği bir yıkım eklenir.

6 É. de La Boétie, *Discours de la servitude volontaire,* 1576 (*Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, çev. Ayşe Meral, Alfa, 2022).

7 F. Virgili, *La France "virile" Des femmes tondues à la Libération*, Payot, 2019.

Macar Psikanalist Imre Hermann, kitaplarında[8] çılgınca bir fikir ortaya atmış ve bunu bilimsel olarak kanıtlamaya çalışmıştır. Peki bu fikir nasıl gelmişti aklına? Belki de yeni doğan bebeklerin ilk hareketlerini –uzanan ve kavrayan o minik elleri– gözlemleyerek. Belki de yavruları karınlarına veya sırtlarına yapışık halde sakince gezinen anne maymunları gösteren gravürlere bakarak. Ne kadar çok tüy, o kadar çok bağ. Hermann, daha sonra John Bowlby'nin[9] kuramlaştıracağı "bağlanma ihtiyacı"nın somut referansı gibi bir şey olan *ilkel bir kavrama/tutunma içgüdüsü*nün varlığını ileri sürdü. Türümüzde tüy eksikliğinin sağlam şekilde tutunmayı engelleyerek her türlü rahatsızlığın (sıkılma, suçluluk, utanç) temelini oluşturan boğuk, sürekli bir kaygıya neden olduğunu düşündü. Öyleyse utancın çaresizliği, bir terk edilmişlik duygusundan, yani topluluk tarafından boşluğa bırakılma, Bütün'den ayrılma, bağsız kalma, yersiz kalma çaresizliğinden kaynaklanıyor olabilir.

• • •

Maupassant'nın *Tombalak*'ı. İşgal altındaki Rouen'dan kaçmak üzere at arabasıyla yapılan bir yolculuk. Arabada üç çift (kaba görgüsüzler; çıkarcı burjuvalar; kendini beğenmiş aristokratlar), iki rahibe, bir demokrat ve son olarak tombul bir fahişe (Tombalak) bulunur; bu "iyi" topluluk arabanın o daracık kapalı alanını bir fahişeyle paylaşmak zorunda kaldığı için öfkelenerek Tombalak'a soğuk bir tavır sergiler. Sadece demokrat Cornudet eğlenceli bulur bu durumu. Sahne, Fransız ordusunun Prusyalılar karşısında uğradığı bozgunun (1870) tam ortasında geçer; bütün bir halkın yaşadığı büyük bir yurtseverlik utancı niteliğinde bir "çöküş"tür bu. At arabası yoğun kar yüzünden yavaşlar. Ağır ağır ve zar zor ilerlenir, saatler geçer, birkaç saatten önce yemek yeme imkânı yoktur. Ama cazibesini paraya çeviren tombul esmer öngörülü olmuş ve hanlarda çok para harcamamak için kendine erzak sepetleri hazırlamıştır. Yanındakilerin mideleri guruldarken hazırladıklarından bir parçayı oburca yer, ama doğal iyi yürekliliği ister istemez onu yiyeceklerini paylaşmayı teklif etmeye iter. Bütün o saygın insanların mideleri "ahlak"larına galip gelir ve memnuniyetle, iştahla kabul ederler bu teklifi.

8 I. Hermann, *L'Instinct filial*, Fr. çev. G. Kassai, Denoël, 1973.

9 J. Bowlby, *L'Attachement*, Fr. çev. J. Kalmanovitch, PUF, 2002.

İkinci perde. Prusya güçleri tarafından işgal edilmiş bir hana varırlar. Herkes yatar, deliksiz bir uyku çeker, ama ertesi sabah araba yeniden yola koyulmaz. Subay, arabacının atları hazırlamasına izin vermemiştir. Müzmin bir yurtsever olan Tombalak, subayın "aşk gecesi" teklifini reddetmiş, o da bunun üzerine arabanın hareket etmesini yasaklamıştır, tabii kadın teklifi kabul etmeye karar verirse durum değişebilecektir... Arabanın tüm yolcuları çileden çıkmış, bu korkunç talep ve görülmemiş şantaj karşısında öfkeden çılgına dönmüştür. Günler geçer, saatler gitgide daha yavaş akar. Sıkıntı çöker, ardından sinir bozukluğu ve nihayet, şu olay yüzünden kapana kısılmış olmanın öfkesi... ne yani, şehvet düşkünü bir Prusyalı asker midir bütün bunların sorumlusu? Hayır: Yersiz bir yurtseverlik hassasiyetine takılmış bir fahişedir. Sonuçta bu onun mesleği değil midir? Herkes topluluğun çıkarının önce geldiğini anlatmaya çalışır ona... Rahibeler, fedakârlığın yüceliği üzerine nutuklar çeker, Tombalak'ın da körü körüne saf bir imanı vardır. Kurban olmanın kutsiyetine inanır ve sonunda pes eder.

Üçüncü perde. Hareket etmek üzere herkes arabanın etrafında toplanır. Hem erkek hem de kadın yolcular Tombalak'tan kaçınır. Onunla göz göze gelmemek için binbir takla atarlar. Yeniden dışlanmıştır. Yolcular rahatsız olmuştur sanki? İyi de neden? Onun katlanmayı kabul ettiği şeyden mi, yoksa herkesin kendi üslubunda pes etmesi için ısrarla ona yalvarmış olmasından mı? Ne olursa olsun, ne teşekkür eden olmuştur ne de teselli eden. Birkaç saatlik yolculuktan sonra hâlâ tek bir kelime, tek bir bakış yöneltilmemiştir ona. Yemek zamanı gelir. Tombalak'ın erzakını yenilemeye zamanı olmamıştır. Erdemli rahibeler ve saygın çiftler, yola devam etmelerini sağlamış olmasına karşın, sepeti artık vicdanları kadar boş olan bu kadına hiç aldırış etmeden gürültüyle yemeklerini yerler. Kimse bir lokma bile teklif etmez ona. Cornudet ıslıkla *La Marseillaise*'i çalar, Tombalak da ağız şapırtılarının ortasında sessizce ağlar.

Flaubert bu öyküyü çok büyük bir başyapıt olarak görüyordu. İnsanı etkileyen sadece dramatik yapı değildir. Maupassant şöyle acımasız bir sağduyuya sahiptir: Öfkeden deliye dönmüş olan, her zaman, kendi canavarlığını hiddetle dışarı vurur. İnsan dışladığı şeyle aslında kendi karanlık yanını yadsır. Toplumsal saygınlık, yani korkakların saygınlığı işte bu bedel pahasına, dışlama üzerine ku-

rulur. "Utanın be!" Sanki insan böyle yaparak kendi içinde gömülü tuttuğu şeyden kurtulabilirmiş gibi. Tombalak'ın gözyaşlarında bir kırgınlık, kendine ve başkalarına karşı bolca öfke vardır; kim olduğunun yeniden hatırlatılması karşısında çileden çıkar: Sen ancak bir fahişe olabilirsin; cömertliğin, fedakârlığın bunu değiştirmez. Bir an için engellerin kalkabileceğini düşünmüş olmanın öfkesi, buna inanmış olmanın utancı ve terk edilmenin acı gerçeği.

Psikologlar yeni doğan bebekteki utanç ihtimalini sorguladı. Akıl almaz bir sorgulama, cevabı da yok. Ama bazıları ilkesel zorlukları aştı ve benzer işaretleri gözlemledi, araştırdı, izini sürdü: Başın öne eğilmesi, havada yüzen küçük kollar ve boş gözler. Sonra kilit bir an tespit ettiler: Annenin aniden, haber vermeden memeyi bebeğin ağzından çektiği an.[10] O zaman bazen çığlık ve öfkeli talepler yerine biraz şaşkın bir geri çekilmeyi, o hüzünlü teslimiyet tepkisini gördüler; işte bu melankolik utancın temeli olabilir, belki böyle söylenerek hayal kuruluyor, ama imge gerçekten güçlü: sadece inanmış olmanın utancı, insanın belki biraz sevilebileceğini, kendisine hayranlık duyulabileceğini, takdir edilebileceğini hayal edebilmiş olmasının utancı. Artık ötekinin bakışıyla desteklenmeyen, tam tersine onun kayıtsızca yüz çevirmesiyle oluşan bir terk edilme utancı.

Sevilmemenin yerleşmiş korkusu ve katiyeti mide boşluğunda buzdan sakin bir göl oluşturur adeta. Bazen de buz gibi bir metaldir. Ama ne önemi var ki, hayat devam eder. Sadece biraz utanç, o kadar.

10 Örneğin bkz. S.S. Tomkins, *Affect, Imagery, Consciousness*, vol. 2: *The Negative Affects*, New York, Springer, 1963.

Bütüncül Sosyal Olgu: Ensest, Tecavüz (Travmatik Utanç)

Maruz kalınan utanç deneyimleri iz bırakmaları bakımından travmatiktir. Annie Ernaux'nun yazdığı gibi, hafıza "utancın özel armağanı"dır: "Utancın o büyük hafızası, diğer hepsinden daha titiz, daha amansızdır."[1] Aşağılayıcı sahneleri tüm ayrıntılarıyla hatırlarız; içimizde belirgin, şekilleri net birtakım izler kazırlar. Ama tersine, travmanın kendisinin, sanki karanlık, ölümcül bir inançla beslenen bir acıyı tetikliyormuş gibi, kendine özgü bir utanç yaratıp yaratmadığı da sorulabilir: Hadise beni işaret ediyor, parmakla gösterdiği benim, *ben*. Utanıyorum çünkü *bu benim başıma geliyor*.

Robert Antelme, Müttefik birlikleri tarafından sıkıştırılan SS'lerin, tutsakları yanlarına alıp toplama kamplarını boşalttıktan sonra kaçarken, geride kalanları daha hızlı ilerlemeye zorlamak amacıyla içlerinden herhangi birini rastgele, mantıksız bir şekilde vurdukları bir olayı aktarır. Bir SS subayı aniden bir İtalyan tutsağı işaret eder: "Sen, sen, buraya gel." Genç adam korkudan bembeyaz kesileceği yerde utançtan kıpkırmızı olur. Öldürülmek üzere parmakla gösterildiğinde, sürüden çıkartıldığında bir tepki olarak insanın yanaklarına utanç kızarıklığının hücum etmesi hayal edilebilir mi? İçimizde ne kadar inatçı bir temel var ki, bir "Hey sen, oradaki!" ünleminin şaşkınlığı içinde, ölüm korkusunu bastırıp da işaret ediliyor olmanın utancını yüzeye çıkarıyor?

> "*Du, komme hier!*" (Sen, buraya gel!) Dışarı çıkan başka bir İtalyan'dır, Bologna'lı bir öğrenci. Tanıyorum onu. Bakıyorum ona. Yüzü kızarıyor. İyice bakıyorum. Gözlerimin önünde hâlâ o kızarıklık var. Yolun kenarında duruyor. Ellerini nasıl tutacağını o da bilemiyor. Şaşkın görünüyor. [...] SS ona "*Du, komme hier, komme hier!*" dedikten sonra kızarmıştı. Tepki vermeden önce etrafına bakmış olmalı, ama işaret edilen oydu ve artık şüphesi kalmayınca, yüzü kızarmıştı. Ölmesi gereken herhangi birini arayan SS, o kişiyi "bul"muştu.[2]

1 A. Ernaux, *Mémoire de fille*, Gallimard, 2018 (*Kızın Hikâyesi*, Siren İdemen, Can Yayınları, 2016).

2 R. Antelme, *L'Espèce humaine*, Gallimard, 1978, s. 240-242.

Travma; beni seçtiği için, "bulduğu" *ben* olduğum için içimde bir utanç kıvrımı meydana getiren o olaydır.

Jean-Martin Charcot, 19. yüzyılın sonunda, şiddetli kazalar (patlamalar, çarpmalar, raydan çıkmalar vb) dosyasından örneklerle bunun ilk tıbbi tanımını önermişti; bu kazalar, tespit edilebilir hiçbir bedensel yaraya neden olmasalar da şoka uğrayan bireyde kalıcı ve engelleyici belirtilere (kasılmalar, felçler, konuşma bozuklukları, baş ağrıları, titremeler vb) yol açıyordu. Charcot'nun getirdiği açıklama, travma yaşamış deneklerde, sinirsel bir kırılganlık anlamında "histerik" bir temel olduğunu varsaymaktan ibaretti. Yani travmatik boyut, tetikleyici olayın nesnel öneminden değil, öznenin doğuştan gelen ve bir anlamda şokla ortaya çıkarılıp tetiklenen savunmasızlığından kaynaklanıyor olmalıydı. Bu teşhis, özellikle savaş travması yaşayanların üzerine uzun zaman utanç örtüsünü serecek kültürel bir kıvrım yaratır: Tıp camiası tarafından huysuz, sinirleri hassas bir küçük kız düzeyine indirilmiş olmanın cinsiyetçi utancı. O zaman travma yaşamış olmak, sinirlerinin sağlam olmaması, narin bir bünyeye sahip olduğunun ortaya çıkması anlamına geliyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "savaş bunalımları"na ilişkin dram ise, kurbanların en iyi olasılıkla sinirsel kırılganlıkları, kadınsı hassasiyetleri olan zayıf mizaçlı adamlar, en kötü olasılıkla da sahtekârlar ve asker kaçakları olarak görülmesine dayanır. Ne olursa olsun, her durumda "utancın askerleri"[3] olacaklardı.

Travma kavramının anlamının 20. yüzyılın ikinci yarısında baştan aşağı değişmesi,[4] devasa tarihsel ve kişisel trajediler sonrasında oldu: Holokost'tan kurtulanların, Vietnam gazilerinin, terör saldırılarından sağ çıkanların, ensest çocuklarının trajedileri vb. Bunların, özellikle "travma sonrası stres bozukluğu" (DSM III) kategorisinde giderek daha anlayışlı bir şekilde ele alınması, Charcot'nun inşa ettiği o aşağılayıcı ve itibarsızlaştırıcı damgayı ortadan kaldıracaktı: Travmatik olan bizatihi olayların kendisidir, boyutları, nesnel kötülükleridir, dahası dehşet karşısında sarsılmanın utanılacak bir yanı da yoktur. Ancak cinsel saldırılar (tecavüz, ensest, istismar) söz konusu olduğunda tekil, indirgenemez bir

3 J.-Y. Le Naour, *Les Soldats de la honte*, Tempus-Perrin, 2013.

4 D. Fassin - R. Rechtman, *L'Empire du traumatisme*, Flammarion, 2011.

utanç merkezi yeniden ortaya çıkar yine de.[5]

• • •

Kaderleri ve enerjileri tecavüz ve ensest tarihini değiştiren üç kadınla başlayalım.

İlk olarak, biyoloji profesörü Anne Tonglet ve çocuk bakıcısı Araceli Castellano; 1974 yılının Ağustos ayında bir gece, kamp yaptıkları bir Marsilya koyunda (Morgiou) üç adam tarafından saatlerce tecavüze uğrarlar – avukatlarının da sonradan nitelendireceği ifadeyle bu üç "sefil" herif, kendilerini savunmak için aptal rolü oynayacaktır.[6] Sabahın erken saatlerinde, zor kullanarak gerçekleştirilen cinsel ilişkiler ve korkuyla geçen bir gecenin ardından iki kadın da şikâyette bulunmak üzere jandarmaya, ardından da tıbbi tespitler için hastaneye koşar. Üç adam da hemen yakalanır. Zaten olayları kabul ederler ancak suçlamayla karşılaşınca şaşkınlığa uğradıklarını, çünkü kadınların rızası olduğunu öne sürerler. Kısa bir süre sonra davacıları kabul eden kadın sorgu yargıcı, raporunda, sanki kadınları sinsi sinsi itibarsızlaştırmak istiyormuş gibi eşcinsel olabileceklerini söyleyip çarpıtılmış sorularla dolaylı yoldan o geceki bazı tavırlarının kafa karıştırıcı olabileceğini, saldırganlara rıza gösterdiklerini "kabul etmeye" yönlendirecektir onları. Oysa olan şuydu: Korkudan ne yapacaklarını bilemeyen kadınlar, ilk direnişlerinin ardından tehditlere ve darbelere maruz kalmış, bu kâbusun bir an önce bitmesi umuduyla sadece kendilerini bırakmışlardı.

Soruşturmanın ardından, tecavüz "darp ve yaralama" olarak sınıflandırılır bu kez: yani tecavüzcüler Asliye Ceza Mahkemesi'nde yargılanacaktır; işledikleri ağır suç, karşılıksız çek verme ya da çöp tenekesi ateşe verme gibi bir suç olarak ele alınacaktır. En kötü olasılıkla da alacakları cezadan şartlı tahliyeyle kurtulacaklardı. İşte tam bu noktada, yani depresyon, uykusuzluk, aşağılanmayla dolu günler geçirmelerine rağmen iki kadının gösterdiği cesaret örnek teşkil eder; Araceli kürtaj olmak zorunda kalır, "doğaya aykırı" aşkları artık kamuoyuna mal olan Anne profesörlük kadrosuna alınmama

5 Özellikle D. Scotto di Vettimo tarafından iyi incelenmiştir (*Vivre et survivre dans la honte. Aspects cliniques, psychopathologiques et théoriques*, PUG, 2007).

6 Tartışmaların dökümleri, tanıklıklar ve savunmalar için bkz. G. Halimi, *Viol. Le procès d'Aix-en-Provence*, L'Harmattan, 2012; ek olarak J.-Y. Le Naour - C. Valenti, *Et le viol devint un crime*, Vendémiaire, 2014.

tehdidiyle yüz yüze gelir, lakin tüm bu süre boyunca tecavüzcüler arkadaşlarıyla gülüp eğlenerek huzur içinde yaşamaya devam ederler.

Yetmişli yılların başında, tecavüze uğradıktan sonra şikâyette bulunmaya bile cesaret edebilen kadınlar nadirdi. Yaşadıkları ilk travmaya, daha jandarmaya şikâyette bulundukları andan itibaren şüphe, hor görme, alaycılık ve o sembolik aşağılamalarla dolu adli sürecin ekleneceğini çok iyi biliyorlardı: Peki ama o saatte, orada, *yalnız başınıza* ne yapıyordunuz, nasıl giyinmiştiniz, *biraz olsun* rızanız yok muydu, *gerçekten* direndiniz mi, vb? Sonunda eylemin utancını taşımak onlara düşüyordu, saldırganlara değil. Ama verdiğimiz örnekte bu iki kadın pes etmez. Sadece şikâyette bulunmakla kalmazlar, davalarını Ağır Ceza Mahkemesi'ne götürmek için savaşırlar aynı zamanda, bu sırada önyargıları sarsmaya, tecavüze gösterilen hoşgörüyü bir erkek egemenliği damgası olarak ifşa ederek, bunun paramparça olmuş hayatlar, bitmek bilmeyen depresyon, kronik utanç gibi psikolojik sonuçları üzerinde ısrarla durarak zihniyetleri değiştirmeye çalışan feminist toplulukların da desteğini alırlar.

Davaya bakmakla görevli Marsilya Asliye Ceza Mahkemesi artan toplumsal baskıyla 15 Ekim 1975'te yetkisizlik kararı verir. Dava böylece Ağır Ceza Mahkemesi'ne gönderilir. Aynı dönemde Gisèle Halimi ile tanışmaları belirleyici olur. İki kadının cesaretinden etkilenen, hikâyelerinden duygulanan Halimi, Marsilya tecavüzcülerinin davasını, tıpkı Bobigny'de kürtaj için yaptığı gibi örnek bir dava haline getirmeye karar verir: Davayı medyatikleştirir, feminist dernekleri seferber eder, siyaset, entelektüel, bilim ve kültür dünyasından önemli isimlerin tanık olarak dinlenmesini sağlar.

Dava gergin bir ortamda geçer. Bir yanda, tecavüzcüleri desteklemeye gelen "yerel halk" tehditler, hakaretler yağdırır; diğer yanda, feminist militanlar desteklerini bağıra çağıra gösterirler, ayrıca Françoise Mallet-Jorris'ten Arlette Laguiller'e varıncaya dek edebiyat veya siyaset dünyasından ünlüler savunma tarafından tanık olarak çağrılır. Mahkeme başkanı onların tanıklık yapmasına izin vermeyecek, meselenin iki genç kadına tecavüz ettiğinden şüphelenilen bireyleri yargılamak olduğunu, suçun davasını yapmak olmadığını tekrarlayacaktır. Ancak Gisèle Halimi ve Agnès Fichot, Fransız toplumunu çelişkileriyle, kör noktalarıyla, ikiyüzlülükleriyle yüzleştirmeyi başarırlar. Sonuna kadar adaletsizliğe ve iftiraya

uğradıklarını haykıran tecavüzcüler 3 Mayıs 1978'de ağır cezalara çarptırılırlar. Aralık 1980'de, tecavüze kesin bir tanım[7] getiren, kapsamını genişleterek kaçınılmaz bir biçimde suç sayılmasını sağlayan yeni bir yasa çıkarılır. Anne Tonglet, yirmi yıl sonra bu olaya ithafen şöyle der: "1978'deki tecavüz davam, utancın ilk kez taraf değiştirmesini sağladı."[8]

• • •

Altı yıl sonra üçüncü bir kadın: Dönemin en önemli televizyon programı olan *Les Dossiers de l'écran*'da, kararlı ve kırılgan ifadesiyle Éva Thomas, on beş yaşında maruz kaldığı ensest istismarını anlatan kitabını (*Le Viol du silence*[9]) tanıtır. Söz sırası kendisine geldiğinde şöyle açıklar: "Utanç duygusundan kurtulmak için konuşuyorum."

Bu iki olay artık mazide kalmıştır, "tarihi geçmiştir" ve bugün, Aix-en-Provence davası sırasında olduğu gibi, mağdurların hakarete uğradığını, onlara "pis lezbiyen" ve "orospu" dendiğini, yakınlarının ölümle tehdit edildiğini, avukatlarının hırpalandığını hayal etmek imkânsızdır. Aynı şekilde bugün, ensest vakalarıyla ilgili olarak, 1986'daki bir televizyon programında olduğu gibi, doktorların "iki ensest" tezi olduğunu, bunlardan birinin patolojik, yıkıcı bir ensest, diğerinin de rızaya dayalı ve mutlu bir ensest olduğunu sakin sakin söyleyebileceğini düşünmek de bir o kadar zordur. Sorumlu bir bilinçlenme çağına, suçu mazur gören hoşgörülere kesin olarak son verildiği bir döneme ulaşmış gibiyiz artık.

Ama yine de...

Tecavüz[10] veya ensest[11] üzerine yapılmış en yeni yayınlar aynı tespiti yapıyor: Cinsel saldırı ve ensest vakalarının sayısı azalmıyor; şikâyette bulunmak hâlâ sorunlu, adli sonuçlar hâlâ belirsiz,

---

7 "Şiddet, zorlama, tehdit veya kandırma yoluyla, başkasının şahsına veya failin şahsına karşı işlenen, niteliği ne olursa olsun her türlü cinsel penetrasyon eylemi tecavüzdür."

8 *L'Express*, 21 Aralık 2017 (E. Tôn'un makalesi).

9 Éva Thomas, *Le Viol du silence*, Aubier, 1986.

10 Bkz. örneğin V. Le Goaziou, *Viol. Que fait la justice?*, Presses de Sciences Po, 2019 ve N. Renard, *En finir avec la culture du viol*, Les Petits Matins, 2018.

11 Bkz. örneğin D. Dussy, *Le Berceau des dominations*, Pocket, 2021; M. Salmona, *Le Livre noir des violences sexuelles*, Dunod, 2019, 2. baskı; D. Sigaud, *Peau d'âne et l'Ogre. Viol et inceste sur mineurs en France*, Albin Michel, 2021.

tecavüzleri basit "cinsel saldırılar" olarak "asliye ceza mahkemesinde yargılama" eğilimi yargıçlarda hâlâ aynı derecede güçlü – buna neden olarak, ağır ceza mahkemelerinin yavaşlığı, ağırlığı, sert etkisi öne sürülüyor. Son birkaç yıldır patlak veren "vakalar" (Harvey Weinstein, Jeffrey Epstein, Dominique Strauss-Kahn, Olivier Duhamel), her seferinde acı içinde sessizliğe gömülmüş sayısız mağdurun ortaya çıkmasına yol açıyor. İşte o zaman insan kendi kendine şöyle diyor: Hiçbir şey değişmedi, mağdurların peşini bırakmayan hâlâ aynı utanç, korkunç bir sessizlikle beslenen o utanç.

İki yeni mağdur ifadesi.

Sidney Amiel, Chartres'da prestijli bir avukatlık bürosunu yöneten tanınmış bir avukattır. 2017'de, birçok kadın çalışanına cinsel saldırılarda bulunmakla suçlanır. Mağdurlardan biri, Amiel'in yanında "çalıştıktan" on beş yıldan fazla bir süre sonra tanıklık eder ve uzun süren sessizliğini şöyle açıklar: "Sessizlik o kadar rahat bir alan ki. Yakınlarınız için tecavüz hâlâ bir tabu. Kirli bir şey, insan utanıyor, tiksinti duyuyor."[12]

Eski bir ragbi oyuncusu olan Sébastien Boueilh, tüm ergenliği boyunca her cuma akşamı kuzeninin kocası tarafından tecavüze uğramış; tek mağdur olmadığını keşfettiğinde, olaylardan on sekiz yıl sonra eski saldırganına karşı nihayet şikâyette bulunmuş ve adam 2013'te mahkûm edilmiş. Sporcu şöyle konuşmuş: "Bir utanç duygusu içindeydim."[13]

Utancın mantığı ve sessizliğin kökleri, tecavüz ya da ensest vakalarına tam uymaz aslında. Tecavüz vakaları genellikle anlık bir vahşet özelliği taşır ve büyük çoğunlukla kadınları etkiler: Tek bir felaket bütün bir hayatı paramparça eder – ama elbette spor, eğitim, din vb ortamlarda, ergenlik öncesi çocukları (*pedokriminalite*) hedef alabilen, uzun süre tekrarlanan tecavüzler de vardır. Ensest ise daha ziyade baba, üvey baba vb tarafından, genellikle düzenli bir şekilde cinsel istismara maruz bırakılan çocukları ilgilendirir. Saldırgan tanıdıktır: Kurbanın yakınıdır, ebeveyndir, *kurbanı koruması gereken kişidir*.

12 *L'Humanité* gazetesi, 14 Haziran 2017 (M. Barbier'nin makalesi).

13 Brut videosu, 14 Mart 2020.

Birbirinden görece farklı iki utanç üretim sürecini birbirinden ayıracağız: Tecavüz örneğinden yola çıkarak incelediğimiz, erkek egemen (*fallokrat*) aygıtın toplumsal olarak inşa ettiği bir *rıza* etkisi; ensest vakalarında görülen, ailenin sürdürdüğü bir *sessizlik* duygusu – ama tabii ki rıza sorunu ensest mağdurları için de, sessizlik sorunu tecavüz vakaları için de geçerlidir.

• • •

Tecavüz kurbanları, acılarının tanınmasını ve saldırganlarının cezalandırılmasını sağlamak amacıyla, içine gireni homojen bir çerçeve içine sıkıştıran, erkek egemen aygıt diye adlandırılabilecek en az dört duvarla yüzleşmek, onları aşmak zorunda kalacaklardır. Bunlar sırasıyla; bir cinsel efsane, bir ahlaki önerme, arkaik bir kalıp ve örnek bir senaryodur.

Erkek egemen aygıtı besleyen cinsel mitoloji, eril/dişil karşıtlığını aktif ve pasif kutuplara dağıtarak inşa eder. Saf anatomik gözlemlerin ötesinde, birtakım zevklerin ve tiksintilerin bile kadın için ayrı erkek için ayrı olduğu varsayılır. Kadın tarafında, bir kendini bırakma ve pasiflik zevki – Freud, mazoşizmin "kadınsı özünden"[14] bahsetmeye kadar gidecektir. Erkek tarafında ise, seksolojinin kurucusu Havelock Ellis'in geliştirdiği gibi, bir fetih ve ele geçirme zevkinden, bir avcı içgüdüsünden söz edilecektir (bu arada kadının *uysal, istekli* av rolünü oynadığı varsayılacaktır – ama kim hâlâ "kadınlar kocaları tarafından kötü muamele gördüklerinde şefkatle sevildiklerini hissederler"[15] diye yazmaya cüret edebilir ki bugün?), yani "doğal olarak" dürtüsel, saldırgan bir cinsellik. Erkek, zevki, (kendi?) zevkini verir (dayatır?). Kadın onu alır, kendini ona bırakır. Egemenliğin hazzına karşı egemenlik altına girme zevki.

Bu kutuplar (aktif/pasif, eril/dişil, yang/yin, kamusal/özel vb) kendi başlarına önemlidir, ancak tersine çevrilmeleriyle, karmaşıklaştırılmalarıyla, yani kadın cinselliğinin aktif bir ilkesinin ve erkek cinselliğinin pasif bir eğiliminin olduğunun ileri sürülmesiyle daha da belirleyici hale gelir. Kadın cinselliği uzun zaman

14 S. Freud, *Du masochisme*. Fr. çev. Cohen Skalli, Payot, 2011.

15 Yazar, "İtalyan kamorraları (mafya üyeleri) arasında" diye belirtir, ama yine de... (Havelock Ellis, *Analysis of the Sexual Impulse, Love and Pain, the Sexual Impulse in Women*, F. A. Davis, 1913).

boyunca doktorlar ve rahiplerce son derece pasif, oburca doldurulmayı çağıran, hem de bunu şiddetle çağıran bir uçurum olarak tanımlanmıştır. Sadece bir boşluk, bir oyuk değil, bir emme, bir açgözlülük merkezidir. Kadının pasifliği sahtedir, aldatıcıdır, paradoksaldır. Kadın aslında şehvet düşkünü ve baştan çıkarıcıdır. Doktor de Bienville'in uzun bir geleneğe dayanarak *Rahim Hiddeti Üzerine İnceleme*[16] (1789) adlı eserinde ele aldığı gibi, kadın şehvet düşkünü olarak tanımlanır, yani: zevk talep eden, doymak bilmez, tüketici. En azından, onu "şeytanın kapısı"[17] olarak nitelendiren Tertullianus'tan beri baştan çıkarıcı olarak bilinir. Onun pasifliği bir tuzaktır: Kadın nazlanır, mıknatıs gibi çeker, sinsi sinsi cezbeder. Bu erkek egemen mitolojide masum av haline gelen erkektir aslında. Erkeğin cinsel etkinliği tepkisel kabul edilir; dürtüselliği, *bir başkası tarafından* "ateşlendiği" için pasiftir. Erkek, kadın tarafından tetiklenen bir cinsel alevlenme sürecinin kurbanıdır. Kadın da kaçınılmaz olarak cinsel eyleme rıza gösterir, çünkü "cazibesinin şiddetiyle" (Rousseau)[18] bu eylemi her zaman kışkırttığı varsayılır.

Ahlaki önerme, kültürel olarak ebedi dişiliğin bir özelliği halinde inşa edilen mahremiyetten utanma duygusudur. Ama bu mahremiyet utancı, içinde neyin barındığı belirsiz kaldığı sürece muğlaktır. Kadını çıplaklığını olabildiğince uzun süre örtmeye iten bu çekingenlik, ilk yorumda, bedeninin *kendisine* ait olduğunu, onu bozulmamış halde tutma, bütünlüğünü koruma, dolayısıyla da ona yönelik yapılabilecek her türlü müdahaleye karşı çıkma yönünde reddedilemez bir hakka sahip olduğunu gösterebilir. Mahremiyet utancı bu yönüyle hayır deme hakkının ifadesi olabilirdi. Ancak bütünüyle erkek egemen ikinci bir yorum daha vardır; buna göre, kadının mahremiyet utancıyla sakladığı şey çıplaklığı değil, arzusudur. Toplumsal kabuller nedenleriyle (kolay kız gibi görünmemek için) ya da sapkın bir stratejiyle (direnerek arzuyu körüklemek için) reddeder, çırpınır, biraz kendini savunur, ama

16 M.-T.-D. de Bienville, *La Nymphomanie ou Traité de la fureur utérine*, Le Sycomore, 1980.

17 Tertullianus, *La Toilette des femmes / De Cultu Feminarum* (2. yüzyıl sonu), Éd. du Cerf, 1976.

18 "Onun şiddeti cazibesindedir", J.-J. Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine* içinde, Kitap V (1762).

bunlar *ertelenmiş, kılık değiştirmiş bir rıza*nın çeşitli biçimlerinden başka bir şey değildir. Sonunda istemiştir aslında, zevk almıştır, rıza göstermiştir. Başlangıçta ret biçimine bürünen ancak eylem bir kez gerçekleştikten sonra eylemin içinden ortaya çıkarılan rıza.

Arkaik kalıba gelince, toplumsal bir inşadır: Kadın, evli olduğu sürece erkeğin "malı", "mülkü"dür. Bekârsa, hemen alınacak bir mala, tezgâha konmuş bir metaya dönüşür. Tecavüz, soy hattında hiçbir tehdit yaratmadığı, miras meselelerinde hiçbir karışıklığa yol açmadığı sürece, ortada duran bu kendini sunma teklifine verilmiş bir yanıttan başka bir şey değildir.[19] Bu kalıba göre, tecavüze uğrayan kadın evli değilse rızasının olduğu varsayılır: Yanında kendisine eşlik eden birisi olmadan kamusal alanda görülüyorsa, erkek egemen sistem onun tedbirsiz davranarak risk aldığını ima eder. Bu bilinçsizliği, başına gelen şeye önceden gösterilen rıza olarak kabul edilir ("Sonra şaşırma!").

Bu erkek egemen düzeneğin eninde sonunda genel olarak tecavüzü meşrulaştırdığı izlenimine kapılabiliriz, ama işler daha karmaşıktır. Tecavüz, altı maddeyi içeren örnek bir senaryoya uyduğu sürece şiddetle kınanmaya ve ağır şekilde cezalandırılmaya devam eder: Kurbanın evli bir kadın olması; saldırganın tamamen yabancı biri (tercihen yoksul, göçmen, akıl hastası vb) olması; eylemin gözlerden uzak, ıssız, korunaklı bir mekânda (karanlık bir sokak, yeraltı otoparkı, bodrum) gerçekleşmesi; gafil avlama unsurunu devreye sokacak şekilde pusu kurulması; kahramanca ama umutsuz bir direniş (boğuk, işe yaramaz çığlıklar) gösterilmesi; apaçık silahlı (bıçak vb), fiziksel bir zorlama olması. Bu örnek senaryo sözü edilen rıza olasılıklarını baştan geçersizleştirir: Gafil avlama unsuru, aktif-pasif diyalektiğini harekete geçiren her türlü baştan çıkarma oyununa kısa devre yaptırır (kaçınılmaz olarak gösterilen rıza yoktur); zorlama ve direniş o denli uç noktaya taşınmıştır ki, mahremiyet utancı-arzu düşünülemez (eylem sonrasında eylemin içinden ortaya çıkarılabilecek rıza yoktur); evli bir kadından, yani bir başkasına ait olan birinden bahsedildiği için tecavüz dosdoğru hırsızlık olarak nitelendirilir (önceden gösterilen rıza yoktur).

19 Tecavüzün yalnızca bir piçin peyda olacağı mirası karmaşıklaştırma riski taşıdığı ölçüde cezalandırılması gerçeği üzerine bkz. G. Vigarello, *Histoire du viol*, Seuil, 2000.

Bir kadın olarak bu örnek senaryodan (dosdoğru olgun ve sorumlu erkeklerin hassas merhamet duygularına dokunan "doğru" tecavüz senaryosundan) sapmak, erkek egemen düzeneğin, görevlendirdiği ajanlarıyla (polisler, müfettişler, yargıçlar), kurbanın karşısına üçlü rızasını (kaçınılmaz, sonradan, örtük) çıkarmasına yol açar. Oysa bu örnek senaryo, gerçekleşen vakaların sadece ufacık bir bölümüne karşılık gelir. Vakaların büyük çoğunluğunda tecavüzcü tanıdıktır (bir tanıdık, bir iş arkadaşı vb), tecavüz özel bir alanda gerçekleşir ve yaşanan korku neredeyse her zaman o kadar büyüktür ki, nöro-psikologların gayet iyi bildiği bir işleyiş çerçevesinde beyin "devre dışı kalır", kurban bir donakalma durumuna girer ve artık hiçbir direniş göstermez; pasiflik bütünüyle, kurbanın maruz kaldığı şeye katlanmasını sağlayacak bir sığınak olur. Dahası, söz konusu örnek senaryonun aslında hiçbir betimleyici ya da temsili yanı yoktur. Sadece tecavüze uğrayan kadının rızası olduğu varsayımını alabildiğine artırmak için vardır.

Toplumsal ve kültürel olarak inşa edilen bu üçlü rıza, kurbanın utancını besler. "Güvenlik güçlerinin" ya da "adalet temsilcilerinin" o dolambaçlı soruları, özel hayata dair sorgulamaları –tecavüz kurbana yönelik bir ahlak soruşturması yapılan tek suçtur–, yine örnek senaryonun dışına çıkılır çıkılmaz (özgür bir kadın, saldırganını tanıyan, hatta biraz kur yapılmasına izin vermiş bir kadın vb söz konusu olduğunda) aynı hükme varır: "Aslında sen de bunu istemişsin."

Aix-en-Provence davasına geri dönüyorum. Sanıkların avukatlarının[20] beyanlarını yeniden okuduğunuzda bir sınıra varıldığını görürsünüz, aynı sınır siyasi düşüncede de gösterir kendini: *Hayatta kalmaya rıza gösterme* gibi sorunlu bir ifadenin dile getirilmesi; işte bu sınır daha önce sözü edilen üç rıza biçiminin düğüm noktasını oluşturur.

Vakaya geri dönersek, iki genç kadın, dehşete düşmüş halde, kendilerini yalnız, çaresiz hissederek üç saldırganı çadıra almışlar, onlar da kadınlardan faydalanmıştı. Saldırganlar içeri girdikten hemen sonra kadınların akıllarında tek bir şey vardır: Bir an önce gitmeleri. Donakalmış, kaskatı kesilmiş haldedirler, artık direnmez-

20 G. Halimi, *age*.

ler, tek bir arzuları vardır: Gitsinler! Hatta onları dehşete düşüren şiddetlerini azaltmak, adamların merhamet duygularını uyandırmak için "sempatik" görünerek biraz sohbet etmeye bile çalışırlar.

İşte bu noktada üç adamın avukatları, bu salt kurtulma stratejisini ve buradan yola çıkılarak oluşan o korkunç sohbet tuzağını alçakça sömürürler: Kadınlar kendilerini bırakmaya "karar verirler", artık tecavüzcülere direnmemeyi "tercih ederler", onların iğrenç cinselliğine maruz kalmayı "kabul ederler" sonunda. Avukatların bütün çabası, anlamlarını eğip bükerek, zorla içlerine özgürlük kırıntıları sokarak bu sözcüklerin anlamını tersine çevirmek olacaktır. Karar vermek, tercih etmek, kabul etmek, bunlar rızanın biçimleri değil midir? Görüyorsunuz ya, diye karşı çıkarlar genç kadınlara, bir noktada evet demeye, direnmeyi bırakmaya, kendinizi bırakmaya başlıyorsunuz! Kuşkusuz bu kabullenme sadece bir hile ya da yaşadığınız korkunun bir sonucu olabilir, ama siz de en azından şunu kabul edin ki, bu tutum kafa karıştırıcı olabilir, rıza gösteriyormuş gibi *görünebilirsiniz*. Hele hele karşınızdakiler bu üç zavallı tip gibi biraz kıt akıllıysa; bir erkek sizce bu durumu nasıl yorumlayabilir ki?

Ama sanıkların avukatlarının görmezden gelmek istediği gibi, bütün bu "kararların", "tercihlerin", "kabullenmelerin" temelinde panik dehşeti, ölüm korkusu yer alır ve tam da bu yüzden bu sözlere hiçbir kabullenme, hiçbir irade, hiçbir özgürlük atfedilmemelidir. Çünkü insan hayatta kalmaya "rıza göstermez". Tehdit altında insanın yaptığı şey hiçbir zaman yaşamı ölüme "tercih etmek" olmaz. Çareler bulunur, stratejiler geliştirilir, hile yapılır, sineye çekilir, boyun eğilir, ama bu rıza filan değildir, içinde özgür bir iradenin kırıntısı bile yoktur – tıpkı Marx'ın söylediği gibi, nasıl işçinin sefalet ücretini kabul edip etmemekte "özgür" olduğunun söylenmemesi gerekiyorsa aynen öyle, çünkü işçinin de seçeneği yoktur: Yaşamak ve çocuklarını beslemek zorundadır.

Siyasi düşünce de devlete itaati temellendirmek söz konusu olduğu anda bu canavarca hayatta kalmaya rıza gösterme savını öne sürer. Hobbes bir sözleşme filozofudur. Diğerleri gibi o da egemen bir kamu otoritesinin kuruluşunun kökeninde oybirliğiyle kararlaştırılmış bir rıza eylemi, rasyonel ve özgür bir birlikte yaşama iradesi olduğunu varsayar. *Leviathan*'ın XX. bölümünde, toprak fetihleri

ve sömürgeler sorusunu dile getirir: Kurulan otoritenin hiçbir meşruiyeti olmadığını ve itaatin sadece şiddet sonucu gerçekleştiğini mi söylemek gerekir? Hobbes'un yanıtı kesindir ve sarsıcıdır: Kesinlikle hayır. Kurulan devletler (oybirliğiyle kararlaştırılmış, açık, dile getirilebilir bir rızaya dayanır: "... yönetme hakkını bu kişiye bırakıyorum..."[21]) ya da zorla kurulmuş devletler (bir halkın salt şiddetle boyun eğmesini sağlar) eninde sonunda aynı temellere dayanır, tek fark ikinci durumda rızanın örtük olmasıdır. Gerçekten de, ilk yerleşenler hayatta oldukları anla birlikte *rıza göstermişlerdir*. İyi de salt şiddetle koparılmış bir rızadan bahsetmek mümkün müdür burada? İşte bu noktada Hobbes korkunç bir ayrıma gider: Kuşkusuz, kurulmuş siyasi toplumların günlük yaşamında rıza, zorlamayla bağdaşmaz ve hiçbir zorlama olmaksızın özgürce istemek anlamına gelir. Ama söz konusu olan kökendeki siyasi rıza olduğunda bu başka bir şeydir: Bu ölmemeye rıza göstermektir.

> Ölüm veya şiddet korkusundan doğan bütün sözleşmelerin hükümsüz olduğunu savunanlar buna dikkat etmelidir: ki bu görüş doğru olsaydı, hiçbir devlet türünde insanlar itaat yükümlülüğü altında olmazlardı.[22]

Zaten bu zorunlu rıza ifadesini, tam da devlete koşulsuz siyasi itaati meşrulaştırmak söz konusu olduğunda ve tecavüzcüsüne boyun eğen kadını suçlu göstermek söz konusu olduğunda buluruz. Gerek devlete karşı vatandaşın, gerekse tecavüzcüsüne karşı tecavüze uğrayan kadının saf kurbanlar olmadığı o kadar çok gösterilmek istenir ki *bir noktada* rıza göstermişlerdir elbet, *çünkü hayattadırlar*.

Bu kavramsal canavarlık gerçekliğe de yansır. En büyük siyaset kuramcılarının söyleminde de tecavüzcülerin ve avukatlarının savunmalarında da buluruz. Aix-en-Provence davasının kapanış savunmasında avukat Tubiana, iki genç kadının maruz kaldığı tecavüzün gerçekliği konusundaki kuşkularını ifade etmek için tuhaf, acımasızca bir mukayeseye kalkışır: Tecavüzcülerle konuştukları, onların taleplerini (mastürbasyon, oral seks) karşıladıkları dikkate alındığında bu iki Belçikalı genç kız gerçekten de kurtla

---

21 *"senin de hakkını ona bırakman ve onu bütün eylemlerinde aynı şekilde yetkili kılman şartıyla, kendimi yönetme hakkını bu kişiye veya bu heyete bırakıyorum"*, Thomas Hobbes, *Leviathan*, Bölüm 17, çev. Semih Lim, YKY, 1993.

22 *Age*, Bölüm 20.

canı pahasına bütün gece savaşan Mösyö Seguin'in keçisi gibi görünebilir mi?[23]

Alçakça bir mukayese. Sadece arkasında, iki özgür genç kadın vb olmayı seçtiğinizde sonuçta böyle bir durumla karşılaşmaya şaşırmamanız gerektiği gibi muğlak bir fikir olduğu için değil, ama özellikle, küçük keçinin kurda karşı direnişini doğrulayan şeyin onun ölümü olması yüzünden! Genç kızlar, eğer bir tecavüzden fiziksel olarak yara almadan çıkarsanız, kendinize birtakım sorular sormanız gerekecektir.

> Çünkü mini etekliyiz, birimiz yeşil saçlı, birimiz turuncu saçlıyız, kesin "tavşanlar gibi sik.şiriz", dolayısıyla muhtemelen çoğu tecavüzde olduğu gibi, burada da işlenecek olan tecavüz tam anlamıyla tecavüz sayılmaz [...]. Kan içinde bırakana kadar bir temiz dövdükleri iki kıza karşı silahlı üç kişi: Bu bir tecavüz değildir. Kanıtı: Eğer gerçekten tecavüze uğramayı istemeseydik ölmeyi tercih ederdik yahut onları öldürmeyi başarırdık. [...] ve eğer ki tecavüz gerçekleşmişse o zaman "kız aslında razıydı." Mecbur etmek için ikna etmenin, dövmenin, tehdit etmenin gerekmesi, kızın öncesinde, olay sırasında ve sonrasında ağlaması hiçbir şeyi değiştirmez [...]. Yani hayatta kalmam bile bana karşı kullanılan bir kanıt olur.[24]

Kapanış savunmasında Gisèle Halimi tam olarak doğru noktaya parmak basar: "Bir kadın tecavüze uğradığında ne zamana kadar, hangi noktaya kadar direnmeli? Ölene kadar mı diyeceksiniz?" Alphonse Daudet'yi ve keçi hikâyesini de sefil bir örnek seviyesine indirgeyen bir mukayese yapar:

> Bildiğiniz gibi, hanımefendiler, beyefendiler, Gestapo işkence yaptığında bazı direnişçi militanlar, kahramanlar –evet "kahramanlar" diyorum– konuştu. Kim bu kahramanların, gördükleri işkenceye, maruz kaldıkları şiddete dayanamayıp konuştukları için bir bakıma cellatlarının sistemine rıza gösterdiklerini, onlarla işbirliği yaptıklarını söylemeye cüret edebilir ki?[25]

• • •

23 "Bu ifadeleri görünce, bunların gerçekten de bütün gece savaşıp sabahleyin kurt tarafından yenilen Mösyö Seguin'in keçisi gibi olduklarına inanılabilir mi?", G. Halimi, *age*, s. 388.

24 V. Despentes, *King Kong Théorie*, Grasset, 2006, s. 18-21 (*King Kong Teori*, çev. Leman S. Darıcıoğlu - Pınar Büyüktaş, Sel Yayınları, 2017).

25 G. Halimi, *age*, s. 330.

Sözün özgürleştirici, kurtarıcı ve onarıcı olduğu söylenir durur hep haklı olarak. Sessizlik ise ensestin yakıtıdır: Kısa vadede korur, uzun vadede de mazur gösterir onu. Neden hiçbir şey söylemedi kız (ensest kurbanlarının çok büyük çoğunluğu kadın olduğu için burada dişil kullanımı tercih edeceğiz, ancak bunun erkek çocuklarını da etkilediğini unutmamalıyız)? Oysa ensest sezgisel mantığı terse çevirmeye zorlar: Tam da durum vahim, sarsıcı ve yıkıcı olduğu (ama aynı zamanda göreceğimiz gibi kurucu bir yanı olduğu ve bir erk sistemi geliştirdiği) için konuşulmaz.

İyi de ensestten kurtulanların konuşmasını bu denli uzun süre yasaklayan neydi?

Öncelikle korkmalarıdır kuşkusuz. Ensest faili tehditler savurabilir, korkunç bir şantajla kurbanlarının ağzını bağlayabilir: "Eğer konuşursan..." Bunun üzerine çocuk da, bir şeyler söylemeye cüret ederse misillemeyle karşılaşmaktan korkarak titrek bir sessizliğe gömülür. Ama başka korkular da girer işin içine. Başta inanılmama korkusu. Başına geleni anlamadığı için olayı nasıl anlatacağını da bilmez pek, sözcükleri yoktur bunun için; daha kendim bile başıma gelene inanmakta güçlük çekerken bana inanırlar mı acaba? Nasıl dile getirilir, adlandırılır, kelimelere dökülür? Pek çok kurban deneyimler bunu: Başlarına gelenin "adının ne olduğunu" ancak şikâyet sırasında karakolda öğrenirler, o da şikâyet başvurusu yeterince erken yapılırsa. Çocuk olayın sapkın, adlandırılamaz bir eylem olduğunu hemen hisseder.

Sessizlik, çocuğun bu felaketi birkaç belirli anla sınırlamasına, o anları sır gibi saklayıp, dışarıda, hissettiği yorgunluğa ve boşluk duygusuna rağmen "normal" bir hayat sürmeye çalışmasına imkân tanır. Kendi kendine, konuşursam felaket büyüyecek, der; yoluna çıkan her şeyi silip süpürecek: Aileyi, okulu, arkadaşları, hâlâ kendine kırılgan birtakım keyifli anlar yaratabildiği o gündelik yaşamı. Artık beni sevmeyecekler ve her şey yok olup gidecek. Dünyanın düzeni –aile yemekleri, okuldaki oyunlar– her şey onun suskunluğuna, saldırgan ile kurban arasında örtük bir biçimde yenilenen o sessizlik antlaşmasına bağlanır. Zaten ensest uygulayan kişi yeterince uyarmıştır: Eğer konuşursan *bu felaket olur, son olur*, üstelik sorumlusu da sen olursun. Korkunç bir hain olursun, annene acı çektirirsin, aileni mahvedersin, edepsizliğin herkesi le-

keler. Bunların hepsi *senin yüzünden*. Buradan bir varoluş programı çıkar: Kaosu ve ölümü kendisinde, harap olmuş bir mahremiyetin, benliğin viraneye dönmüş bir bölgesinin içinde sınırlamak. Ensest mağduru, son derece kahramanca sürdürdüğü bu sessizliğini, gerçeğin devamlılığını sağlayan şey olarak yaşar. *Başkaları için* –hem onları korumak hem de onlara kendini sevdirmeye devam etmek için– dayanır.

Sessizlik, korkunun etkilerinin bile ötesinde, sözün yabancılaşmasından kaynaklanır aslında. Çünkü bazen saf bir şantajdan ziyade *tahakkümün* ürünüdür; doğrudan tehditler neredeyse tali, ikincil hale gelir. Tahakkümden, bir erk biçimini (birinden, kendiliğinden benimsemeyeceği bir davranışı yapmasını sağlama anlamında "erk") kastediyoruz; bu erk, uygulanmak için ne zorlamaya, ne şiddete ne de ussal iknaya ya da müzakereye gereksinim duyar – bahsettiğimiz erk klasik otorite konumu da değil, öyle ya, klasik otorite hep bir tanınma gerektirir. Tahakküm daha ziyade, etkili ve korkunç bir zihinsel/ruhsal *işgal*dir. Tahakküm *altında* olmak, özerkliğinden, içsel egemenliğinden mahrum bırakılmak demektir: Bir başkasının yönetimi altındayızdır, bir maddenin etkisi altındayızdır adeta. Ancak bu tanıtım neredeyse fazla olumsuzdur. Tahakküm sadece gasp etmez, el koymaz, geri almaz. İşgal eder, sömürgeleştirir aynı zamanda. Arzu, irade, düşünce kuşatılmış, istila edilmiştir: *Bir başkasına göre* arzularım, isterim, konuşurum. Ensest mağdurunun artık tam olarak kendi sesi yoktur ve sessizliği, sözünün işgal edilmesinin sonucudur. Ensest mağdurunda mahremiyet de işgal altındadır. Mahremiyet, kendine ait olma duygusunun kurulup *deneyimlendiği* –hem hissetmek hem de test etmek anlamında– o özel anlara bağlıdır. Heyecanlar, hayaller, fetiş nesneler, kendi bedeni, fanteziler, oyunlar, fısıltılar: Kendimden kendime bir yakınlık kurarım, dans eden bir yakınlık, bedenimde ve arzumda oturmayı öğrenirim, onlara kıvam veririm: Kendini kabullenme, kendine ait bir benliğin oluşumu, mahremiyetin inşası.

Ensestle birlikte, çocuk ister gece yatağında, ister odasında yalnız ya da banyoda olsun, mahremiyet anları onun gözünde kaygı ve ihlal (*aniden çıkıp gelir mi?*) fırsatlarına dönüşür. Bedenini, arzusunu, sözünü keşfedip kendisine ait kıldığı, kendinden tat aldığı, "kendine ait bir benliği" –Merleau-Ponty'nin "kendine ait

beden"den bahsettiği anlamda– belirgin sınırlarıyla sağlamlaştıran o duygu çekirdeğini inşa ettiği anlardan mahrum kalır çocuk. Mahremiyeti artık öteki tarafından *işgal edilmiştir*, işgal edilmiş topraklar anlamında, yani egemenlikten yoksun, dış kontrol altında. Zevkim yabancı zevk almalarla kirlenmiş, bedenimin hissi kaygı verici ihlallerle sömürgeleştirilmiştir. İçe girme, elle taciz, parmaklama. Çocuktan ayrıca birtakım hareketler yapması, okşaması, yalaması da talep edilir. Darp ve yaralamadan, acı ve çığlıktan her zaman söz edilmese bile, mahremiyetin bu şekilde tarumar edilmesi başlı başına bir şiddettir. Bu durum, gizli gizli akıtılan gözyaşlarıyla, başkalarıyla kurulu ilişkilerin bozulmasıyla, kaygı verici bir boşluk hissiyle, yıkıcı bir kendinden tiksintiyle ödetir bedelini. "Sıradan" gerçekliğin, "normal" gündelik yaşamın kıvrımları içinde sessizlik birtakım karanlık bölgeler, acı verici şişkinlikler ve eninde sonunda zehirleyip çürüten tümörler oyacaktır; ama tam olarak gündelik iş akışını (sabah kalkmak, ödevleri yapmak, yemek yemek: Sessizlik bunların düzen içinde iyi yapılmasını güvence altına alır) değil, çocuğun bu düzene dahil olma biçimini zehirler.

Ensestin sessizliği utanç verici bir sessizliktir. Öncelikle, istismar eylemi –yetişkin bunu bazen "şefkat" sözleriyle, canavarlığına kılıf olarak kullandığı "güven" beyanlarıyla süslese bile–, çocuğun ya da çok genç ergenin gözünde daha en başından anormal, uyumsuz ve nihayetinde *kirli* bir şey olarak yaşandığı için. Bağsız, yüzergezer bir çocuksu cinsellik, yetişkin arzularıyla, pornografik fantezilerle beslenen olgun cinselliğe ilişkin bir şeylerin baskısı altında bulur kendini, kafa karıştırıcı ve anlaşılmaz hareketler, kaygı duyguları yerleşir. Çocuk hemen benzersiz ve iğrenç bulduğu birtakım kokular, duyumlar içinde görür kendini. Bunun "iyi olmadığını" hisseder hissetmesine, ama olanlar hakkında konuşarak yakınlarının tiksinmesine, annesinin öfkelenmesine yol açacak şekilde artık içinde barınan bu lekeyi dinleyenlere de sıçratma riskini göze almak istemez. Bazen kendine "yapmam gerekirdi," (karşı çıkmam, reddetmem, uyarmam vb gerekirdi) dese de yapamaz, yani pasifliğiyle yine "tek aptallık eden" o olur. Zayıflığından da, çaresizliğinden de utanır. Hatta bazen daha da ileri gider; dehşetin ortasında bile hâlâ babasını ya da üvey babasını sevmeye devam ettiği, onu "memnun etmek" istediği, ona

kendini sevdirmek istediği ve bu sevgi adına her şeyi kabul ettiği için utanır. Her şeye rağmen saldırganına bağlı kalabilen ancak bu bağlılığın ardındaki sevginin bedelinden korkan çocuğun içine düştüğü saf olmayan, dengesiz, ıstırap veren duygu karışımı. Son olarak, Ferenczi'nin "Dillerin Karmaşası"nda[26] belirttiği gibi, çocuk zihni (psişe) gözeneklidir, telkine açıktır. Bu geçirgenlik, eylemin çocuğu içine soktuğu donakalma haliyle artar – tecavüzle ilgili olarak daha önce söylediğimiz gibi, beyin "şalteri indirir", bilinç tanık olduğu şeyden ayrışır, ruh bedenden kopar. Ensest anlarının başlardaki duygusal yoğunluğu (kaygı, endişe, ürküntü), küçük kızı sınırsızca telkine açık hale getirir, kız da bunun bedelini utançla öder: Saldırganın alçaklığı, kendine yönelik alçaklığa, ardından da kendine ya da başkalarına yönelik şiddete dönüşür (ensest mağdurlarının dürtüsel fobileri).

İşin aslı, olayın *fiilen* bana, *benim başıma* gelmiş olması utancın asıl nesnesidir. Sessizlik burada, şüphe gibi bir şey oluşturup sürdürmeye, cinsel istismar anlarını bir yarı-gerçeklik içine hapsetmeye, bu anları yüzergezer bir gerçeklik dışı kılma işlemiyle yaşanabilir hale getirmeye yarar. Sıradan sosyal etkinlik zamanlarında (okulda, yemek ve oyun sırasında) sadece kâbusun, hezeyanın o biraz gerçek dışı tutarlılığına bürünür artık o dehşet verici anlar. Bu durumdan bahsetmek, söz konusu anları hem başkalarının gözünde hem de *kendi önünde* vahşice var etmek, onların dayanılmaz gerçekliğiyle yüzleşmek olur; onları geçip gidecek kötü anlar olmaktan çıkarıp başkalarının söylemlerinde sarp kayalıklara, bakışlarında bıçak parıltılarına dönüştürmek olur. Hakkında konuşulmayan şeyin nasıl bir varlığı vardır ki? *Kendime* saklıyorum. Evet, parçalayıcı, feci, son derece yıkıcı bir çözümdür bu, özellikle de ayrılmak, ayrışmak zorunda kalan çocuk için; ama *tek olası yol* gibi görünür ona. Tam da bu yüzden, saldırganın başka kurbanları da olduğunu öğrenmek, ensest mağduru için hem acımasız hem de rahatlatıcı bir deneyim olabilir. Birincisi: Demek ki gerçekten varmış/olmuş, çünkü başkaları da buna maruz kalmış. İkincisi: Demek ki hasta olan oymuş, çünkü başkalarına da saldırmış.

26 S. Ferenczi, "Confusion de langue entre les adultes et l'enfant. Le langage de la tendresse et de la passion" (1933), *Psychanalyse. Œuvres complètes*, c. IV : 1927-193, Payot, 1982.

Bu zalim sessizliğin nihai işlevi, *çıplak erk*i meşrulaştırmak, onaylamak, güvence altına almak ve sonunda ona hak vermektir. Buna "erkek egemenliği", "ataerkil erk", "fallokrasi" de denebilir. Ben "çıplak erk" diyorum; çünkü bir yandan el koyarak işleyen (çocuk, ensest failinin gözünde, kullandığı ve istismar ettiği bir eşyası, mülküdür), öte yandan egemen ile boyun eğen, nüfuz eden ile edilen, ensest faili ile mağduru arasında karşılıklılığı olmayan bir kopuş çizgisi çizen, son olarak da ötekini sonsuza dek kullanıma hazır, atılabilir bir nesne konumuna indirgeyen, ona kendini bir eşya, bir atık, bir hiç gibi hissettiren bir erkten söz ediyorum. Çıplak erk diyorum, çünkü bu erk ne bir söze ne de bir gerekçeye dayanır, iradeleri yönetme ya da davranışları kontrol etme iddiası taşımaz, hiçbir üstün meşruiyet talep etmez: Bir şeyin mülkiyetini tanımlamak için kullanılan anlamıyla, tamamen kullanımdan, kullanılan şeyden alınan hazdan ibaret bir erktir bu. *Fructus* (meyvesini alma hakkı): Şeyden istediğimi alırım, onu dilediğimce kullanır ve tüketirim, onu hezeyanlarıma göre biçimlendiririm. Yetkinin/erkin kötüye kullanımı bile değildir bu neredeyse, çünkü bu erk kendini o kötüye kullanımda var eder. İstismarın ta kendisidir o. İstismarın nesnesi de ancak utanç duyabilir, çünkü ötekinin arzusuna *maruz bırakılmış*, bakışına sunulmuş, tüketilebilir bir eşya durumuna indirgenmiştir. Ensest mağduru çocuğun çıplaklığı artık mahrem değildir, gizli ve bedensel bir sahiplenişin kıvrımlarına sarılı değildir; o artık dışsallaşmıştır: Konumu gereği *bakma hakk*ını kullanan ensest failinin bakışına sunulmuştur. Levinas'ın yazdığı gibi utanç, "saklanmanın imkânsızlığı"dır.[27] Görmenin hizmetine sunulmuş, görünürlükte felç olmuş, teşhir edilerek taşlaşmışımdır.

Sessizlik, denildiği gibi, ensesti *çevreler*. Ama bu çevrelemeyi, her şeyin üstünü örten bir katman, her şeyi bozan bir sis olarak anlamamalı, öteye gitmeli. Mesela ya aynı zamanda çıplak erkin giysisi, süsü, takısıysa sessizlik? Yani onun yankısı, tınlaması, *arka plan gürültüsü* gibi bir şeyse? Ensest mağdurlarının kız kardeşlerinin de aynı şeye maruz kalıp sustuğunu, annelerinin bildiği halde çıt çıkarmadığını, erkek kardeşlerinin omuz silktiğini fark ettiklerinde

27 E. Levinas, *De l'évasion*, Le Livre de Poche, 1998. Burada sadece ifadeyi ele alıyorum: Levinas aslında utancı ontolojik bir ifşa noktası olarak tanımlar ki biz burada bunu ele almıyoruz.

yaptıkları o korkunç keşif işte budur. Kimse konuşmaz. Sessizliğin tereddüdü bu: Dayanılmaz olduğu için mi konuşulmuyor, yoksa bu işin *doğal akışı böyle olduğu* için mi? Yani? Kimse söylemiyor ama herkes yapıyor mu? Çıplak erk tam olarak *söylemeye bile lüzum yok* dayanılmaz bir durumdur. Sessizliği eşzamanlı olarak hem desteği hem de anlatım biçimi, hem ön koşulu hem de varoluş biçimi, hem gerekliliği hem de bir parçası olarak üretir. Utanç onun izi, imzasıdır. Bir yandan da bu sessizlik kız çocukları için uzun vadeli bir öğrenme sürecidir. Ensest mağduru kızlar sık sık, hiçbir şey söylemeyen annelerine (saldırgana kıyasla) "neredeyse daha fazla" kızdıklarını söylerler. "Neredeyse daha fazla", çünkü annelerin sessiz kalmasında şöyle bir ders vardır: Kabul et kızım, direnirsen her durumda kaybeden sen olursun; lisede erkeklerin zorbalıklarına, ofiste cinsiyetçi şakalara ve yersiz davranışlara katlanmak zorunda kalacağın gibi buna da sessizce katlan; ebedi madun, ebedi kaybeden, ebedi boyun eğen rolünü kabul et. Bize şiddeti *kabul ettiren* sistem, şiddetin kendisinden "neredeyse daha fazla" dayanılmazdır.

İşte böyle susa susa büyür insan. Öyle bir an gelir ki, ensest kurbanları, istismara uğrayanlar da susar; çünkü onlar da kendilerini bu sessizliğin içinde ve bu sessizlikten yola çıkarak inşa etmişlerdir; sessizliği sürdürme biçimlerinde, sessiz kalma stratejilerinde, sessizlik ardına gizlendiği varsayılan o kişiyle olan sürekli bağda öznel, ilişkisel bir kaynak bulmuşlardır. Kısacası sessizlik sonunda kendi varoluş nedenini kendi içinde bulur: Susuyorum çünkü çok uzun süre sustum. Sonunda kendimi bu sessizliğin üzerine inşa ettim. Tıpkı ağır bir fiziksel travmadan sonra, hassas bölgeleri çok zorlamamak, acıdan kaçınmak için tüm hareketlerini yeniden yapılandıran bir beden gibi. Zaten kısa bir süre sonra yürürken, otururken, selam verirken, uzanırken bedenin her hareketi, içinde başlangıçtaki yaranın izini taşıyan bir *tarza* uygun olarak yapılır. Bu damgalı yaşamların içinde geçtiği utanç ve acı dolu sessizlik aynı şekilde çeşitli zevklerin, dostlukların, yaşam tercihlerinin çevresinde döndüğü bir kilit taşına, felaket temeline, merkezi kaosa dönüşmüştür artık, işte oradan hareketle birtakım varoluşlar biçimlenir yeniden. Maruz kaldığı tecavüzle ilgili olarak Virginie Despentes şöyle der:

> Bir gün bununla meselemin biteceğini, olayı kapatacağımı, içimden atacağımı, tüketeceğimi hep hayal ettim.
>
> İmkânsız. Tecavüz kurucudur. Beni bir yazar olarak ve artık tam da kadın olmayan bir kadın yapan şey tecavüzdür. Beni hem paramparça eden hem de beni ben yapan şeydir.[28]

Öznenin kilit taşı olarak çıplak erkin bu sessizliği... Yoksa aynı zamanda tüm toplumun kilit taşı mı? Marx sahiplenmeyi (el koymayı, kendine mal etmeyi) temel, ilksel antropolojik süreç olarak düşüncesinin merkezine almıştı. Çalışmak aslında doğayı şekillendirmek, dönüştürmek, kendine mal etmektir. Yaşamak kendini sahiplenmek, kendini kendine mal etmektir: Bedenini sahiplenmek, çevresini sahiplenip onu bir yansıma, güvenlik, "kendi evinde olma" duygusu (Stoacılarda *oikeiôsis*) unsuruna dönüştürmek. Sahiplenmek "kendine ait bir benlik", "kendine ait bir dünya" yapmaktır; yani tamamen bana ait, tanınabilir, huzur verici kılmak anlamında. Buna etik sahiplenme denebilir.

Ancak Marx'a göre kapitalist bir sahiplenme tarzı daha vardır; bu, başkalarına *ait olanın* (onların işgücünün, yaşam sürelerinin, dünyadaki varlıklarının, içsel varoluşlarının vb) işgali ve tecavüzü, varoluşlarının yabancılaştırılması, *indirgenmiş* tüm erkek ve kadın kitlesinin sınırsız sömürüsü yoluyla gerçekleşir. Başkalarının mülksüzleştirilmesi sayesinde beslenen bu istismarcı sahiplenme çıplak erktir. Siyasi sistemin tek amacı da, güvence altına alınmış kullanma ve kötüye kullanma hakkı olarak tanımlanan özel mülkiyetin hukuki öğretiyle kurumsallaştırılmasıdır.

Büyük mücadeleler ve toplu isyanlar, hatta kişisel geri kazanımlar, öznel maceralar anlamlarını, bir "tekrar sahiplenme/geri alma"[29] arayışında bulacaktır: Emeği yabancılaştıran üretim araçlarını geri almak, yetişkin eril arzu tarafından yağmalanmış bir mahremiyeti geri almak, sömürgeci ideoloji tarafından çalınmış kimlikleri geri almak. Gerçek mücadeleler fetih değil, yeniden sahiplenme, geri alma mücadeleleridir.

Siyasal sistem, geveze yasalarıyla, gösterişli dayanaklarıyla çıplak erki *içerir*. Hobbes'un sevdiği bir metaforu kullanırsak, kıyıların

28 V. Despentes, *age*, s. 449-450.

29 Bu kavram üzerine, D. Eribon'un değerli analizlerine bakılabilir: "La voix absente. Philosophie des états généraux", É. Louis (yay. haz.), *Pierre Bourdieu. L'insoumission en héritage*, PUF, 2013.

nehri içermesi (tutması/kapsaması) anlamında içerir; yani onu tutar ama var olmasını sağlamak için; onu dibinde gizli tutar ama atan bir kalp gibi. Çıplak erk, toplumsal ve siyasal olarak inşa ettiklerimizin sert çekirdeğidir, o *her zaman çoktan kabul edilmiş olan*dır – tıpkı Hobbes'a göre devletin her zaman çoktan rıza gösterilmiş olan olması gibi. Ensest, tecavüz, kötü muameleler bu kabul edişin keskin ayrılmaz parçalarıdır, bu kabul edişin tamamlayıcı ifade biçimleridir. Bu yönleriyle bütünüyle toplumsal olgulardır, sistemi özetlerler. Erkek egemenliği sistemi, ataerkil düzen, fallokratik yapı dediğimiz şeyler, çıplak erkin sembolik kurumsallaşmasıdır. Utanç da bu işleyişin kabul edilişinin tanık-duygusudur. Virginie Despentes yine nihai formülleri bulur:

> Kadınlık hali bu işin alfabesidir. Bize yaptıklarından her zaman biz kabahatli oluruz. Kadınlar kışkırtılan arzuların sorumlusu olarak görülen yaratıklardır. Tecavüz açıkça politik bir programdır: Kapitalizmin iskeleti, iktidar uygulamalarının çiğ ve dolaysız temsilidir.[30]

"Ensest tabusu" denen şey, ensesti ne durdurur ne de yasaklar. Ne yazık ki, ciddi, ezici bir yasağın konusu olduğuna ciddi bir şekilde inanamayacağımız kadar çok yaygındır. Tek gerçek ihlal, onu söylemektir. Ve bu sözün yasaklanması, çıplak erki kuran şeydir.

30 V. Despentes, *age*, s. 28.

Cumhuriyetin Cinsel Temeli

Her şey bir şüpheyle ve belki de biraz böbürlenmeyle başlamıştı. Burada Roma Cumhuriyeti'nin kuruluş mitini yeniden inşa ediyorum. Titus-Livius,[1] Ovidius,[2] Halikarnaslı Dionysios,[3] William Shakespeare[4] ve André Obey'den[5] (hepsi erkek!) alıntılar aracılığıyla, şairlere, oyun yazarlarına, ahlakçılara, müzisyenlere ilham veren bu efsanenin ideal bir örgü misali dramatik omurgasını dokuyacağım.[6]

Birinci sahne: Bir kuşatma savaşına katılan üst rütbeli subaylardan ve genç aristokratlardan oluşan küçük bir topluluğu göz önüne getirmek gerekir. Şehir (Ardea) az da olsa direnmekte ve hayat devam etmektedir: can sıkıntısını bastırmak, Roma nostaljisinden kaçınmak için içilmektedir. Bu sefahat düşkünü topluluk içinde üç karakteri ayırıyorum. İlk olarak Collatinus. İyi görünümlü ve mükemmel bir aileden gelen genç adam, şanslı koca, sadık dost, iyi asker; başta yavanlık ve sığlık olmak üzere tüm kutucuklara çentik atılabilir ona bakarak. "Hanımefendinin kocasıdır" esasen – tıpkı beyefendinin karısı dendiği gibi. Sonra Tarquinius: Etrüsk prensi, fahişeden fahişeye koşan kralın oğlu. Gaddar, kavgacı, tiran, kaprisli; kullanmaktan ve istismar etmekten, sahip olmaktan ve yok etmekten zevk alır. Hiçbir şey direnemez ona, direnememelidir de. Son olarak da üçüncü karakter: Brutus, bir içki arkadaşı, hoş bir soytarı – ama hikâyenin sonunda doğru kişi o olacaktır. Romalıları Etrüsk prenslerinin yozlaşmışlığına karşı özgürleştirici isyana çağıracak olan odur işte.

İçki acılaşabilir, konuşma çok geçmeden eşlere ve kız kardeşlere gelir. Biz burada savaşırken ve soğukta üşürken onlar ne yapıyorlar

1 Titus-Livius, *Roma Tarihi*, I, 57-58.

2 Ovidius, *Fasti* II. şarkı, dize 721-852.

3 Halikarnaslı Dionysios, *Antiquitates Romanae*, V. Kitap.

4 W. Shakespeare, *The Rape of Lucrece* (1594).

5 A. Obey, *Le Viol de Lucrèce*, Nouvelles Éditions latines, 1931.

6 Müziğe yansıması olarak şunları sayabiliriz: G.F. Haendel (*Lucrezia*, 1709), M. Pignolet de Montéclair (*La morte di Lucretia*, 1728), B. Britten (*The Rape of Lucretia*, 1946).

acaba? "Şarap kafalarda mayalanmıştır" (Titus-Livius) ve kötü bir bahse girilir: gidip her birinin karısının erdemini yerinde kontrol etmek, baskın faktöründen yararlanarak iffetlerinin durum tespitini yapmak.

Çok geçmeden askerlerimiz at sırtında, dörtnala Roma'ya doğru yola koyulur.

Sonuç ibretliktir: Birinin karısı başkasının kollarındayken bulunur, ikincisinin kız kardeşi sarhoş ve akıl almaz ziyafetlere dalmış haldedir, üçüncüsü ortada yoktur çünkü evi terk etmiştir... Bu ahlaki çöküşün içindeki tek parıltı, o eşsiz mücevher, Collatinus'un karısı Lucretia'dır, cennetten çıkmışçasına nurlar saçarak hizmetçilerinin ortasında yün eğirmektedir. Muhteşem ve saf, büyüleyici ve erdemli Romalı ana (*matrona*): ev halkının düzenini, ekonomik ve ahlaki sürdürülebilirliğini sağlayan odur. Aynı anda hem cinsel hem de idari erdemin sembolüdür.

Biz yine üçlümüze dönelim, Romalı kadınların sunduğu manzara ayıltmıştır hepsini. Collatinus'un bir an içine düştüğü memnuniyet hissiyle böbürlenmiş olması mümkündür... Tarquinius'un kalbinde ise durum başkadır, adeta üç kıymık saplanmıştır. Aslında hafifmeşrep kadınların manzarası hiç yaralamamıştır onu. Sadece kendi edepsizliğinin teyidini görmüştür o manzarada. Hayır, onu yaralayan Lucretia'nın imajıdır. Birinci yara: Aynı zamanda hem arzulanan hem de yasaklanan nesne karşısında oluşan öfke hissi, kusursuz eşin iffeti karşısında oluşan hırçınlık (bana karşı direnecek mi?), kusursuz nesnenin bir başkası tarafından sahiplenilmesiyle birlikte içindeki her şeye gücü yetme hissinin adeta zedelenmesi (narsisistik utanç). İkinci yara: Bir astının böbürlenmesine katlanmak zorunda kalan güçlü üstün küçük aşağılanması. Tarquinius ister istemez kendini sorgulamak zorunda kalır: Peki ya ben, bunca zenginliğimle, zevklerimle eninde sonunda ahmağın teki olmuyor muyum? Şu çifte bakın, güzel ve âşık bir kadın, tatmin olmuş bir koca, iyi bir yoldaş ve başarılı bir asker (ideo-sosyal utanç). Son yara: Ya Tarquinius çılgın bir arzuya kapılmışsa? Sadece kıskançlık, haset değil, bu yüzün ve bu bedenin manzarası karşısında bir aşk yarasıysa canını yakan: Fildişi beyazı omuzlar, kıpkırmızı dudaklar, Shakespeare'in müziğe döktüğü tüm o kırmızı beyaz kompozisyon.

Herkes çadırına uyumaya gider. Tarquinius hâlâ uyanıktır, kalbi yerinden çıkacak gibi çarpmaktadır. Sonunda kararını verir: Roma'ya dönüyorum. Ertesi akşam yine çılgın, sınırları zorlayan bir yolculuk, ama bu kez hız Tarquinius'un vicdanını söndürmeli, tereddütlerini toz duman etmelidir.

İkinci sahne. Tarquinius gece geç saatte Roma'ya varır. Lucretia'nın kapısına dayanır, kadının evinde bir gece uyuyabilmek için topal atını bahane eder. Burada toplum nezdinde küçük utanç oyunları görürüz: Kadın yalnızken, kocası uzaktayken başka bir erkeğin evinde uyumasına izin vermek gerçekten doğru, gerçekten uygun mudur? Ama bunu talep eden güçlü bir kişiye, üstelik kocasının silah arkadaşına konukseverliği reddetmek daha uygunsuz kaçmayacak mıdır?

Prense sonunda bir oda gösterilir ve gece çöker. Gece koruyucudur: Mahremiyetin esasıdır – öyle ya, giysi çıplak ten üzerinde bir gece örtüsünden başka bir şey değildir, kafatasının kendisi de dudakların kapısının ardındaki itiraf edilemez düşünceleri mühürleyen loş bir mağaradır. Gece saklar, gün ışığına çıkmaması gerekeni karanlıkta tutar.

Racine'in oyunla aynı taşıyan karakteri Phaedra da gölgede kalır, aydınlığı reddeder. Güneşin kızı olduğu halde onu gün ışığına çıkmaktan alıkoyan o tuhaf dert nedir peki? Utanmasıdır, çünkü üvey oğlu Hippolytus'a yönelik duyduğu o şiddetli arzudan utanmaktadır. Racine, utanç ile suçluluk arasındaki ayrımı keskinleştirir. İnsan yaptıklarından ya da yapılmasına izin verdiklerinden, özgürlüğünün talihsiz kullanımlarından ötürü suçlu hisseder. Ama arzuları için sorumluluk duymaz – Racine önsözünde açıkça belirtir bunu: Kahramanının coşkusu "iradesinin bir hareketi" değildir, Phaedra bir suçluluk şehidi değildir. Buna karşılık, arzularımızdan utanırız; içimizde canavarca bir tuhaflık gibi kaynadığını, gürlediğini hissettiğimiz o şeyden utanırız ("Ey sen, içine düştüğüm utancı gören amansız Venüs"). Arzu içimizde kükreyen, talep eden o sapkın ötekidir. Bizi aşan, sınırlarımızdan taşan, bizi geçen ve bizi tanımlayan bu canavarlığı içimizde barındırmaktan utanırız. Sonuçta, Aziz Augustinus da Kitabı Mukaddes'in Yaratılış bölümündeki dünyevi cennetten çıkış ânını böyle yorumlar. *De Civitate Dei*'nin (Tanrı'nın Şehri) XIV. kitabında ilk hareketin bir utanç

hareketi olduğunu gösterir açıkça: Birbirlerinin çıplaklığı karşısında aniden arzu duyarlar, ama bu arzu, hemen bedensel belirtileri görünen, önlenemez heyecanı dışa vuran, bastırılamaz bir arzudur. Cinsellik cennette de vardı tabii, ama oradaki arzudan yoksun bir cinsellikti. İlk günahın ölüm, hastalık ve acıyla birlikte gelen cezası cinsel cezadır; yani o kontrol edilemez parçadır, içimizde mutlak olarak itaat etmeyen şeydir. Sadece arzunun kendisinin coşkusunu bastıramamakla kalmazlar, aynı zamanda onun bedensel uzantıları da (ereksiyon, kalp çarpıntıları vb) kontrolden çıkar. İşte dünyevi cennetten kovulan adam ve kadının, eşiği geçer geçmez ve onları şaşırtan, afallatan, perişan eden o arzuyu vahşice, aniden uyandırarak kendini gösteren çıplaklığı fark ettikleri anda utandıkları şey budur. Bundan böyle bu utancı, cinselliğimizin cinsel kısmından duyulan utancı kabul etmek gerekecektir. Öncelikle kontrolümüzden kaçtığı, egemenliğimizi aştığı için. Ayrıca bedende şüpheye yer bırakmayacak şekilde ötekinin bakışıyla doğrudan okunabilen harflerle yazıldığı için. Erkek ve kadın, itaatsizlik ettikleri için, her türlü iradeye karşı isyankâr ve itaatsiz olan bu cinsellikle cezalandırılmışlardır.

> İtaatsizlikleri karşısında onları cezalandırmak, vurmak üzere, içlerinde bilinmedik bir bedensel hayasızlık hareketi peyda oldu, bu onların çıplaklığını edepsiz hale getirdi, onlara bunu gösterdi ve içlerini utançla doldurdu.[7]

• • •

Gece korur ama aynı zamanda gizleyerek özgürleştirir de: İştahların iyice bilenip uyandığı andır. Cezasızlık gecesi: Orada olup bitenler ne ölçüde gerçekten yaşanmıştır? Tarquinius'ta, bedeni yırtıcı bir hayvan gibi yavaşça genç gelinin yatağına doğru süzülürken bile acımasız bir ışık titrer, suçunu yansıtırcasına: Ben ne yapıyorum burada, nereye gidiyorum böyle, ne oluyor bana?

Birinci sahne: Baştan çıkarma (başarısız). "Benim!" Önce ayartmayı, göz kamaştırmayı umar. Çok konuşur, duruma göre değişen çeşitli hilelere başvurur. Öyle ya, onca kadın beni arzuluyor nasıl olsa, ayrıca bedenimi sunmak geri çevrilmeyecek bir armağan. Du-

7 Aziz Augustinus, *Tanrı Şehri*, XIV. Kitap, Bölüm XVII, 40 (G. Combès çevirisi, gözden geçirilerek).

ruma uygun Epikürosçu bir fikir dile getirir: Kadınların iffeti denen şey saçmalıktır, fırsat yokluğundan başka bir şey değildir. Kadın boyun eğerse para, gelecekte birtakım ödüller, ileride kolaylıklar vaat eder adam. Bu çerçevede ondan kendini tartmasını ister: Tüm samimiyetinle söyle, o eş boyunduruğunun ardında arzularımızın birlikte titreştiğini, bedenlerimizin manyetik çekimini hissetmiyor musun? Kendine yalan söylemeyi bırak.

Ama nafile, Lucretia direnir, vaat edilen zevklere kendini bırakmayı reddeder; ona karşı zedelenen erdemini ve ihanete uğrayan kocasını siper eder. İşte o zaman Tarquinius son kartını, en büyük kozunu oynar: Ölümcül utanç tehdidi; taşıyıcısından sonra da yaşayıp tüm soyunu kirletecek olan o leke. Eh peki öyleyse, ama iyi düşün: Eğer bana karşı koyarsan seni öldürürüm, ardından bir köleyi öldürürüm, sonra sizi soyar, cesetlerinizi yatağa yerleştiririm. Çığlıklarınızı duyarak geldiğimi, sizi birliktelik ortasında bulduğumu ve ikinizi de öldürerek arkadaşımın intikamını aldığımı anlatırım her yerde. Böylece utanç senden sonra da yaşar.

Lucretia o zaman teslim olur, cinsel olarak ele geçirilmeye izin verir. Korkuya boyun eğmemiştir, savrulan bir bıçağa, şiddet ve ölüm tehditlerine boyun eğmemiştir. Ama ona ölümden daha beter görünen şeye, yani ifşa edilen kırılganlığın ve korunmuş saygınlığın simgesine boyun eğer: Süregiden, yaşayan bir utançtır bu. Ardından, işte tecavüz sahnesi; aynı zamanda anlatıda bir delik (asla açıkça anlatılmaz, asla betimlenmez) oluşturan o titreşen sütun; suçlu arzuyu yansıtan önce ile haklı öfkeyle dolup taşan sonranın etrafında dağıldığı o merkezi boşluk. Tarquinius sabahın köründe evden ayrılır, arzusu tatmin olmuştur, kampa döner, hiçbir şey olmamış gibi askerlik hayatına devam eder.

Üçüncü perde: Lucretia dehşet gecesinden uyanır (zaten hiç uyumuş mudur ki?). Yaşayan bir ölüdür artık, gün ışığı canını yakar. Bundan böyle sadece bir gölgedir, kendisiyle kendisi arasına inatçı bir sis çökmüştür – Britten'in operasında en dokunaklı an budur.

Lucretia, elinde bir hançer saklayarak babasını ve kocasını çağırtır. Solgunluğu, ağlamaktan çukurlaşmış yüzü karşısında onu soru yağmuruna tutar babası ve kocası. Hizmetçilerden Tarquinius'un geceyi orada geçirdiğini öğrenince en kötüsünü düşünürler hemen. Sessizce onaylar Lucretia. Küfrederler, öfkelenirler ama bir yandan

da onu teselli ederler: Senin bir suçun yok, tehdit altında boyun eğdin. Niyetini sezerek, ona ruhunun masum olduğunu, kendini suçlayacak hiçbir şeyi olmadığını tekrarlarlar.

Sonunda suskunluğunu bozar ve hükmünü verir Lucretia: "Utancına rağmen hayatta kalan hiçbir kadın, Lucretia'yı örnek göstermeye kalkışmasın!" Utançtan ölmez, tam tersine: Ölmek, onun utancı öldürmesinin tek yoludur artık.

• • •

Lucretia'nın intiharı ve bunun –en nesnel olanından en öznel olanına kadar– nedenleri üzerine çokça kafa yorulmuştur.[8] Nesnel neden: Başka bir adamla zorla cinsel ilişkiye girmiş olan Lucretia fiilen kirlenmiş durumdadır. Kirlilik etkisi bir sürece tabidir; tecavüz kadını da eşini de aynı bataklığa sürükler, kadın sonsuza dek lekelenmiştir.[9] Hem tecavüzle kirlenip kocası için kirli hale geldiği için hem de ölümünden sonra kendisini arındıracak olan intikamı tetiklemek için ölmelidir.

Öznel neden: Ölümüyle o korkunç zorlamayı doğrular, bu eylemin kendisinde ne kadar büyük bir tiksinti yarattığını en uç noktada kanıtlar ve tecavüzün bir zina gecesi gibi makyajlanması ihtimalini peşinen çürütür.

Titus-Livius'un aktardığı şekliyle son cümlesini tekrar ediyorum: "Utancına rağmen hayatta kalan hiçbir kadın, Lucretia'yı örnek göstermeye kalkışmasın!" Aslında korkunç bir ifadedir bu; Tecavüzden sağ çıkan her kadını yalancılık yapmakla itham eder bir anlamda. Augustinus'a dönecek olursak; Roma mitini okurken belki de daha korkunç bir hipotez ortaya atar (elbette bunu reddedecektir ama zehir bir kere akıtılmıştır):

> Belki de kendini suçlu hissettiği için kıymıştır canına; belki de (çünkü ruhunda neler olup bittiğini kendisinden başka kim bilebilir ki) gizliden gizliye şehvetin dokunuşuyla suça rıza göstermiş, ardından hatasından pişmanlık duyarak kefaretini ödemek için öldürmüştür kendini.[10]

8 Olası "nedenlerin" uzun bir listesi için bkz. J.-M. Chaumont, *Survivre à tout prix?*, La Découverte, 2017.

9 Bu süreç G. Vigarello tarafından *Histoire du viol*'de (*age*) iyi bir şekilde ele alınmıştır.

10 Aziz Augustinus, *age*.

Lucretia gerçekten tecavüze uğramış, ona zorla sahip olunmuştur; ama Augustinus'un öne sürdüğüne göre, bu aşağılık eylem sırasında biraz olsun zevk almaktan kendini alamamış ve sonrasında bunun için kendini cezalandırmıştır.

Mitin son sahnesi: Mağrur Romalılar Lucretia'nın ölü bedeni üzerine yemin eder, intikamını almaya ant içerler. Yarası hâlâ açıkken Roma forumunda sergilenecek, bu da önce halk ayaklanmasına, ardından Etrüsk krallarının kaçışına ve nihayet bir cumhuriyetin kuruluşuna yol açacaktır.

Kısacası bu mit siyasete dair cinsel bir soykütüğü önerir, ama Freud'un *Totem ve Tabu*'sunda önerdiğinden çok farklıdır; Freud'da siyasi itaat, kardeşlerin kabilenin babasını öldürmelerinden doğan suçluluk duygusuna bağlanır, oysa Lucretia miti utanca bağlı bir soykütük önerir. Cinsel mükemmellik, Paul Veyne'in hatırlattığı gibi bir Roma icadı olan[11] evli çift tarafından temsil edilir. Mitin siyasi anlamı bir tamamlayıcılık vaadinde yatar.

Özel alan ile kamusal alan birbirini destekleyen iki alandır: Erkeğin, kamusal görevlerini kendisinden beklenen sükunet ve güçle yerine getirebilmesi için mükemmel biçimde yönetilen bir ev halkından destek alabilmesi gerekir. Mit der ki, cumhuriyet kadınlar sayesinde ayakta durur. Romalı yurttaşın Senato'da ya da Forum'da kamu yararını savunurken sergilediği erkekliği besleyen, onların iffeti ve edebidir. Eğer yuvanın mahremiyeti içinde cinsel intizamsızlığın kabahati evin kadınında ise, bütün sistem çöker.

Lucretia, Antik Çağ'ın en büyük kadın kahramanlarından biri olarak kabul edilir, ancak ona verilen bu konum sorunludur. Bu şekilde yüceltilmesi ciddi ölçüde cinsiyetine bağlıdır; erkeğe de kadına da ayrı ayrı sabit yerler, tamamlayıcı görevler yükler. Ama birlikteliğin temeli kesinlikle evin kadınının cinsel erdemine dayandırılır. Foucault'ya göre, yurttaşın sitede (*polis*) siyasal bir rol üstlenme becerisini ölçmek için Yunanlılar şöyle sorarmış: Sadık mı? – yani: kendine hâkim mi? Başkalarını yönetmeye talip olmadan önce, kendini yönetebiliyor mu?

11 P. Veyne, "Erken Roma İmparatorluğu Döneminde Aile ve Aşk", *Annales ESC*, no 1, 1978 (tekrar basım: P. Veyne, *La Société romaine* içinde, Seuil, 1991).

Cumhuriyeti garanti altına almak için Latincede (Romalılarda) başvurulan soru ise daha çok şudur: Kadın sadık mı? Kadının cinselliği, kocanın siyasal mükemmelliğinin güvencesidir. Erkeğe adalet, kadına utanç; işte cumhuriyetin temelleri böyle sağlam olur.[12]

12 2014'te Odéon Tiyatrosu'nda, Angélica Liddell, tam da kimliklerin bu siyasi-cinsel kilitlenişini ifşa etmek için Lucretia'nın kışkırtıcı, sınırları ihlal eden bir versiyonunu önermişti. Skandal bir denklem pahasına son sınıra dayanılmıştı: tecavüz = aşk eylemi. Çılgın bir arzuyla dolu Tarquinius, Lucretia'yı mükemmel kadın, ideal eş statüsünden koparır: "İşte bir tecavüzcü beni nasıl sevgilisi yaptı. Çünkü etrafımdaki tüm erkeklerden; erdemimin fanatiği, hırslarının kölesi olan, bıçaklarında kanım hâlâ sıcak olan babamdan, kocamdan ve arkadaşımdan; aşktan bahseden tek kişi, vatandan bahsetmeyen tek kişi, hükümetten bahsetmeyen tek kişi, savaştan bahsetmeyen tek kişi, siyasetten bahsetmeyen tek kişi, bir anlık aşk karşılığında her şeyi kaybetmeyi tercih eden tek kişi, işte o tecavüzcüdür, Tarquinius'tur", *You Are My Destiny* (*Lo stupro di Lucrezia*).

Aïdôs

Bir davranışın utanmazca olup olmadığı nasıl anlaşılır? Tam olarak ölçülülük/kendini tutma yokluğundan: Kendimi ortaya sürüyorum, diplomalarımı, şahsımı, başarımı, mahremiyetimi, bedenimi sergiliyorum. Pervasızım. İşte o zaman utanç, tersine, bir durdurma, sınırlama kapasitesini, bir tür kendini olduğu gibi tutma becerisini ifade edebilir. İyi de *utanç* duymak insanı kötülük yapmaktan, haksızlık yapmaktan alıkoyabilir mi? İşte merkezine *aïdôs* kavramını yerleştiren Yunan etiğinin sırrı budur.

Utancın, etik bir ayağı temsil edebileceğini hayal etmek zordur bugün; onda, ne pahasına olursa olsun *kurtulunması* gereken acı ve ıstırapları görmeye o kadar alışmışızdır ki. İyileştirilmesi gereken bir yara, kesilip atılması gereken zehirli bir parça saymışız. Utancı aşmak, köklerini kazımak; esenlik reçetesi yazanların, mutluluk tüccarlarının belirlediği program budur işte. Nietzsche'nin *Şen Bilim*'de önümüze koyduğu ufuk, bizim için temel etik buyruğu haline gelmiştir adeta: "Kime kötü dersin? – Utandırmak isteyene. En insani şey nedir? – Birini utançtan esirgemek. – Bütünüyle edinilmiş özgürlüğün işareti nedir? – Artık utanmamak."[1] Utanç bugün esasen ruhun zehri, psikolojik dayanıklılığın önündeki en büyük engel, mutluluğun baş düşmanı olarak kınanır; kendimiz olmayı, potansiyelimizi gerçekleştirmeyi, yaşamın özsuyundan tatmayı ve başkalarıyla bir arada olmanın zevkini çıkarmayı, kendimiz olmanın hazzını yaşamayı engelleyen şey olarak gösterilir.

Oysa Konfüçyüs'te de Platon'da da –her biri etik ile siyaseti birbirine sımsıkı bağlayacak manevi temeller önerir kendince– utancı, birbaşınalık, birlikte yaşam ve iyi olanın arayışına yönelik temel etik yatkınlık olarak tanımlayan son derece açık ifadeler buluruz:

> Yasayla yönetin, cezalarla düzeni sağlayın, halk zorla itaat edecektir ama utanç duymayacaktır; erdemle yönetin, ödevlerle denge sağlayın, halk utancı tanıyacaktır ve kendiliğinden iyiye yönelecektir.[2]

1 F. Nietzsche, *Şen Bilim*, aforizmalar 273, 274, 275.

2 Konfüçyüs, *Konuşmalar*, II, 3.

Utanç, erdemli insanın yönetici ilkesidir.[3]

Peki bu kadim bilgelerde ahlaki bir mükemmellik olarak zuhur eden bu utanç nedir?

Genel çerçevesi ilk olarak Konfüçyüs'ün *Konuşmalar*'ında çizilmiştir, hani şu hakkında, bu kadar küçük bir kitabın, bu kadar geniş bir nüfus üzerinde ve bu kadar uzun bir süre boyunca hiçbir zaman bu kadar güçlü bir etki yaratamayacağı söylenen kitap.[4] Hegel bu derlemenin yavanlığını kınamıştı ama. Konfüçyüsçü ifadelerin "sıradanlığının", berrak bir suyun şeffaflığına (ve derinliğine) sahip olduğunu kavrayamamıştı. Oysa parlak bir zekâyı kışkırtabilecek hiçbir tatlı çelişki yoktur. Sofistike bir anlayışı uyarabilecek hiçbir batınî formül yoktur. Pek çok düz ifade vardır – hem de düzlüğü baş döndürücü olan ifadeler. Bu "söylenenler" bütünü tek bir amaca hizmet eder: İnsanlık erdemlerini (onları ayrıntılarıyla) uyandırmak; öyle ya bu erdemler işlendiğinde uyumlu bir site (güçlendirilmiş sosyal düzen ve paylaşılan mutluluk)[5] üretecektir.

Başkalarıyla ilişkide *hürmet* beklenir, bu yaşıtlarla ve atalarla sürekli bir bağ ören bir erdem niteliğindedir. İnsanı, ötekine olan borçları gibi samimiyete ve adalete zorunlu kılar bu hürmet. Hatta bitmez tükenmez bir borçluluk duygusuyla beslenir. Bu bir açılma erdemidir: ötekinin bize verdiğini ona geri vermeye, dahası ondan almaya, kısacası kendini etik bir kesişim noktası olarak kurmaya hazır olmak.

Kurallarla ilişkide bütün mesele *saygılı* olmaktır. Saygı göstermek ama aşırıya kaçmadan; ritüellere uymak ama ikiyüzlülüğe düşmeden. Saygılı olma hali, yasalara ve görgü kurallarına uymaya eşlik eden, kişinin kendi hareketinin düzen ürettiğine duyduğu şu tatlı inançla beslenen ruh halidir.

Son olarak kişinin kendisiyle olan ilişkisinde *tevazu* istenir; böylece kişi asla kendini olduğundan fazla görmez. Bir tür silinme erdemi: kendini bir şey sanmamak. Ahlakta kahraman yoktur.

---

3 Platon, *Şölen*, 178c.

4 Alıntılayan C. J.-D. Javary, S. Leys, *Les Trois Sagesses chinoises*, Albin Michel, 2010.

5 Özellikle Çin bilgelikleri ve bunların utançla ilişkisi için A. Cheng'in makalesine başvurulabilir: "Vertus de la pudeur dans la Chine classique", *age*, s. 74-90.

Bu üç insanlık erdemi, aynı temel tınıyı paylaşır: Geri çekilme, kendini tutma, imtina etme... İşte utancın Doğu'daki anlamı budur. Diğer özelliklere kıyasla bir erdem olmaktan ziyade hepsini destekleyen ya da daha çok onları kendi doğalarında tutan, aşırıya kaçıp bozulmalarını engelleyen ilkedir – aşırı cömertlik sorumsuz bir savurganlığa, abartılı samimiyet edepsizce yapılan bir taşkınlığa, aşırı saygı ikiyüzlü bir şekilciliğe dönüşür vb.

Utanç, verimsiz bir taşkınlığı ya da gereksiz bir teşhiri önlemek için her etik gücü kendi özü içinde tutar. Davranışlarımızın her biri hafifçe ve sürekli olarak kapasitesinin gerisinde durmalıdır, böylece her zaman yedekte biraz ahlaki enerji saklanabilir – tıpkı ideal bir dağılım için kuvvetin ve patlayıcı enerjinin dizginlenmesi gibi. Utanç bir etik iktisat ilkesidir. Ahlakın arka planda sürekli çalan bas melodisidir. Bir sınır ortaya çıkararak, taşkınlığı, ihlali, sınır tanımazlığı engeller. Örneğin Konfüçyüs "bilgenin her zaman söylediğinden fazlasını yaptığını"[6] söyler. Gücünü sözlü ifadelerden ziyade somut eyleme yatırır, bir sis perdesine dönüşen gürültülü beyanlarda debelenmekten kaçınır. İşte o zaman "davranışı öğütlerinin üzerine çıkar."[7]

Ahlaki düşüş, kendini olduğundan fazla görmektir. Bu kendini beğenmişlik, sınırsız gölgeler krallığının kapılarını açar: Kibirler, yanılsamalar, ayrıca söylem ile eylem ve ilkeler ile davranışlar arasındaki kopuşlar. Bilge, erdemlerinin kendi varlıkları ölçüsünde kalabilmesi için, utanç yayını iyice gerip erdemlerinin merkezine yerleştirir. Üstelik Doğu düşüncesinde imtina etmeye verilen bu etik ayrıcalık herhangi bir mahremiyet ve gizlilik bölgesi çizmez. Daha çok, iki dışsallık arasında bir ayıklama yapar: Böbürlenmenin, boş boş konuşmanın sahte, yüzeysel dışsallığı ile somut, tamamlanmış eylemin sessiz, etkili ve dolu dışsallığı. Utanç, eylemle övünmenin aksine eyleme geçmeyi sağlar. Olduğunu duyurmakla tükenmektense, gerçekten adil, saygılı, samimi vb. olma imkânı verir.

• • •

Konfüçyüs'te imtina etme sözüyle ifade edilen şey, Platon'da korku sözcüğüyle yeniden sahnelenecektir. İki farklı üslup, ama ikisinde

6 Konfüçyüs, *Konuşmalar*, VIII, 19.
7 *Age.*

de insanı *tutmak* için utanç mevcut. Platoncu yolda, iki imge ve iki ifade öneriyorum.

Protagoras'ta, siyasetin kuruluş mitini okuruz: Prometheus, doğaları gereği korunmasız olan insanlara, Doğanın sertliklerine karşı koyabilsinler diye ateşi armağan etmişti. Ama hemen ikinci bir güçlük belirmişti karşılarında: İnsanlığı bitmek bilmez ölümcül çekişmelere mahkûm etme tehlikesi taşıyan iç anlaşmazlıklardan sağ çıkmak. İşte buna çare bulmak ve türün yok olmasını önlemek için Zeus, Hermes aracılığıyla herkese utanç (*aïdôs*) ve adalet (*dikê*)[8] dağıttırır.

Şölen'de yaptığı aşk üzerine konuşmada, Phaidros mükemmel bir ordu hayal eder.[9] Eğer yenilmez bir ordu oluşturmak istiyorsanız, birliğinizi birlikte savaşmaya davet edeceğiniz âşıklarla kurun, der. Sevdiklerini gözleri önüne yerleştirdikleri için, en ufak bir korkaklık belirtisi göstermekten utanacaklar, bu yüzden de çatışmaya daha büyük bir cesaretle atılacaklardır. Platon, bu savaşçı düşü ortaya koyarak Phaidros'a şunları söyletir: "[İyi insanın] yönetici ilkesi nedir, soruyorum? Çirkin eylemle bağlantılı utanç (*aiskhunê*) ve güzel eylemle bağlantılı onur arayışı (*philotimia*)" (178c-d).

Bir gençlik diyaloğu olan *Kharmides*'te de şunları okuruz: "Kişi ne aracılığıyla utanç duyar (*aiskhunesthai*), bilgelik aracılığıyla (*sôphrosunê*)." Yaşlılığın son diyaloğu olan *Yasalar*'da: "Bizi kötü biri olarak gördüklerine inandığımızda, uygunsuz bir şey yaptığımızda ya da söylediğimizde, sık sık kamuoyundan korkarız ve herkes de bu korkuya 'utanç' (*aiskhunê*) der" (647a).

Platon utanca çok şey yükler: birlikte yaşamayı mümkün kılmak (*Protagoras*), bilgeliği özetlemek (*Kharmides*), cesaret vermek (*Şölen*) vb. Utanç belirli bir çekince olarak gösterir kendini, ama gerçek bir tehlike karşısında bizi saran korku değildir. Daha çok kamusal imajımızı bozabilecek şey karşısında duyduğumuz türden bir korkudur. Şunu ya da bunu yaparsam hakkımda ne derler acaba? Bu korku korkaklıktan gelmez, her ne kadar tıpkı onun gibi engelleyici, durdurucu olsa da. Aslında öngörücüdür, önleyicidir. İşte bu yüzden etik utanç her zaman koşul kipiyle çekimlenir: Hayır,

8 Platon, *Protagoras*, 322d.

9 Platon, *Şölen*, 178c-179b.

bunu reddediyorum, eğer... *yaparsam çok utanırım*. Saplantı-utanç, utancın utancı: Onu önceden kafamda canlandırırım ki, müessir yaraya maruz kalmayayım. Falanca kararın ardından gelecek itibar kaybını, filanca eylemin temsil edeceği rezaleti zihnimde canlandırırım ve bu imgeden etkilenirim. İnsan hayal gücüyle kendini başkalarının bakışına yansıtır ve bu yansıtmadan hareketle ahlaki bir engel inşa eder.

• • •

Utanca ilişkin bu etik anlayışlar, suç ahlakı lehine büyük ölçüde itibarsızlaştırılmıştır. Burada, sıklıkla dile getirilen üç suçlamayı ele alıyorum.

İlki, daha önce de dile getirdiğimiz gibi, başkalarının fikrine olan şu aşırı bağlılığın konformist eğilimini kınamaya dayanır: "iyi", tamamen toplumsal olarak onaylanan şeyle tanımlanır. Bu durumda erdemin icrası, görgü kurallarına uymakla bir tutulur. İnsan, neden herkesin ortasında parmaklarıyla burnunu karıştırmaktan kaçınırsa, komşusunu öldürmekten de aynı nedenden kaçınır: Bu yakışık almaz.

İkinci suçlama, estetikleştirici eğilimin ifşa edilmesine dayanır. Ahlaki seçime yön veren o düşünce deneyi (eğer... yaparsam bana nasıl bakılır?), muhtemelen sunacağım *göster*inin benim için kural yerine geçmesi sonucunu doğurur – Platon'un dediği gibi, utanç çirkin, biçimsiz eyleme bağlanır; gurur ise güzel eylemlere.[10] İyi ama ahlakta mesele gerçekten göze girmek, hayranlık uyandırmak, estetik kurallara boyun eğmek midir? İnsan narsisizmden, züppelikten ötürü mü erdemli olur?

Son suçlama, bu etik utançtan kolayca türetilen şu küçük aşağılama pedagojisinde yatar. Çünkü her şey bir yana, iyi düzenlenmiş, akılda kalıcı kamusal cezalarla utancın başarılı şekilde aşılanmasının sağlanacağı düşünülebilir mantıken: hem kötü eylemini kahredici bir aşağılanmayla ilişkilendirecek olan fail nezdinde; hem de aynı akıbete uğramak istemeyecek olan seyirciler nezdinde. Bu "pedagojik" uygulamalar, Karl Philipp Moritz'den (*Anton Reiser*, 1785)[11] Balzac'a (*Louis Lambert*, 1832), oradan da Thomas

10 *Age*, 178d.

11 K.P. Moritz, *Anton Reiser*, Fr. çev. G. Pauline, Fayard, 1986.

Bernhard'a (*Neden*, 1975)[12] kadar uzanan kan dondurucu anlatılara konu olmuştur. Gençlerin olgunlaşmalarını anlatan bu romanlar, hızla sebepsiz, adaletsiz ve gereksizce zalimce olabilen o simgesel aşağılamaların, yararlı bir şekilde "ahlaklı kılmak" şöyle dursun, kurbanları nasıl katılaştırdığını, ayrıca seyircilere nasıl kötücül sevinçler aşıladığını gösterir hep. Hiçbir zaman aşağılama yoluyla erdem üretilmemiştir.

• • •

Öyleyse utanca ilişkin bu etik anlayışları tarihin tozlu raflarına mı bırakmalı? Oysa hâlâ şu "utanmaz" sıfatımıza bulaşmaya devam ediyor; ne zaman "hiç utanma kalmadı!" diye yakınılsa, gizliden gizliye bu anlayışlara olan özlemimiz duyuluyor.

Yukarıda sıralanan kınamaların, Yunan etiğinin yozlaşmış, en azından bozulmuş yorumlarına dayandığını belirtmek isterim. Zaten bu kınamalar içsellik/dışsallık ikiliği üzerinden işler; sanki suçluluk ruhun derinliklerinde ikamet etme ayrıcalığına sahipmiş de utanç ancak uygun olma, kurallara uyma, makbul olma gibi yüzeysel bir arzuyla ilişkilendirilebilirmiş gibi. Örneğin, "suçlu"nun karşıtı "masum" ise, "utanç verici/utangaç" olanın karşıtının tam olarak "utanmaz/arsız" olduğu unutulur; yani bu ikinci durumda etik olumlu kutup, ilk terimin (utancın) tarafındadır.

Bu eleştiriler, her şeyden önce, söz konusu ahlaki önermelerin asıl önemli yanını ıskalar: Hayal gücü dinamiği ve ayrıcalıklı tanığa yönelme. Kendimi yansıtırım, önceden gözümde canlandırırım, sezerim. Dümende olan hayal gücüdür, "gibi görünme" korkusunu besleyen odur, koşul kipini imgelerle doldurur: ... *yaparsam çok utanırım*. Ama kimin önünde? İlle de toplumun bütünü ya da genel olarak insanlar önünde değil. *Falancanın* dehşet içinde hakkımda ne düşüneceğini; *filancanın* düş kırıklığıyla ne diyeceğini hayal ederim; bir başkasının sert bakışını içime atarım. Hepsi de nitelikli tanıklar, değer verilen dostlar, önemli kişiler. Yalnızca saygı duyduğumuz, hayran olduğumuz kişilerin –"diğer herkesin" aksine, sadece seçilmiş bir azınlığın– önünde duyulacak utancın bir değeri vardır. Aristoteles dostluğun nadir olduğunu ("Ah dostlarım, hiç

12 T. Bernhard, *Neden - Bir Değini*, çev. Sezer Duru, Sel Yayınları, 2024.

dost yoktur")[13], bir değer paylaşımını varsaydığını, herkesin kendi varoluş tercihlerini, kendinde geliştirmeye çabaladığı ilkelere dostun saygı göstermesinden duyduğu memnuniyetle değerlendirmesini sağladığını belirtirdi. Utanç hayalde deneyimlendiğinde şu soru çıkar ortaya: Eğer falanca hareketi, filanca eylemi yapmayı kendimde hak görürsem, en iyi arkadaşımın hor görüsüne –ki bu, kendimi hor görmem anlamına gelir– yansıtma yoluyla da olsa katlanmaya hazır mıyım?

Alkibiades –çok yakışıklı, çok hırslı, çok coşkulu o genç adam– kabadayıdır, cüretkârdır. Parlak bir politikacı, gözü pek bir asker olarak tüm Atina'yı baştan çıkarır, alaycı bir şekilde başarıdan başarıya, fetihten fethe, kışkırtmadan kışkırtmaya, tavizden tavize atlar. Hiçbir şey ona direnemez, ama Sokrates'in önünde titrer.

> Kendisi, karşısında bende bulunması beklenmeyecek bir duyguyu hissettiğim tek insandır: birinin önünde utanç duymak. Önünde utandığım tek kişi odur. Çünkü onunla hemfikir olmamamın ve yapmamı tavsiye ettiği şeyi yapmamam gerektiğini söylememin imkânsız olduğunun bilincindeyim. Ama ne zaman yanından ayrılsam, kalabalıkların bahşettiği onurların cazibesine yenik düşüyorum. O zaman da uzaklaşıp kaçıyorum; onu gördüğümdeyse, geçmişte verdiğim tavizlerden utanıyorum.[14]

Etik utanç, hayal gücüyle desteklenen düşünce deneyimlerinin beslediği bir öz-duygulanımdır (*autoaffect*). Ne (beni bunaltan, içime işleyen, beni ezen kederli bir tutku olarak) bir duygudur. Ne de (yaşanmış deneyimlerin yardımıyla yönettiğim aktif bir ahlaki yatkınlık olarak) bir erdem. *Aïdôs* bir öz-duygulanımdır: Kendimle etik bir ilişki kurmak için onu düzenli alıştırmalarla içimde besler, zihnimde yarattığım deneyimleri tekrarlayarak doyururum.

13 (Aristoteles'e) Stagira'da atfedilen cümle, gerçekten yazıp yazmadığı veya söyleyip söylemediği bilinmemektedir (bunu ilk alıntılayan Diogenes Laertius'tur, bkz. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*).

14 Platon, *Şölen*, 216a-b.

Felsefi Utandırma

İyi olanla ilişkimizi düzenleyen utanç, hakiki olanla ilişkimizi de ne ölçüde düzenleyebilir? Bir tersine çevirme gerekir: Bilge, imgesel yansıtmalar yoluyla kişiyi "kendini utandırmaya" davet ederken (bilgenin etik yapılandırması, zihinsel bir egzersiz olarak *aïdôs*), filozof daha ziyade bir başkasını "utandırmayı" amaçlar, bunun için öğrencisini, muhatabını vb kışkırtır.

Papa Franciscus vaazlarında birkaç kez, "utancın lütfu"[1] olarak adlandırdığı konuyu tekrarlamıştır. Tuhaf bir ifade. Çünkü utancı genellikle haksız acılarla, neredeyse ruhsal bir felaketle, zihinsel bir zehirle özdeşleştirmeye meyilliyizdir. Bu yüzden, zalim bir Tanrı olduğunu varsaymadıkça, utancı bir lütuf, ilahi bir armağan gibi görmek biraz aşırıya kaçar. Lakin ifadenin bağlamı anlamını da aydınlatır: İtiraf (günah çıkarma), içsel muhasebe. Kişinin kendi içine dönük bir muhasebe yapması, bir berraklık, samimiyet, özellikle de kişinin kendine yönelik her tür hoşgörüden arınmasını gerektirir. Özellikle bu konuda başkalarına açılmak söz konusu olduğunda, utancımızdan kaçınmak için kendi vicdanımızın bazı karanlık kıvrımlarından (çirkin güdüler, aşağılık arzular, pek övünülecek yanı olmayan anılar) uzak durmayı tercih ederiz. Oysa bu kaçış, bizi kendi kısırdöngülerimizin tutsağı yapar.

Hıristiyan vicdan rehberleri, eskiden zorlu itiraflardan önce gelen utanç işaretlerinin belirleyici önemi üzerinde çok dururlardı. İşte o noktada dikkatli olmak, belirli bir kafa karışıklığı, yüz kızarması (*erubescentia*), ağır sessizliklerle kendini gösteren bu hakikat filizlenmesini teşvik etmek gerekirdi.[2] Utanç her zaman muğlaktır. Aslında iki ayrı güçlük söz konusudur: Söylemeden önceki korku ve konuşma anındaki acı. Lanetli hakikatlerin iki yanında da bulunur utanç: o hakikatleri dile getirmekten alıkoyan şeydir (bastırma gücü); onları ağzından çıkaranın içine düştüğü durumdur (acı verici teşhir). Tanrı'dan utancı bir lütuf olarak di-

1 9 Mart 2020 vaazı ve 26 Şubat 2018 *Sabah Meditasyonu* (Libreria Editrice Vaticana).

2 Bkz. York'lu Alcuinus (735-804), *De confessione peccatorum*.

lemek (Tanrım, utanmamı sağla!), daha da ileri gitmektir. Utancın sonuna kadar gitmek için güce ihtiyacımız olduğu ve bu çalkantılı geçişin, eğer tavizsiz yaşanırsa arındırıcı olacağı söylenebilir rahatlıkla. Onunla yüzleşmeyi seçmek, insanın içinde bir dönüşüm kararı vermesi demektir. Ama utancın bir lütuf olarak görülebilmesi, insanın kendine yönelik her türlü hoşgörüyü söküp atmasının çok zor olmasındandır. Kendimize bahaneler bularak vicdanımızla zaten anlaştığımız için, artık utanmadığımız şeyi itiraf etme ihtiyacı da hissetmeyiz. İşte bu aşamada, yanlışlarımızı önemsiz görmeye fazlasıyla eğilimli olduğumuzdan ("Yok canım, o kadar da ciddi değil"), dışarıdan bir yardıma gereksinim duyulur. Bu gerçek anlamıyla ilahi, arındırıcı bir utançtır işte; önemsiz kusurlar arasına atabileceğim şeyi utanç verici bulmamı sağlar ve beni ruhsal bir dönüşüm yoluna sokar.

Freud bir gün, bir analiz sırasında utanç yüzünden aklından geçenleri söylemekten geri durduğunu itiraf eden Theodor Reik'e daha laik ama bir o kadar da ısrarcı bir şekilde şöyle çıkışmıştır: "Utan, ama söyle!"[3] Psikanalizin "temel kuralı" şöyle bilinir: zihinde "kendiliğinden" beliren temsilleri, imgeleri ve düşünceleri, çok uçuk ya da uygunsuz görünebilecek olanları bile sansürlemeden yüksek sesle dile getirmek. Utanç burada daha ziyade iyi bir ipucudur. Konuşurken yüzünün kızardığını hissetmek, gizlenen benliğe yaklaşıldığını, yasak hakikatlere dokunulduğunu gösterir: Sıcak, çok sıcak.

• • •

Felsefe, psikanalizin "temel kuralı"ndan çok önce, hatta Hıristiyanlığın içsel muhasebesinden bile önce, o Sokratesçi icadı sırasında, doğruyu söyleme ile utanç arasında sağlam bağlar örmüş, eşsiz ve indirgenemez bir arındırıcı (*katartik*) utanç modeli önermişti. Platon'un diyaloglarında utancın, hakikatin ciddi bir şekilde aranmasının önünde klasik bir engel olarak sunulduğu bazı pasajlar bulunur elbette. Sokratesçi atışmaların kamusal boyutunu unutmayalım: "seyircilerin" varlığı, Sokrates'in muhatabını bugün "politik olarak yanlış" diyeceğimiz inançlarını ifade etmekten alıkoyar. Şok

3 Alıntılayan D. Bernard, "La honte de vivre", J.-.L. Gaspard, *La Souffrance de l'être* içinde, Érès, 2014, s. 63-76.

etkisi yaratmamak için muğlak, uzlaşmacı genellemelerle yetinmeyi tercih eder. *Gorgias* diyaloğunda, ilk iki sofist (Polos ve Gorgias) kendilerine retoriği tanımlamak isteyen Sokrates'e yanıt verirken durum böyledir. Düşüncelerinin sonuna kadar gitmeye cesaret edip de sonuçta iyi bir retorik ustasının ahlaktan tamamen yoksun olabileceği (hatta olması gerektiği) ve ikna ettiği sürece yanlışı da doğruyu da, aşağılığı da yüceyi de savunmaya hazır olması gerektiği fikrini ileri süremezler. Ne zaman ki Kallikles sözü alır ve retoriğin güç elde etme amacıyla dilin kaynaklarını kullanma sanatından başka bir şey olmadığını utanıp sıkılmadan ifade eder, Sokrates dişine göre bir muhatap bulmuş olmaktan sevinç duyar: Sen en azından, der ona, düşündüğünü söylemekten utanmıyorsun, dobra konuşuyorsun (*parrêsia*), toplumsal gelenekleri dert etmiyorsun, sahte bir mahcubiyetin yok. Seninle nihayet tartışabileceğim.[4]

Ancak bu, utancın sadece geleneksel çekingenlik diye özetlenebilecek zayıf anlamıdır. Felsefi diyalog çerçevesinde var gücüyle yapması gereken şey "bir şeyi ileri sürdüğünü sanan ama aslında hiçbir şeyi ileri sürmeyen kişiyi sorgulamaktır."[5] Çürütme (*elegkhein*: tartışmak, itiraz etmek, düzeltmek) tekniğini uygulayarak, onu soru yağmuruna tutarak, hatta köşeye sıkıştırarak, Sokrates muhatabını, *düşündüğü şeyi ne ölçüde düşündüğünü*, bildiği şeyi ne ölçüde bildiğini kendine sormaya mecbur bırakır. İşte bu sınamadır felsefe: Düşüncenin ezberden başka bir şey olduğunu, inançlarının ailenden veya arkadaşlarından kalan tortudan başka bir şey olduğunu, yargının otomatizmden başka bir şey olduğunu; bu sayılanların senin ruhundan *geldiğini*, hepsinin senin akıl yürütmelerinde kök saldığını kanıtla bana.

Sokrates, diyalog ortağına bunaltıcı açıklama talepleri yağdırarak, sorgulanan kişiyi iyiden iyiye utancın içine batıran türden bir yoksunluk, bir çaresizlik noktasına getirir onu kaçınılmaz olarak. Kendi çelişkileriyle yüzleşen, kendi sözleriyle hırpalanan kişi, sonunda "kendine öfkelenmeye başlar".[6] Bu ilk işarettir: Kendine yönelik öfke bir hayal kırıklığını gösterir. Çok geçmeden de utanç gelir; kurtarıcı, arındırıcı bir utanç. Utanç; çünkü kendi ruhu her-

4 Platon, *Gorgias*, 487 a-b.

5 Platon, *Sofist*, 230 b-d.

6 *Age.*

kesin gözü önünde soyulmuş, örtündüğü, hatta süslendiği o sosyal ya da ailevi hakikatlerin paçavralarından, sözde okul bilgilerinden arındırılmıştır. Ruh işte o zaman özgürleşir, basmakalıp fikirler yığınından, aldatıcı inançlardan kurtulup rahatlar: "Çürütme sayesinde kişi kendinden utandırılır ve bilgiyi engelleyen fikirlerin yükünden kurtarılır. Ruh arınmış olur."[7] Arındırıcı utanç.

Felsefenin başlangıçtaki işlevi utandırmaktır. Ama mesele asla cehaleti aşağılamak değildir (onu okul yapar; aşağılayıcı, çocukça, tehlikeli utandırma günahını işleyerek yapar); zira cehalet neredeyse bir lütuftur: Şeffaf bir ruhtur, şekil alabilir, henüz *doxa*'nın (yaygın kanaatin) kalın çamuruyla kaplanmamış, moda olan kesinliklerin ağırlığıyla henüz yavaşlamamış, ağırlaşmamıştır, kendi bozulmamış temellerini keşfedip oradan doğal hakikatler çıkaracak kadar hafif ve canlıdır.

Felsefe, kışkırtıcı bir tersine çevirmeye başvurarak insanın cehaletiyle gurur duyabileceğini ama bildikleriyle utanabileceğini savunur.

Sokratik kıvrım: Bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir. Hakikatin zıddı yanlış değildir; incelemeden kabul edilmiş kanaattir. Gerçek düşman, ezbere inançlardır. Sokrates bilgi iddialarını, toplumsal huzurun kesinliklerini aşağılar. Ve eğer felsefe utandırıyorsa, bunun nedeni ruhun, felsefe tarafından delip geçildiğinde, gerçekten çıplak kalması, soyulması, bozulması, yüzeysel bilgilerinin toz duman olmasıyla teşhir edilmesidir. Aynı zamanda bu tehlikeli bir alıştırmadır: Sokrates, bunu çok uzun süre ve çok fazla insanla yaptığı için sonunda Atina tarafından idama mahkûm edilmiştir. O kendini beğenmiş politikacılar, kibirli yargıçlar, iddialı sanatçılar; ruhlarının herkesin önünde bu şekilde soyulmasına dayanamamışlardır.

Bu Sokratik utandırmanın bir mirasını Jacques Lacan'da buluyorum; bilinçdışının, aktarımın, semptomun ne olduğunu ondan öğrenmeye, simgesel-olan ve imgesel-olan üzerine sermaye yapılacak tezler devşirmeye gelen adaylara, taliplere, müstakbel analistlere seslenişinde. Evet, o da onları utandırır. *Seminerler*'ini okuma deneyimi, eğer kendimize karşı dürüst olursak, korkunç

7 *Age.*

derecede sinir bozucudur. Elinize bir avuç kum almak gibidir: Kum tanelerinin parmaklarınızın arasından aktığını hissedersiniz ve birkaç sayfa okuduktan sonra avuçlarınızın umutsuzca boş olduğunu görürsünüz. İmkânsız cümle yapılarıyla –Lacan her tez benzeri beyanının ardından sanki "Tabii tam tersi değilse" diye fısıldıyor gibidir, her ifadeyi anlamını yok eden yan cümlelerle doldurur– devasa bir utandırma tertip edilir; bundan sadece (ne yazık ki sayıları çoktur) içrek formüllerden ilham almış bir havayla nutuk atan kibirliler yara almadan çıkar. Oysa asıl mesele şudur: Bir şey anladığınızı sanıyorsanız çok yanılıyorsunuz. Ve eğer burada bir işe yarıyorsam, bu öncelikle, üstelik benden aldığınızı iddia ettiğiniz o tutarsız bilgiden sizi azletmek içindir! Seminerden çıkarken şöyle demekten daha kötü bir şey olamaz herhalde: Tamamdır, anladım, gri defterime formülü not ettim, şimdi başkalarına duraksamadan okuyabilmek için ezberlemem yeterli. Ve bir tane daha, işte dünden daha bilgiliyim.

> Eğer burada bulunmanızın neredeyse rezilliğe varan sebepleri varsa, [...] bu, sizi çok fazla değil ama tam kararında utandırdığım içindir.[8]

Utanç, her bir kişi dogmanın kıyısında tutulsun diye oradadır. Cehaletten çok daha tehlikeli, çok daha zararlı bir şey vardır: Bildiğini sanmak. Eğer felsefe kendini bu utandırma girişimi olarak anladıysa, bizi aptallığa ve ruhsal bayağılığa batmaktan (biraz olsun) korumak içindir. Kötülüğün sıradanlığı başkalarına bir şeyler dayatmaktan zevk alan şu "bildiğini sanma" halidir; çok daha fazlasını bildiğini ve bunda hor görme nedenleri bulduğunu iddia eden o ahmakça küstahlıktır; başkalarını aşağılamak için diplomalarının tepesine tüneme ayartısıdır.

Felsefenin, hakikat teröristlerini utandırmaktan başka bir kamusal işlevi, başka bir faydası yoktur.

8 J. Lacan, *L'Envers de la psychanalyse*, Seuil, 1991, s. 223.

Gelecek Geçmiş Zaman

Uç noktalarda hayatta kalmak: Tacize, tecavüze, işkenceye, enseste, ölüm kamplarına rağmen. Geri dönmek ve utancı bir damga gibi taşımak.

Hayatta kalanlar rahatsız eder, endişelendirir; belki de her şeyden önce tuzu kuruların sindirimini bozdukları için. Ama gerçek utancı duyanlar onlardır.

Virginie Despentes, o rahatsız edici kışkırtıcılığı ve sert lirizmiyle bunu bir kez daha yazdı: bir kızın tecavüzden sağ kurtulması her zaman şaibelidir, sonuçta *bir yerlerde* zevk almış olmalıdır.[1] Sahiden o kadar direnmiş midir? Jean-Michel Chaumont'un 1945'te Belçika Komünist Partisi'nden sağ kurtulanlar üzerine yaptığı kan dondurucu araştırmada anlattığı gibi, işkenceye yenik düşmeyenler de aynı korkunç şüpheye maruz kalmıştır.[2] Ya kötü nedenlerle hayatta kaldılarsa? Falancanın ya da filancanın, *hâlâ burada olduğuna göre*, kurtulmasını konuşmuş olmasına borçlu olduğu olasılığını gerçekten göz ardı edebilir miyiz?

Primo Levi, ölüm kamplarından kurtulanların, özgürlüklerine kavuştuktan sonra, boğuk bir kaygı ve bitmek bilmez bir sıkıntı biçimini alan o tuhaf, yaygın utancı nasıl hissettiklerini anlatmıştır. *Boğulanlar Kurtulanlar*[3] kitabının bir bölümünde bize rehberlik edecek birkaç yüzünü sunar bu utancın: Sonradan gelen utanç; "neden ben?" utancı; son olarak da dünya utancı.

Auschwitz imha kampının 27 Ocak 1945'te Sovyet birlikleri tarafından kurtarılması, onun için yoğun bir coşku ânı olmamıştı ya da çok az olmuştu. Bu kurtarılma aslında endişelerin, kaygıların geri dönüşü demekti: Ailenin, yakınların ne olduğunu sormak, doğduğu ülkenin sosyal ve siyasi durumu hakkında bilgi almak. Hepsine ne oldu, neredeler şimdi? Aylar, yıllar boyunca kamp mahkûmları ailesiz ve vatansız yaşamıştı. Sadece korunması, ye-

1 Bkz. *yukarıda*, s. 72.

2 J.-M. Chaumont, *age*, "İşkenceden sağ kurtulmak" bölümü.

3 "Utanç" bölümü, P. Levi, *Boğulanlar Kurtulanlar*, *age*.

niden üretilmesi, açlıktan, soğuktan ve yağan darbelerden sakınılması, yorgunluğa yenik düşürülmeyip ayakta tutulması, o kaçınılmaz, yakın ve hesaplanmış ölüm ânının umutsuzca geciktirilmesi gereken bir beden... Özgür bırakılmak, dönüşü örgütlemek; kendini varoluş mücadelelerine vermiş kadın ve erkeklerin dertlerini yeniden bulmak, dünyanın sorumluluğunu yeniden omuzlarında hissetmek demekti.

Primo Levi için sonradan gelen utanç, her şeyden önce toplama kampı hayatının koşullarını hatırlamaktı. Eski Yunanlılar *zôê* ve *bios* ayrımı yapardı. *Bios* bir statü, bir çevre, bir yaşam tercihi, görevler ve bir amaç ile yapılanmış, nitelikli varoluştur. Mesele ona şekil vermektir. *Zôê* ise içimizde saf biyolojik olana, hücresel üremeye, inatçı yaşamsal içkinlik alanına, o "çıplak hayata"[4] bağlı bir şeydir. Toplama kampındaki varoluş mücadelesinde mesele sadece şudur: Ölmeyecek kadar gücü yeniden toplamak. Şöyle de açıklanabilir: Fransızcada *sur* [*sur*: üst, aşırı, fazla] önekinin paradoksal bir kullanımı vardır; bu durum, kastedilen şeyi artırılmış kavramlar kategorisine (Nietzsche'deki üst-insan [*surhomme*], Marx'taki artı-emek [*surtravail*] veya Foucault'daki artı-bilgi [*sursavoir*] gibi) sokmaz. Mesela *surnager* [su yüzünde kalmak/batmamak] fiilindeki gibi bir "alt" anlamındadır. Sözcük yüzmekten çok batmamak için yüzmek anlamına, başlangıçtaki anlamından daha dar, aşağı bir anlama gelir. Aynı şekilde, *survivant* [hayatta kalan] sadece ölmeyecek kadar yaşayan kişidir.

Auschwitz'de hayatta kalmak (*survivre*), sefil ve kurtarıcı bir bencilliğe mecbur bırakan, her an gösterilen bir çabadır. Saygıya, merhamete, komşuya gösterilen ihtimama dair her şey tehlikeli hale gelir, diye yazar Primo Levi. Ahlaki kod, sadece gereksiz değil, aynı zamanda zararlı ve tehlikeli bir lüks olarak görülür. Alain'in şu kışkırtıcı sözü burada korkunç bir yoğunlukla resmedilir: "Ahlak zenginler içindir."[5] Ölmeme hırsı her şeye el koyar, ötekini hor görmeye değil hayatta kalma bencilliğine dayanan bir utanç

4 G. Agamben tarafından kavramsallaştırılan (özellikle *Homo Sacer. Le Pouvoir souverain et la vie nue*, Seuil, 1997), ilk kez W. Benjamin'de görülen "çıplak hayat" ifadesi, eşzamanlı bir biçimde saf yaşamsal çarpıntı olarak yaşamı ve onun kutsanmasını ifade eder.

5 Alain, *Söyleşiler*, 13 Kasım 1909, Gallimard, 1956.

yokluğunu beraberinde getirir. Yukarıda bahsettiğimiz, toplumsal düzenleyici olan etik utanç (*aïdôs*) yaşamla (*bios*) ilgilidir, hayatta kalmakla (*zôê*) değil. Bu utanç, ortak ahlak kurallarına hırslarını silip temizledikleri paspaslar olarak bakan uğursuz Kinikler tarafından görmezden gelinirken–ki bu durumda onlar "ahlak fakirler içindir" diye düşüneceklerdir– hayatta kalanın gözüne tam tersine tehlikeli bir lüks olarak görünür. Primo Levi daha sonradan kendine şöyle sorar: Nasıl böyle davranabildim, nasıl bu kadar nezaketten yoksun kaldım, "insanlık" denilen temel kuralları terk ederek nasıl bir hayvan gibi yaşayabildim bu kadar? Cellatlarım beni neye çevirdi? Geriye dönük utanç.

• • •

Sonradan gelen utanç psikanalistler nezdinde acı verici ve kesin bir klinik anlam bulur. Maruz kaldığı cinsel saldırılar sonrasında donakalan taciz kurbanı çocuk; çaresizlik, şaşkınlık, yalnızlık ve olan biteni anlamlandıramama anlarında kendisine yönelik yapılan hareketlere ancak çok sonra, ergenlik döneminde cinsel bir anlam yükler. *Sonradan* utanır. Çok daha sonra, kökenini tam kavrayamadığı kaygılı bir huzursuzluk hisseder; ancak travmatik sahneleri kafasında yeniden canlandırdığında bu huzursuzluğun kaynağını sezebilir.

Sonradanlık [*après-coup*] yapısı ruhsallığın doğrusal olmayan niteliğine tanıklık eder. "Saklama"yı (geçmiş anılarım var), "dikkat"i (şimdiye odaklanıyorum) ve "beklenti"yi (geleceğe dair planlarım var) birbirinden kolayca ayırt etmek, ancak kurucu güçlerine dikey olarak hâkim bir bilince sahip bir fenomenolog için mümkündür. Bilinçdışı varsayımına gelince, ruhsal yaşamımız için kıvrımlar, tersinirlikler (geriye dönebilirlikler), duraklama noktaları varsayar. Orada her şey, art arda gelen sekansların akışıyla düzenlenmiş, şimdinin yavaş yavaş geçmişe istiflendiği, geleceğin ise eskilere yapışmayı vaat eden yeni temsil kaynağı sunduğu bir zaman okuna göre ilerlemez.

Travmanın sonradanlığı, gelecekteki geçmiş zamanla çekimlenir. Ensest kurbanı *olmuş olacağım*, tecavüze uğramış olacağım. Olayın kaydı (yazılması), gerçekleştiği anda değil, daha sonra; onu anladığımda, onu bir anlatıya eklemleyip ona bir anlam verdiğimde yapılır.

Gelecek geçmiş zaman [gelecekteki bitmişlik kipi], gecikmeli/kaymış bir gerçekleşmenin zamanıdır (sonradan gelen bir geçmiş,

önceden yazılan bir gelecek). Örneğin söz verme/vaat zamanıdır: "Yarın, taahhüt ediyorum, bu işi bitirmiş olacağım." Bugün, yarın olmuş da sanki çoktan bugün bitmiş gibi konuşurum, gelecek bir olaya geçmişin kaya gibi sağlamlığını ödünç veririm. Bu zaman aynı zamanda başıbozuk hevesleri ve çılgın arzuları gölgelere gönderen bazen büyüsü bozulmuş geriye dönük tespitin zamanıdır: Günün sonunda, sadece şunu veya bunu başarmış olacağım. Aynı zamanda dualardaki üstün tevekkülün de berrak zamanıdır. Hristiyan duasının zamansal yapısına yeterince dikkat edilmemiştir. Şimdiki zaman: "Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver" (verileni karşılamak). Geçmiş zaman: "Suçlarımızı bağışla" (zaten işlenmiş hataları kabul etmek). Gelecek zaman: "Doğru yoldan ayrılmamıza izin verme" (gelecekteki sapmaları önleme). Ama bu üç talep, baştaki şu buyruğa asılıdır: "Senin istediğin olsun". Yani ben ne kadar çırpınırsam çırpınayım, nihayetinde O'nun baştan beri karar verdiği gibi *olmuş olacaktır sonuçta*. Gelecekteki geçmiş, Ebedi Olan'ın (Tanrı) bizim zamansal duyarlılıklarımızdaki yankısıdır.

• • •

Lacan, meşhur bir önermesinde, bu zamanı bilinçdışının mükemmel zamanı olarak belirlemiştir: "olmuş olacak" olandır[6] – ki bu aynı zamanda bilinçdışını Tanrı yerine koymuş olmak anlamına gelir. Bu son formülün gizemini çözmek için, öncelikle herkes için bilinçdışının kendisini utandıran şey olduğunu anlamak gerekir. Freud'un ilk metinlerinde (birinci başlık), utanç bastırmanın temel kaldıracıdır: Arzuların bastırılması, olayların unutulması utanç verici olmalarından kaynaklanır.[7]

Daha önce Racine'in trajedisinde, odalarına saklanan, gün ışığını reddeden, "Minos ve Pasiphae'nin kızı" o ışıktan çocuk Phaeidra'dan bahsetmiştik:[8] Utanmaktadır Phaeidra, arzusundan (yani üvey oğlunu delice sevmekten) utanmaktadır. Hayır, bu suç-

6 J. Lacan, *Les Écrits techniques de Freud*, Seuil, 7 Nisan dersi. Cümlenin tamamı şöyledir: "Bastırılanın geri dönüşünde gördüğümüz şey, simgesel gerçekleşmesini, tarihsel değerini, özneye entegrasyonunu ancak gelecekte alacak olan ve kelimenin tam anlamıyla, belirli bir tamamlanma anında, 'olmuş olacak' bir şeyden başka bir şey olmayacak olan bir şeyin silik işaretidir."

7 *Age.*

8 Bkz. "Cumhuriyetin cinsel temeli" bölümü.

luluk değildir. İnsan yaptıklarından dolayı suçlu hisseder, ama arzusundan utanır: Çünkü arzu bize, kendimize bile canavarca, sapıkça görünür. Değerlerimizle, inançlarımızla biz değilizdir; yapabildiklerimizde, başardıklarımızda biz değilizdir; ama her türlü eylemin gerisinde işte o arzu geçer içimizden, bizi sürükler, bizi aşar, bizi tanımlar. Ben kimim ki *bunu* arzuluyorum?

Freud'un şu iddiasına geri dönelim: Bilinç, sadece dış gerçekliğe en iyi şekilde uyum sağlamaya yarayan bir araç değildir. İmkânsız arzuları, çılgın hevesleri toplumsal gelenekler ve ahlaki katılıklar karşısında dizginlemek için, uygunsuz coşkunluklara set çekmek için sürekli ve zahmetle kendini tüketen şeydir o. Narsisistik utançla ilgili olarak daha önce,[9] gerçekle kurulan acı verici bir ilişkinin damgası olduğunu söylemiştik; hatta bu gerçek, ölçüsüz hırslarımızı parçalayan, hayali yetilerimizi yalanlayan, gücümüzün her şeye yetebileceği hayallerimizi yıkan acımasız bir duvar olarak anlaşılmıştı. Daha da ileri gidebiliriz. Eğer gerçekten direnen ve duvar ören şeye "gerçeklik" diyorsak, kabul etmeliyiz ki bize kafa tutan şey, belki de gerçeklikten ziyade ısrarcı arzularımız, eski korkularımız, kistleşmiş tıkanıklıklarımızdır. Bizi aynı feci hataları yapmaya, aynı insanlarla karşılaşmaya, aynı başarısızlıkları yaşamaya sürükleyen işte onlardır.

Varoluşlarımızın *gerçekliği*, o utanç veren gerçeklik, işte bu kargaşada yatar. İyi niyetimize, cesur kararlarımıza, disiplin hayallerimize rağmen *geri gelen* şey bilinçdışıdır: Varoluşlarımızın acımasız tekerlek izidir o, kaderimizi çizen odur. Ukalalıklarımın, büyük beyanlarımın, sergilediğim hırsların ötesinde günün sonunda şunu *başarmış olacağım*, bunu gerçekleştirmiş olacağım. Bana engel olmuş olacak şeyse (sadece) şanssızlık, kötü karşılaşmalar, kaçan fırsatlar değil, aslında benim mahrem tutukluklarımdır. Bu anlamda bilinçdışı bizi utandıran şeydir; istediğimi sandığım şey ile *günün sonunda gerçekten istediğim* şey arasına işte o koca boşluğu yerleştirir. Hatalı eylemlere –dolayısıyla başarılı eylemlere de–, kaygı frenlerine, zamansız patolojilere bakmak yeterlidir. Bu bakımdan, bizi *tarih(in parçası)* yapan da odur.

• • •

9 Bkz. "Hayaletlere dair bir hikâye" bölümü.

"Geçmişimiz" dediğimiz şey iki olay dizisi arasında paylaşılır: Geçmiş zamanlarla (di'li geçmiş, miş'li geçmiş vb) çekimlenenler ve gelecek geçmiş zamanla çekimlenenler. Sıradan, önemsiz, tekdüze olaylar dizisi geçmiş zamanla (dün şunu yaptım, şunu yedim, falancayı gördüm) çekimlenir; bunlar sınırları belirgin ama çabuk silinen izler bırakır.

Sonra bizi tarih(in parçası) yapan bir şey vardır: Şimdiyi delen, sarsan, yırtan; tekdüze örgülerin sürekliliğine hiç girmeyen ya da kötü giren ve bir tür zorla giriş yaratan bir şey. Bir karşılaşma, bir söz, bir duygu, bir okuma korkutur, endişelendirir, açıklanamaz bir kaygı, tarifsiz bir huzursuzluk uyandırır. Başıma gelenin anlamına hâkim olamam, çünkü fazlasıyla donanımsızımdır. Ya da bu yaşantı, daha önce işlenmemiş, ruhsal olarak çözümlenmemiş eski psişik düzeneklerle yankılanır ve canlı yaralar bırakır. Her durumda bunlar, anlamı askıda kalmış, dilin radarlarının (alıcılarının ve dönüştürücülerinin) altından kaçıp gitmiş olaylardır. Bir şeyin *daha önce* olmuş olması, onun ille de bitmiş, geride kalmış olduğu anlamına gelmez. İmkânsız sırlar, gizli yaralar gelecekteki bir durumu, bir çözümü, bir gerçekleşmeyi beklemektedir. Sanki psikanaliz şunu söylüyormuş gibi davranılır: Her şey ilk yılların meyvesidir, sonucudur ve geçmiş, geleceğinizi belirler. Oysa ders tam tersidir ve bu yüzden daha da gizemlidir: Geçmişi belirleyen geleceğinizdir – henüz *gerçekleşmemiş* olan o geçmişi.

Aslında psikanalizde "kür" denen şey, sanki basit bir çıkarma işlemiymiş gibi unutulmuş anıları yüzeye çıkarmak için kullanılmaz. Mesele daha ziyade o âna kadar sadece bedensel tutukluluklar, başarısızlık tekrarları, anlaşılmaz davranışlar biçiminde var olan geçmişin o fragmanlarını orada gerçekleştirmektir. Geleceği gerçekleştirmeye (hayalleri somutlaştırmaya, vaatleri yerine getirmeye vb) kesinlikle çok zaman harcıyoruz, ama bu çabayı sekteye uğratan şey, "geçmişi" yeterince "gerçekleştirmemiş" olmaktır. Bu ifade ancak Gerçek ile Gerçeklik arasında bir ayrım yapmayı kabul ederek tam olarak anlaşılabilir. Gerçek ham, donuk, anlaşılmaz, karanlık, kıyaslanamaz olaydır. Konuşulduğunda, farklı aydınlatmalara tabi tutulduğunda, işlendiğinde, dilin ilmekleri arasında tekrar tekrar ele alındığında da Gerçekliğe dönüşür. Ortaya çıktıktan çok sonra ancak gerçeklik haline gelir. Yani

yine gelecek geçmiş zamandır söz konusu olan: Geçmişin anlamı sonradan verilir.

İlk yıllarımıza şaşırtıcı keşifler, ürkütücü yırtılmalar, dondurucu duygular, kontrol edilemez yaralar damga vurur. Çocuk, yani *konuşamayan*: Dünyaya dışarıdan bakıp onu ölçülebilir, tutarlı, makul kılmak için yeterli dile sahip olmayan çocuk, çok daha sonra dile dökeceği o saf ihlal anlarıyla delik deşik olur.

Yaşamak, insanın çocukluğunun gelecek geçmiş zamanını çekimlemesidir.

• • •

Bu uzun konu dışı sapmadan sonra, Primo Levi'nin bahsettiği sonradan gelen utanca geri dönüyorum. Bu utanç, onun kamplardaki yaşamına dair dehşet verici anılardan doğar: Nasıl yaşadım, diye yazar, daha doğrusu yaşamayı nasıl kabul ettim? Hayvanlardan bile aşağı, hayatta kalanlar olarak. Daha sonra göreceğimiz gibi, hayvanlar dünyasına yapılan atıf ("Aylar ve yıllar boyunca hayvani bir seviyede yaşamıştık"[10]) aslında sadece kendini rahatlatmaya yarar. Hayatta kalan kişi aslında insanlıktan kaçmış değildir: Daha çok insanlığın *dibini* bulmuştur. Bu yozlaşmış durumu kabul etmiş olmanın, bu denli utanmaz hale gelmiş olmanın; yemek, uyumak, içmek, ısınmak için her türlü adaletsiz hileye, her türlü korkunç ihanete hazır görünmüş olmanın yarattığı geriye dönük şaşkınlık. O noktada artık kimseyi durduran bir şey yoktur, kimse de hiçbir şeyi durdurmaz.

Durum o raddeye varmıştı ki, der Primo Levi, Auschwitz'de intihar nadirdi. Vakit de yoktu, enerji de, "düşünecek başka dertlerimiz vardı".[11] Bir karar olarak intiharı besleyen, anlamını yitirmiş bir dünya ve yaşam karşısında duyulan kaygı, gelecek yoksunluğu ve itibar kaybıdır. Oysa hayatta kalan, varoluşun temel ihtiyaçlarına bile anlam ve değer atfedebilen kişi değildir. Bulunduğu durum itibarıyla, dile getirilebilir her türlü anlamın, ifade edilebilir her türlü değerin çoktan ötesine geçmiştir. Bu çöküş, intiharı hayatta kalanın artık kendine hak bile göremeyeceği bir lükse dönüştürür.

10 P. Levi, *age*, s. 73.

11 *Age*, s. 74.

• • •

Yukarıda demiştim ki: Hayatta kalan ile kinik, etik utancı aşan, birbirine karşıt iki figürdür. Buna kendini adamış ebeveyni, kara sevdaya tutulmuş âşığı da eklemek gerekir. Yani şunu demek istiyorum: Delice sevilen insanlar söz konusu olduğunda insanı utanç durduramaz artık. Onların sağlığı, mutluluğu söz konusu olduğunda her türlü onur, her türlü mutluluk feda edilir. Verdi'nin *Rigoletto*'sunu düşünüyorum (II. Perde, III. Sahne). Soytarı, kızına ne olduğunu öğrenmek için o alaycı ve müstehzi karakterinden aşağı düşmeyi kabul eder. Sarayın o beyefendileriyle yüzleşen Rigoletto çok geçmeden eğilir, yere yatar, dalkavukların önünde her türlü utanç sınırını aşarak iyiden iyiye küçülür, alçalır; bir gün önce kaçırılan kızının nerede olduğunu onlardan öğrenmek için kendini aşağılar. Müzikal değişim çarpıcıdır. Öfkeden yakarışa, çekiç gibi vuruşlardan (*Cortigiani, vil razza dannata...* / Saraylılar, lanet olası aşağılık ırk...) acıklı bir telaşa geçilir: *Miei signori, perdono, pietate* (Efendilerim, bağışlayın, merhamet). Rigoletto ironik ve iğneleyici kalması gereken soytarının edep sınırlarını aşar. Yalvarmaktan, acındırmaktan, dizleri öpmekten utanmaz artık. Yakarışında kendini ortaya serer, ağlar, aşağılanmanın içinde debelenir. Kızı içindir her şey. Utancın aşılması, delice sevginin ölçütüdür. *Pietà, pietà, signori*. İnsanın sevdikleri söz konusu olduğunda utancın artık bir hükmü kalmaz.

• • •

Primo Levi, hayatta kalanın utancının ikinci kökünün korkunç bir soruda yattığını yazar: "Neden ben?" O incecik yaşam ipliği kopmamıştır daha. Ben hâlâ hayattayım. Benden daha değerli olan onca insan ölmüşken ben hâlâ hayattayım. Oysa kampların demir kanunu bellidir: Öncelikle nazik olanlar, cömert olanlar, sadık olanlar yenik düşerken; kurnazlar, benciller, kinikler her zaman yaşamanın bir yolunu bulurlar. Ölüm kamplarından iyi nedenlerle sağ kurtulmak mümkün müdür? Primo Levi, kendi adıma, diye yazar, sadece çok şanslı olduğum izlenimine sahibim. Bildiğim kadarıyla. Ama gerçekten biliyor muyuz? Şüphe insanı içten içe kemirir:[12] *Yaşıyorum ya*, ya bir başkasının yerini aldıysam?

12 *Age*, s. 80.

Daha önce söylenmişti: Utançta mesele her zaman bir yer/konum meselesidir. Ama burada sorun artık doğru ya da yanlış yerde olma endişesi olmaktan çıkar; insanı çaresizliğe düşüren şey, o yeri bir başkasının elinden almış olma hissidir. Hele ki küçük bir ses arkadan şöyle fısıldarken: Sonuçta dünyanın gizli yasası bu değil mi? Sadece en kötüler hayatta kalır, varoluşun asit damlalarının arasından yalnızca onlar geçer. Yeri yurdu olanlar, mirasçılar, faizciler; hepsi her zaman birinin ya da ötekinin yerini almıştır. Bu utanç verici gerçeği unutturmak için bir sis perdesi sallanır, şunlar yansıtılır: liyakat, iyi şans, kişisel yetenek, çalışma! Primo Levi, Krakówlu küçük saatçi Chajim'i, Macar köylüsü sessiz Szabo'yu hatırlayarak bu gerçeği çıplak bırakır.[13] Hepsi ölüdür. Bu gerçek dayanılmazdır işte.

Bu acı verici aşırılığın içinde, "neden ben?" sorusunun yaydığı kaygının ortasında hayatta kalanın tanıklığının kendisi bile bulanıklaşır. Gerçek tanık, yani şiddetin nihai hakikatine katlanan kişi geri dönmemiştir. O, sonsuza dek susmuştur. Tanığın onurunun ve sahiciliğinin *orada bulunmuş olmak*, kendi gözleriyle görmüş olmak ve yaşayıp gördüklerini birinci ağızdan anlatabilmek olduğu söylenerek itiraz edilebilir buna. Ancak söz konusu olan aşırı şiddet sınavı olduğunda, sadece gazlanıp fırınlarda yakılanlar, tükenerek veya darbeler altında ölenler o korkunç dehşete tanıklık edebilir.

Tekrar ediyorum: Biz hayatta kalanlar gerçek tanıklar değiliz.[14]

Primo Levi bu onursuzluk üzerine konuşmayı kabul eder: Karşınıza, içinden geçtiğim şeyden canlı dönülemeyeceğine tanıklık etmek için çıkıyorum. İmkânsız ve can yakan bir paradoks. İşte bu kopukluk utancı derinleştirir.

Peki neden burada suçluluktan[15] bahsetmeyelim ki? Hayatta kalanın, diğerleriyle birlikte ölmediği için *suçluluk duyduğunu* ve bu istisnayı bir *hata*, bir ihanet olarak yaşadığını söylemek daha doğru olmaz mı? Evet ama bir kez daha yer meselesi bakışımızı

13 *Age*, s. 81.

14 *Age*, s. 82.

15 P. Levi'nin kendisi de bir terimden diğerine kayar ki G. Agamben bunu haksız yere eleştirir ("Utanç veya özne üzerine" bölümü, *Ce qui reste d'Auschwitz* içinde, Fr. çev. P. Alféri, Rivages poche, 2003).

değiştirir: hayatta kalan, yaşayanlar dünyasında kendini yerinde hissetmez artık. Varoluşta "fazlalık"tır, artık sayıdır, "orada kalmalıydım, diğerleri gibi ölmeliydim" düşüncesi yer bitirir onu. Yerimde değilim, artık bir yerim yok, ya da daha doğrusu: yerim, ölümü sıradan bir kural, bir seri üretim haline getiren o kamplarda çoktan tayin edilmişti aslında. Yakılacak bir cesedin yeri.

Hayatta kalan, kayıplara rağmen hayatta kalır – masumiyeti, cehaleti, hafifliği, güveni kaybetmiştir. Öyle bir noktadır ki bu, kesin olarak kurtulduğunu bile hissedemez artık. Aslında burada, başkalarıyla birlikte günlerin sıradanlığında yaşamamalıdır. Çoktan karanlıklar birliğine katılmış olmalıydı o da. Tecilli bir durumdadır ve varoluşta bir *kayma* hisseder. On dört yaşında Auschwitz'e sürülen Imre Kertész'in "yaşama utancını yaşamak"[16] dediği şey budur.

Ateşkes romanının son bölümünde Primo Levi tekrarlayan bir rüyasından bahsederek romanının başlığının anahtarını verir. Çalışma masasında oturmaktadır ya da arkadaşlarıyla gezintidedir, yani sevdikleriyle birliktedir. Aniden belirsiz bir tehdit omuzlarına çöker ve çok geçmeden etrafındaki her şey yıkılan bir dekor misali dağılır. Kaygı yükselir:

> Ve aniden tüm bunların ne anlama geldiğini anlarım, dahası bunu hep bildiğimi de fark ederim: Yeniden Kamptayım. Geri kalan her şey, aile, çiçek açmış doğa, ev sadece kısa bir tatildi.[17]

Bütün bunlar, hayat, arkadaşlar, iş; bir ara oyun, biraz neşeli bir baloncuktu. Primo Levi artık utanç hissetmez, her şey *normale* döner, kâbus yeniden başlar.

16 Cümlenin tamamı şöyledir: "Hayatının utancını yaşamak ve susmak: İşte en büyük başarı" (*Liquidation*, Fr. çev. N. Zaremba-Huzvai, C. Zaramba, Actes Sud, 2004, s. 105).

17 *La Trêve*, Fr. çev. E. Genevois-Joly, Grasset, 1966, s. 249 (*Ateşkes*, çev. Semin Sayıt, Can Yayınları, 2002).

Kesişimsel Utançlar

Utanç üzerine olan felsefi anlatılarda vazgeçilmez bir başvuru kaynağı vardır: Sartre'ın *Varlık ve Hiçlik* kitabında kapı dinleyen adam hakkında yazdığı metin. Bu, benlik bilincinin doğuşunu bir başkasının bakışından hareketle açıklaması beklenen bir pasajdır. Temel fikir utancın görülme, bakılma, delinme, dondurulma, nesneleştirilme duygusuyla başladığını söylemektir. Tek başıma, kendimle baş başayken utanmam tabii; pasaklı davranışlara kendimce izin veririm, dağınık durur, istediğim gibi burnumu çeker, ağzımı şapırdatarak tıkınırım. Ne utanırım ne sıkılırım. Öteki, "benim asli düşüşüm"[1] olacaktır.

Sahne şöyle gerçekleşir: Apartmanımın merdivenlerini kat kat iniyorum ve bir kata geldiğimde ayartı duygusu çok baskın geliyor. Duruyorum, gözümü anahtar deliğine, kulağımı kapıya yapıştırıyorum. Kıskançlıktan mı, sapkınlıktan mı, bir çıkarım mı var? Sesler mi duydum, yoksa bir silüeti seçmeyi mi hayal ediyorum?

Tüm bu süre boyunca gözlerim fal taşı gibi açık, arkada beni büyüleyen o manzaradan başka bir şeyi görmüyorum.

"Tam o sırada, koridorda ayak sesleri duydum: Biri bana bakıyor." Parkenin gıcırtısı mı? Orada biri var! İrkiliyorum, bedenim tekliyor. Endişeli bir sıkıntı, kaygı verici bir rahatsızlık, utanç: Peki ama hakkımda ne düşünecekler şimdi?

Ve derken oluverir işte, aniden "ben" var olur, öteki tarafından fırlatılmış bir halde. Bir başkasının orada olması, hatta sadece orada olduğu *varsayımı* bile *ben*i var eder. Elbette başkalarının bakışındaki bendir o, onların yargısıyla taşlaşmış olan ben (iyi de dalgın bir hale, duygulanım çeşitlemelerine "ben" diyebilir miyiz?). Nitelik kazanırım böylece, bir sahneye kapılmış o saf göz olmaktan çıkarım, *birine* dönüşürüm, *nasıl birine*... sapkın, kıskanç, ahlaksız birine mi? Komşuların dedikodularında dolaştırılırım ağızdan ağza, kendime ait değilimdir artık. Diyecekler ki, anlatacaklar ki *ben*...

1 "Benim asli düşüşüm, ötekinin varoluşudur", J.-P. Sartre, *age*, s. 302.

Kapının ardındaki o ne olduğu belirsiz şeye yönelmiş, gerilmiş, boş bir dikkatten ibarettim, şimdi apartmanın röntgencisi oldum. Utanıyorum, öyleyse varım.

Sartre'ın metni esaslı bir şeyi aktarır. Mesele utancın nasıl doğduğu değil, utancın bizi nasıl doğurduğudur. Elbette kimsenin çağdaşı olamayacağı şu ilk doğum ânı vardır: Küçük bir bedenin rahim kesesinden koparılması, izini yalnızca kimlik belgelerindeki bir tarih ve ebeveynlerin duygulu anlatılarıyla sürdüğümüz ilk travma. Gerçek doğum ise daha sonra gerçekleşir. Sartre "asli düşüş" diye yazarken şunu kastediyordu: Bir verinin donmuş nesnelliğine, bir sıfatın soluk gerekliliğine geliş. Bir başkası beni kalıplaşmış bir "ben"in içine hapsedecek o ânı yakalamadan "ben" bilinci oluşmaz.

Kesişimsellik çalışmaları, hatta kadınların, işçilerin, ırk ayrımcılığına uğramış bireylerin birinci elden sayısız tanıklığı, Sartre'ın temel ontoloji terimleriyle tarif ettiği şeyi acı verici bir kaymayla ortaya koyar: Böyle durumlarda bilinç/vicdan bir nesnellik yüzeyine yansıtılmaktan çok *indirgenir* (klişelere, saf bir araçsallığa vb), kalıcı bir aşağılık durumuna düşürülerek *yabancılaştırılır*, önemsizliğin kıyılarına itilerek *ayrımcılığa uğratılır*, yalıtıcı bir farklılık (engellilik, alkol vb) skandalı içine *damgalanır*. Frantz Fanon *Siyah Deri, Beyaz Maskeler*'de, Simone Weil *Fabrika Günlüğü*'nde, Annie Ernaux *Bir Kadın* veya *Babamın Yeri*'nde Sartre'ı hem somutlaştırır, hem tamamlar hem de nihayete erdirirler.

Haussmann tarzı bir apartmanda kapı dinlerken yakalanan küçük genç adamdan ırk ayrımcılığına uğramış bireyin, proleterin ve kadının kurumlar, aygıtlar ve sistemler tarafından desteklenen gündelik aşağılanmalarına, hakaretamiz ötekileştirilmelerine geçeriz.

• • •

Ayrıca toplumsal hor görme bahsinde, ilk analizde utancın aşağılanmaların mekanik bir sonucu olmadığını, baskıcı sistemi doğrulayan bir içsel benimseme evresini varsaydığını gösterirken biraz acele etmiştim. Şunu belirtmiştim tabii: Toplumsal hor görme sinsi bir şekilde depresif bir içe kapanmaya (yoksulun kendi sosyal durumundan kendisini sorumlu tutması – hırs eksikliği, tembellik vb) davet ediyordu bireyi ya da erkek egemen düzen mağduru suçluya çevirmeye çalışıyordu: Cinsel saldırıya uğrayan, toplumsal olarak

sürekli aşağılanan kadın, saldırıyı kışkırttığını, en azından buna izin verdiğini düşünmeye, hatta kadın düşmanı bir sistemin ona bahşettiği şeyden memnun olması gerektiğine inanmaya başlıyordu sonunda.

Yine de büyük utanç üretici düzeneklerin mekaniğini göz ardı ettim: Sadist bir ustabaşının hüküm sürdüğü fabrika ortamı, küçük şefleriyle ofis atmosferi, okul, seçme/eleme mekanizmaları, sömürge sistemleri. Tekrar, ısrar ve sistemli hale getirme yoluyla gerçekleştirilen aşağılamalarla, değersizleştirmelerle kurtulması zor bir utanç imal eder hepsi, çünkü bu utanç sonunda benlik bilincinin kendisini destekler, hatta onu yapılandırır hale gelir. Bu utanç üretici düzenekler sırtını üç sürece dayar. Burada sadece kabaca değineceğim, yoksa her biri bir kitabın konusu olabilir.

İlk olarak; gücün ve zenginliklerin dağıtılmasına yönelik bir sistemin, okul veya adalet gibi kamu kurumlarının, hatta bazen de "egemen"in üstten ve karşısındakini çocuklaştırıcı bakışını destekleyen hayali bir "bilim"in (ırkların, cinsiyetlerin, sınıfların eşitsizliği) ayakta tuttuğu aşağı konuma düşürme süreci. Bu sürekli aşağı çekme, Richard Wright'ın romanlarının eşsiz bir yoğunlukla yansıttığı[2] türden sağır ve sürekli bir öfke ile cezası ani ve korkunç olacağı için dışavurulması imkânsız bir huzursuzluk yaratır ötekinin nezdinde. Değersizleştirmeler, küçümsemeler sürekli bir yağmur gibi yağar. Bir günde biriken küçümseyici bakışlar, karalamadaki süreklilik, tüm o mikro yargılamalar, sonunda ruhu sıkıştıran bir kabuk oluşturur. Ruh artık bu utancın gri solgunluğu ile ondan kurtulma arzusuyla patlayan öfke nöbetleri arasında bölünmüş halde kendine gelebilir ancak.

Pierre Bergounioux, söyleşilerinden oluşan o şahane kitabında (banliyö ortaokullarında yıllarca Fransız edebiyatı öğretmiş biri olarak), sergilediği iddialara rağmen cumhuriyetçi okulun, en zayıflarda değersizlik duygusunu derinleştiren bir aygıt olduğunu gösterir.

> Okulun değerlerine ve işleyişine aşina olmadan on bir yaşında ortaokula geçen herkes, her gün günde birkaç kez yetersizliğinin, vasatlığının yüzüne vurulmasını duymaya mahkûmdur.[3]

2 R. Wright, *Un enfant du pays / Native Son*, Fr. çev. H. Bokanowski, M. Duhamel, Gallimard, 1988.

3 P. Bergounioux, *École: mission accomplie*, Éd. Prairies ordinaires, 2006, s. 62.

Yolun sonu edilgenleşmedir. Ezilenlere asgari inisiyatif verilir, karar alma mercileri kadınlara kapalıdır. Sadece söyleneni uygulayan, boyun eğen kadınların bir şansı olur. Kadın işçiler birer ayarlama değişkenidir, kadın çalışanlar yeri değiştirilen piyonlardır ve çok geçmeden kurtulunan atıklar, görmezden gelinen hiçlerdir.

Marx *Kapital*'de sanayi kapitalizminin başlangıçtaki bir matristen hareketle nasıl genelleşmiş bir meta-oluş (metaya dönüşme) ürettiğini açıklar: İşgücüm artık değer yaratan bir kaynak değil, değiş tokuş edilen, en yüksek teklifi verene sattığım bir maldır. Bu aşamadan sonra her şey metalaşabilir, paraya çevrilebilir hale gelir. Finansal kapitalizm, atık-oluşu (atığa dönüşme) teşvik ederek daha da ileri gider: Kâr etmek için işçileri sömürmeye bile gerek yoktur artık, onları işten atmak yeterlidir, bu işlem grubun hisselerini otomatik olarak yükseltir. François Bon'un anlatısındaki Daewoo işçi kadınlarını düşünüyorum, hissedarları memnun etmek için alay edercesine kırpıntı, döküntü, ıskarta olarak kurgulanan o yaşamları düşünüyorum.[4] İnsan kullanılabilir bir nesne, sömürülebilir bir meta muamelesi görmekten, ardından atık, çöp, hurdalığa gönderilen enkaz muamelesi görmekten, son olarak da bir hiç muamelesi görmekten utanır. Karar verici-yönetici, toplantının yapılacağı ofise girer, içeride hâlâ bir "kadın temizlik görevlisi" çalışmaktadır. Homurdanır: "Hay aksi, hay aksi, *burada kimse yok*..." Simone Weil, proleter deneyiminden (Alsthom'da pres işçisi, Renault'da frezeci) çıkardığı basit ama devasa dersi şöyle aktarır:

> *İnsanlık iki kategoriye ayrılır: Bir şey sayılan insanlar ve bir hiç sayılan insanlar.* İkinci kategorideyken hiç sayılmayı doğal bulursun – ki bu kesinlikle acı çekmediğin anlamına gelmez.[5]

İkinci süreç, birtakım kalıp yargılara, klişelere indirgemedir. Bu tam olarak ötekini aşağı konuma düşürmek değil, daha ziyade hazır, çıkmayan, silinmeyen formüller içinde dondurmaktır. Sosyal bilimlerde "özcülük" ya da "natüralizm" denilen şey, klişelere sürekli yeniden atanmaktır. James Baldwin şöyle hatırlar:

---

4 F. Bon, *Daewoo*, *age.*

5 S. Weil, "Fabrika Günlüğü", *La Condition ouvrière*, içinde, La République des Lettres, 2019, s. 133.

> Kilisedeki hayattan utanıyordum, babamdan utanıyordum, *blues*'dan utanıyordum, cazdan utanıyordum ve elbette karpuzdan utanıyordum. Bunların hepsi bu ülkenin Siyahlara dayattığı klişelerdi: Hepimizin karpuz yediği, vaktimizi hiçbir şey yapmayıp *blues* söyleyerek geçirdiğimiz o anlar ve diğer her şey.[6]

Bu indirgeme, Afro-Amerikalı biriyle karşılaşınca caz sevdiğini söyleyen ya da Asyalıların yanında Zen Budizmi öven sözde anti-ırkçının vicdanını da rahatlatır. Irk ayrımcılığına uğramış birey, daha tek kelime etmeden ona yakıştırılan zevklerin içine kilitlenmiş, onun için hayal edilen yaşam tarzlarına hapsedilmiştir. Tabii bir de, egzotizm düşkünü o hoşgörülü beyaz adama (safkan Fransız) farklı kültürleri sevdiği için teşekkür etmesi gerekir; sanki ırkçılıktan çıkış, klişelerin değerini tersine çevirmekle mümkünmüş gibi. Oysa aşağılayan şey klişenin kendisidir, olasılıkları otoriter bir şekilde kapatırız. Kadın sadece çocuklarını ve evini sevebilir, işçi ancak ihtirassız ve sorumsuz olabilir. Cédric Lomba, Cockerhill fabrikaları üzerine yaptığı çalışmasında,[7] şirket yöneticilerinin işçilere yönelik nasıl sınırlı, onları tek kalıba sokan bir vizyona sahip olduklarını gösterir: Çağdışı ("değişmek istemiyorlar"), kaytarıcı ("ıvır zıvır için iş bırakmalar") vb. Klişenin işlevi her şeyden önce bizi ötekini tanımaya karşı korumaktır. Kendi canavarlığımızı kendimizden saklamakta kullandığımız tipik şemaların arkasına gizlemeyi tercih ederiz onu. İşçiler tembelse sömürmeyiz zaten onları, aşağı varlıklarsa şayet zaten aşağı konuma düşürmeyiz onları.

Son süreç: Damgalama. Burada artık egemenlerin nevrotik hayal dünyasından fırlamış bir klişenin zorla dayatılmasından değil, bir kişide bir farklılığın, bir sapmanın biraz vurgulu bir şekilde yakalanmasından, ama söz konusu kişi için anında kötüleme ve dışlama anlamına gelecek şekilde vurgulu yakalanmasından bahsediyoruz. Fazla bir şeye gerek yoktur: Bir ceketin kalitesini tartan kaçamak bir bakış, bir aksan kırıntısı duyulduğunda beliren hafif bir gülümseme, hitap tarzında sezilen bir boşluk. Bütün bunlar *kayma* yaratır, saklanmadığı halde ötekine *açığa çıkartıldığını* hissettirir. Damgalayan ister sempati rolünü abartsın (hayır ben ırkçı değilim,

6 J. Baldwin, Studs Terkel ile radyo söyleşisi, 1961.

7 C. Lomba, *La Restructuration permanente de la condition ouvrière*, Éd. du Croquant, 2018.

yoksulları çok severim vb) ister küçümsemesini açıkça ifade etsin, sonuç aynıdır: Üstümde *yama gibi durduğu*nu hissederim. "Yama gibi durmak" aynı anda hem göze battığını hem de uyumsuz olduğunu hissetmektir. Göze batmak, rahatsız edici bir görünürlük anlamındadır. Uyumsuz ise yerinde olmamak anlamında. İkisinin kesişiminde utanç peyda olur.

Damgalamanın işlemesi için ağır bir aşağılama aygıtına ihtiyacı yoktur. Örneğin şu vıcık vıcık nezaket kokan korkunç soru yeterlidir: "Peki sen, sen nerelisin?" Bu noktada üç kadının ortaklaşan tanıklıklarını yeniden okumak gerekir: Christiane Taubira,[8] Isabelle Boni-Claverie[9] ve Tania de Montaigne'in.[10] "Nerelisin?" sorusu, soruyu soran için şu anlamı taşıyor olabilir: Bak, ben ırkçı değilim, hatta komşumun egzotik köklerine muazzam bir ilgi duyuyorum; Ölçüsüz bir açık fikirlilik. Sonra cevap düşer: Val d'Oise'dan veya Auvergne'den... Ve kaçınılmaz karşılık: "Evet tabii canım, ama ben *öncesini* kastediyorum..." Neyin öncesi tam olarak? İşte bu tarz yanıtlar yersizleştirir, marjinalleştirir: Karşıdakine benim cömertliğimle ona bahşettiğimden başka bir yerinin olmadığını hissettirir. Abarttığımı ya da bunların artık sınıfların olmadığı, çok daha "hoşgörülü" –hoşgörüde korkunç olan şey, o mesafeli kabul ediştir, o hayır diyen evettir; hoşgörünün gerçek zıddı sevgidir–, çeşitliliğe açık çağımızda yok olmaya yüz tutmuş, atadan kalma alışkanlıklar ve birtakım hoyratlıklar olduğunu söyleyenler çıkacaktır...

Burada Marx'ın *Yahudi Sorunu*'nda savunduğu tezi hatırlamak gerekir: Bir Devletin artık resmen hiçbir dini tanımaması her türlü inancın bittiği anlamına gelmez. Devlet dinlerinin sonu daha ziyade dinsellikler çağına girişi ifade eder: Sulandırılmış inançlar, tel tel dökülen dogmalar, dernekleşmiş imanlar, ama her birinde öte-dünyalar, mesken tutulmuş aşkınlıklar ve tahakküm imkânları. Sadece bir "toplumsal dönüşüm" dinlerin sonunu getirebilir, diye yazar. Aynı şekilde (gerekli değişiklikler yapılarak elbette), köleliğin kaldırılması, sömürge imparatorluklarının sonu, ırkçı

8 C. Taubira'nın önsözü, J. Baldwin, *The Fire Next Time* (*Bundan Sonrası Ateş*, çev. Kıvanç Güney, YKY, 2006).

9 I. Boni-Claverie, *Trop noire pour être française*, Tallandier, 2017.

10 T. de Montaigne, *L'Assignation. Les Noirs n'existent pas*, Grasset, 2014.

yasaların yürürlükten kaldırılması asla ırkçılığın sonu veya programlı yavaş ölümü anlamına değil, onun katı halden gaz haline geçişi anlamına gelmiştir. Yasal, aleni, anlık, gösterişli kamusal aşağılamalardan muhataba göre dudak bükmeler, kaş çatmalar, ses tonu kırılmalarıyla –ve daha da ciddisi seçme ve değerlendirme aygıtlarının ikiyüzlülüğüyle– tetiklenen yaygın utançların muğlak, sinsi egemenliğine geçilmiştir.

• • •

Üç temel ifade ("Sen bir hiçsin", "Sen bir klişesin", "Senin yerin burası değil") utancın hacmini varoluş koşulları içinde ayrışan sürekli bir duygulanım olarak tanımlar: Bu hacim ne bir bakışın yakıcılığının yol açtığı çaresizliğe (*insanın yok olmak isteyeceği* o anlık zalim, kamusal sıkıntı deneyimi) ne de sadece kontrollü, kışkırtılmış bir saplantıdan, utancın önlenmesinden ibaret olan etik öz-duygulanıma (*aïdôs*) indirgenebilir. Kesişimsel utanç bir bilinç/vicdan halidir, bir varoluş koşuludur, *kişinin kendisiyle arasındaki* mesafeyi kazma biçimidir, çünkü yabancılaşma aslında yaşam tarzlarından (tüketim vb) veya başkalarıyla ilişkiden (sosyalleşme vb) çok daha derine nüfuz eder. Bu durum, kişinin kendisiyle ancak utancın o solgun aydınlığında ilişki kurabilmesine yol açar: Kendimi her zaman bir hiç, zorunlu olarak bir klişe gibi görür ve hiçbir zaman rahat hissetmem.

Fanon'un, Baldwin'in, hatta daha eskilerden W.-E.-B. Du Bois'nın metinlerinin dehası ırkçı mantığı bu kurucu düzeyde, yani bizzat benlik bilinci düzeyinde betimlemeleriydi. Fanon, Beyazların gözünde siyah olduğumu keşfederim, diye yazar ("Siyahın Yaşanmış Deneyimi"[11]). Öncesinde sadece yaşama ve karşılaşmalara aç bir kadın, bir erkektim. Ama aniden fark ederim ki, beni varoluşta tutan, beni başkalarına sunan, dünyaya açık kalmamı sağlayan bu beden, bazı başkaları için –tam da beni toplumsal olarak tahakküm altına alan, gücü ve ayrıcalıkları elinde tutan o başkaları için– bir *sorun* teşkil ediyor. Beyaz beni o sıradan salınım içinde (hoşgörü veya tarafsızlık) algılamaz. Beni kaçamak bir şekilde de olsa sorun yaratan biri olarak sabitler ("bir sorun olmak tuhaf bir

11 F. Fanon, *age.*

deneyimdir"[12]) ve böylece beni kendimle olan ilişkinin o ilk masumiyetinden, şeffaflığından koparır, beni kendi Beyaz hezeyanının tutsağı yapar.

Yine de, diye uyarır Baldwin, Siyah Beyaz'ın bir icadıdır iken, Beyaz Siyah'ın bir icadı değildir, tersten bir saptama değildir. Burada bir tersinirlik, bir karşılıklılık yoktur, çünkü "Beyaz, iktidarın (gücün) bir metaforudur, sadece Chase Manhattan Bank'ı tarif etmenin bir yoludur."[13]

Baldwin'in bahsettiği bu bulut, "onlarla [aynı renkten kardeşleriyle] güneş arasına, onlarla aşk, hayat ve güç arasına, onlarla istedikleri şey arasına yerleştirilmiş"[14] bu engel, bu bariyer bir başkasının hezeyanıyla üretildiğinde benim kendi benliğimdir. Kendimle siyah, esmer (yani aynı anda hem farklı hem aşağıda) olarak, ruhumu tıpkı işgalci bir ordu misali işgal etmiş bir "beyaz zihin dünyası" (ama aynı zamanda eril, burjuva zihin dünyası) içinde karşılaştım. Utanç, bir başkası tarafından (kişinin düşlerine, becerilerine) dayatılan o sınırın dışında başka bir yerde kendine ilişkin bilinç/vicdan sahibi olamamaktır. Onuruma karşı dikilen engeller, düşlerimin önüne çekilen setler, becerilerime karşı konan bariyerler; kendimden kendime olan, beni tutan ve sonunda beni tanımlayan o sert, keskin, kalın çizgiye dönüşmüştür. Günün sonunda, artık sadece kendim tarafından engelleniyor olurum, öyle ki, kendim artık ötekinin açtığı kesik, sapladığı acı verici kıymıktır.

> Utanç. Utanç ve kendimi hor görme. Bulantı. Beni sevdiklerinde bunun rengime rağmen olduğunu söylerler. Benden nefret ettiklerinde ise, bunun rengim yüzünden olmadığını eklerler... Öyle ya da böyle, o cehennemî çarkın tutsağıyım.[15]

12 W.-E.-B. Du Bois, *Les Âmes du peuple noir / The Souls of Black Folk* (1903), Fr. çev. M. Bessone, La Découverte, 2018 ("Ruhsal Mücadelelerimiz Üzerine" bölümü).

13 J. Baldwin, *I Am Not Your Negro*, R. Peck tarafından derlenen metinler, R. Laffont/ Velvet Film, 2017.

14 J. Baldwin, *Bundan Sonrası Ateş*, *age.*

15 F. Fanon, *age.*

Sistemik Utançlar

Primo Levi'ye ayırdığımız bölümdeki üçüncü ve son figür: "insan olmaktan utanmak"[1] ya da "dünya utancı".

> Daha geniş, başka bir utanç daha vardır: Dünyanın utancı.[2]

Her şey bir yana, bu dünya gidişatıyla, daha doğrusu hezeyanlarıyla benim dünyamdır; ona tamamen bağlıyım, beni tecrit edecek, ona karşı duyarsızlaştıracak kadar ondan ayıracak bir tarafsızlık iddia etmek imkânsızdır. John Donne'un şiirini (1624) parça parça ele alalım:

> Hiçbir insan bir ada değildir
> Her insan kıtanın bir parçasıdır
> Her insanın ölümü beni eksiltir
> Sorma "Çanlar kimin için çalıyor?" diye, senin için.

Dayanışma ilkesi. Dünyanın adaletsizliklerinden kendimi suçlu hissetmem gerekmiyor ille de, ama sonuçta o adaletsizlikler bana ulaşmamayı, dokunmamayı, beni kirletme*me*yi başara*maz*. Dünya utancının işareti işte bu çifte olumsuzlamadır: -memezlik edememek. O acı verici kıvrımı, o burukluğu içimize sokan budur. Dünyadan utanmak, suç ortaklığına pozitif olarak katıldığını iddia etmek değildir, onu dönüştürmek için hemen amansız bir enerji ve irade sergilemek değildir. Sadece onun durumuyla dayanışma içinde hissetmemezlik edememektir.

"İnsan olmaktan utanmak." Primo Levi ölüm kamplarından çıkarken hissedebildiği şeyi tanımlamak için de yazmıştı bu cümleyi. Deleuze bu cümleyi alıp şunu ekler: "Yazmak için daha iyi bir neden yoktur."[3] Tam da bu utançtan yola çıkarak düşünür, yaratır, yazar, felsefe yaparız. Platon'dan yirmi asır sonra Deleuze felsefi düşüncenin merkezine yeniden yerleştirir utancı. "İnsan olmaktan utanmak", ne anlama gelebilir ki? Her şeyden önce, hiç

1 P. Levi, "Kafka Çevirmek", *Esprit* içinde Ocak 1991.

2 P. Levi, *Boğulanlar Kurtulanlar*, *age.*

3 G. Deleuze, *Abécédaire*, Éd. Montparnasse, 2004 ("Direniş" maddesi).

kuşkusuz, Neolitik devrimden yüz asır sonra bilançosu korkunç derecede acı olan bu hayvan türüne ait olmaktan utanmak. Öyle ya, ortak konutu devasa bir çöplüğe dönüştürmüş olacaklar. Her şey yağmalanmış, talan edilmiş, heba edilmiş olacak. Felaket ve acı üretme konusundaki bu sınırsız beceri ayrıca endişe vericidir elbette. Tek teselli, Lévi-Strauss'un *Hüzünlü Dönenceler*'de yazdığı gibi, yeryüzünün "sonunda da [insanlar] olmayacak"[4] demekte yatıyor olabilir. İnsanlık, yeryüzü için geçirilmesi gereken kötü bir andır.

İlk anlam katmanı şudur: Cellatlarla, zulmedenlerle, suçlularla aynı türe aitim. Sonuçta bunlar benim "benzerlerim" ve insan ailemle gurur duyulacak bir taraf yok.

> Ayrıca günün sonunda, Auschwitz'in insanların eseri olması ve bizim de insan olmamız gerçeğinden dolayı belirli bir insani ortak sorumluluk duygusu hissettik: orası bizim de ait olduğumuz bir uygarlığın meyvesi.[5]

Deleuze "Bu utanç bana yazdırıyor, beni düşündürüyor, benim için bir yaratma nedeni" diyerek devam ettiğinde utancın içinde nasıl bir kıvılcım barınabileceğini merak ederiz. Burada "İnsanlığı", en alçak, en temel anlamıyla düşünmeye başlamak gerekir: Bir iradesizlik, korkaklık, bencillik, bayağılık, açgözlülük, hainlik karışımı olarak... Céline'in karakterlerini düşünüyorum, Balzac'ın *Albay Chabert*'inin sonundaki üstat Derville'i düşünüyorum; sahte bir şekilde ölü ilan edilmiş, malı mülkü yağmalanmış, unutulmuş, mahvolmuş, servetini verdiği kadın tarafından reddedilmiş eski Napoléon savaşlarının kahramanı Albay'ı savunan o avukatı. Sadık Derville onu savunmaya çalışır, başarısız olur ve "insanlıktan tiksindiğini" söyler. Sonunda dünyadan, *insanlardan uzak* bir köşeye çekilir. Yani insanlık özünde bir alçaklık ve iğrençlik özetidir; mirasların paylaşılması söz konusu olduğunda gizliden gizliye zincirlerinden boşaldığını gördüğü tüm o kötü tutkular... İşte o zaman evet, maskeler düşer, cömert beyanlar uçar gider ve saygı, kardeşlik, aşk ıslanmış havai fişekler gibi sönüverir.

---

4 C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*, Plon, 1955, s. 495 (*Hüzünlü Dönenceler*, çev. Ömer Bozkurt, YKY, 1994).

5 P. Levi, "Kelimeler, anı, umut", *Conversations et entretiens* içinde, Robert Laffont, 1977.

"Dibe vurmuş" bu insanlığa karşı bir tür direniş, tiksinti dolu bir kopuş, bir geri çekilme hareketidir utanç. Karikatürleşen insanlıktan, o iğrenç ve aşağılık "hep aynılık"tan, o ahlaksızlık boyunduruğundan, çekim noktası olduğu için her an altında ezilme riski taşıdığımız o bayağılık zincirinden kaçmak. Deleuze'ün sadece farklı, başka, indirgenemez olduğunu anlatmak için "hayvansal" dediği başka dönüşümlere (oluşlara) kendini kaptırma arzusu işte buradan gelir.

Sanat bu utanca tepki verir, çünkü bir açılma çağrısı, bir genişleme deneyimi, başka yerlere doğru birtakım çizgiler çekmedir. "Hayal kurdurmak" diye yazar Flaubert, "sanattaki en yüce şeydir."[6] Felsefe de aynı şekilde merkezden uzaklaşmaya, odağı kaydırmaya, duvarları genişletmeye yönelik bu çabaya katılır. İşlevi, söylediğimiz gibi, aptallığı utandırmak, ahmaklığa direnmektir – bununla kolay, dar, ezberlenmiş, mekanik düşünceyi, sığ kesinlikleri, sosyal çevrenin benimsettiği inançları kastediyoruz; yoksa yoksul, eğitimsiz, akademik referansları olmayan bir düşünceyi asla değil. Felsefedeki her büyük kavram bir deneyim genişlemesidir. İşte o zaman insanlığın özü gerçekleştirilmez, başka yaşantılara, farklı yaşam çizgilerine açılınır: Ahtapot gibi düşünmek, kene gibi algılamak, jaguar gibi hissetmek.

Sanat ve felsefe bize insanın kendinden utanmasını öğretir; ama suçlu bir hüzünle değil, perişan bir kederle de değil; açılmaya yönelik bir çağrıyla.

• • •

İnsanlığa ait olma utancı, her bireyin kendi halkının, ulusunun, hatta ailesinin tarihiyle kurabileceği ilişkide yerelleşir, özelleşir. Böylece acı verici bir bağlılık göstergesi olarak belirir. Kimliğimi besleyen ulusal bir topluluğun parçasıyım, sevmeyi öğrendiğim bir ülkede doğdum ve şimdi siyasi liderler sinsi veya yozlaşmış davranışlarıyla beni utandıran adaletsiz kararlar alıyor, devleti imkânsız savaşlara sokuyor, korkunç baskı rejimlerine bulaştırıyorlar. George Sand, 1848'in o korkunç Haziran günlerinden (Ulusal Atölyelerin Yürütme Komisyonu tarafından kapatılmasına karşı ayaklanan isyancılar arasından dört bin ölü) sonra şöyle yazar:

6 G. Flaubert, Louise Colet'ye mektup, 26 Ağustos 1853.

> Ne günler ama! Gözyaşı ve infial dolu! Daha dün Fransız olmaktan ne kadar mutluyken, bugün Fransız olmaktan utanıyorum.[7]

Bir asır sonra yine bir kadın, Fransız sömürge politikalarını keşfeder keşfetmez sarsılarak şunları beyan eder:

> Sömürgeleşme trajedisini ilk kez hissettiğim ve anladığım ânı asla unutmayacağım. [...] O günden beri ülkemden utanıyorum. O günden beri bir Hindiçinliyle, bir Cezayirliyle, bir Faslıyla karşılaşıp da ondan özür dileme isteği duymamam imkânsız. Ona çektirilen, halkına çektirilen tüm acılar, tüm aşağılamalar için özür dileme isteği. Çünkü Fransız Devleti'dir onlara zulüm eden, bunu tüm Fransızlar adına, dolayısıyla küçük bir payla da olsa benim adıma da yapmaktadır. İşte bu yüzden, Fransız Devleti'nin ezdiği insanların huzurunda yüzümün kızarmaması mümkün değil.[8]

Ülkeyi felakete sürükleyen onursuz politikacılara, beceriksiz askeri komutanlara karşı öfke dolu bir yurtseverlik utancı; adaletsizlik karşısında bir infiale, bir hiddete, ama aynı zamanda hayal kırıklığına uğramış bir aşka, zedelenmiş bir gurura tanıklık eden bir utanç. Carlo Ginzburg şöyle itiraf eder: "Bizim ülkemiz, hakkında utanç duyabildiğimiz ülkedir."[9]

Yurtseverlik utancı, özellikle yönetilenlerin "temsilcileri" karşısındaki öfkesinin ifadesidir. Daha da özgül olan son bir utanç biçimi de kişinin tarihle kendi soyuna, nesebine göre kurduğu acı verici bir dayanışma ilişkisine tanıklık eder. Sömürge döneminden kalan Güney Afrikalı bir ailenin çocuğu olan ve *apartheid* önlemlerinin uygulanışını sekiz yaşında gören John Maxwell Coetzee kendisine sorar: "Hangi zalimler hanedanından geliyorum ben, bana varıncaya dek kaç kuşak zalim peyda oldu?" Burada söz konusu olan genel insan türüne, hatta belirli bir ulusal topluluğa aidiyet değildir; miras ve kan yoluyla beni tiranlar kastına, egemen seçkinlere bağlayan o nesnel dayanışmadır. *Utanç* romanına kadar, Coetzee'nin eserleri zulmedici bir mirasçının utancını sahneler; öyle bir utançtır ki bu, ötekiyle ilişkimi en başından çarpıtır, bulanıklaştırır, engeller: Sadece selam vermek söz konusu olduğunda bile özür dilediğimi

7 G. Sand, Bayan Marliani'ye mektup, Temmuz 1848.

8 "Fransız karşıtı eylemlerden kim suçlu?", 1938 (Simone Weil, *Contre le colonialisme*, Payot & Rivages, 2018).

9 C. Ginzburg, *Libération*, 10 Ekim 2019.

ima etmekten kendimi alamadığım o (kara) renkli erkek ve kadınlarla ilişkimi – öyle bir noktaya gelir ki bu durum, rahatsız edici, hatta neredeyse aşağılayıcı olur, sanki ötekini sürekli kökenlerine geri göndermenin bir yoluna dönüşmüş gibi (bazen utanç, etkileri bakımından hor görmekten pek de iyi değildir); ne olduklarına ve neyi temsil ettiklerine karşı duyduğum yeraltı nefretiyle kesişen bir sevgi beslediğim arkadaşlarım ve ailemle ilişkimi.

Bu *sistemik* utanç kişinin kişisel geçmişine, yaşam tercihlerine, sergilediği değerlere kayıtsızdır. Mirasçının, "nesnel egemen"in utancıdır. Kapsama alanı sallandığında, hatta bunun olasılığı dile getirildiğinde bile rahatsız eder, sinirlendirir. Sistemik ırkçılık, sistemik maçoluk, sistemik sosyal hor görme sorunu ortaya atılır atılmaz zihinlerin nasıl diken diken olduğunu görmek yeterlidir: kalkanlar kalkar – hem de nüfusun bir kısmıyla daha tepkisel, daha alıngan şekilde: Baby-boom kuşağının şımartılmış çocukları.

Tepkileri şöyledir: "Ne yani, utanan ben mi olmalıyım?" Bir yandan da cömert inançlarını, insan haklarına ve evrensel değerlere bağlılıklarını, her türlü baskıyı reddedişlerini, samimi cumhuriyetçiliklerini öne sürerler. Düşman konusunda yanıldığımızı haykırırlar. "Neden utanacakmışım ki? Ben komşuma hep saygı duydum, ayrımcılıklara karşı isyan ettim, daha fazla toplumsal adalet istedim, kadınları savundum, ırkçılıkla mücadele ettim. Şimdi ayrıcalıklı olan ben mi oluyorum yani? Yıllar süren eğitim hayatından sonra ne kadar kazandığıma bir bakın, siz büyük patronların maaşını biliyor musunuz?"

Bu gürültülü, abartılı kızgınlığın arkasında bir hoşnutsuzluk, bir korku hissedilir. Korku, kendine şunu söylemektir: iyi ama eğer utanmam gerekiyorsa, demek ki bir şeyler yanlış gidiyor ve harekete geçmek, homurdanmak gerekir. Bu da zaman alır, enerji alır, üstelik mevcut sistem işime de yaramışken... Hoşnutsuzluk ise, başarıları arka arkaya dizebildiği, arkadaşlarını ağırlayıp onlarla göçmenler krizi hakkında konuşacak kadar geniş bir dairede yaşadığı için sabahları gülümseten o huzurlu vicdandan kurtulmak zorunda kalmaktır. Tarihe verdikleri tek taviz, ciddi bir ses tonuyla, çok şanslı olduklarını ve ayrıcalıklı olduklarının bilincinde olduklarını kabul etmektir. Yine de liyakatleri unutulmasın! "Şanslıydım." Belki, ama senin şansın başkaları için bir maliyet oluşturdu. "Ne kadar çok ça-

lıştığımı hayal bile edemezsiniz, bileğimin hakkıyla diyorum size!" Oysa bugün, miras ya da ilişkiler olmadan en devasa çabalar bile kısırdır – pek çoğunun tek liyakati "iyi yıllarda" doğmuş olmaktır.

Liyakat ve şans mı? *Sahip olduğum her şeyi ne ölçüde bir başkasından almadım acaba?* Burjuva, beyaz, diplomalı, sağlıklı, kadrolu bir iş, ev sahibi, geliri yerinde, yemeklerini eve sipariş eden (kuryeye bahşiş vererek, "çünkü sonuçta normal olan bu"), temizlikçisine karşı düşünceli. Bu kişi utanmaz, utanmak istemez, huzurlu vicdanında en ufak bir çiziği bile reddeder. Hatta son bir darbe indirip nihai ikiyüzlülükle kendini haklı çıkarır: Ama ben utanmaktan utanırdım, bu çok çirkin olurdu, asıl mücadele edilmesi gereken utanç yoksulların, ırk ayrımcılığına uğrayanların, kadınların tarafındadır... Oysa mesele aynı zamanda şudur: Onların maruz kaldığı utançlardaki payımızı sorgulamak. İtirazların, karşı çıkışların yükseldiğini görüyorum: "Ama bir dakika, zaten fazlasıyla utanıyoruz, hiçbir yere varmayan bu kederli duruşlar yeter, bu kısır hüzün yeter, mirasımızla ve kültürel alışkanlıklarımızla 'komplekssiz' bir ilişkimiz olsun artık."

Oysa öyle ya da böyle, bu sadece korkunç bir yanılgıdır. Gerçekten de "fazla utanmak" imkânsızdır. Bazılarının kendilerini suçlu hissettiklerini yüksek sesle ilan etmeleri mümkündür. Suçluluk histerikleştirilebilir, duruşa ciddiyet katacak malzeme bulunabilir onda, ama utançta bu olmaz. Hayır, kesinlikle utanmıyorlar, özellikle utanmak istemiyorlar; aksi takdirde daha fazla sessiz öfkeye kapılır ve mülksüzlerden, göçmenlerden, savunmasızlardan bahsederken bu kadar retorik zarafetle ve rahatlıkla konuşmazlardı.

Hak sahibi olarak doğanın utancı, kölelik, soykırımlar, sömürge imparatorlukları, kadınlara yönelik ayrımcılıklar, en zayıfların sömürüsü ile damgalanmış bir tarihin mirasçısı olunduğunda ödenmesi gereken bedeldir, ödenmesi gereken asgari sendikal aidattır. En zayıfların, ezilenlerin ödediği bedel çok daha fahiştir. Spinozacıların pazar günü ya da Nietzsche'cilerin pazartesi günü verdikleri vaaz için ne hüzün, ne hınç ama! Primo Levi'nin sözüne bir kez daha kulak verilmeli. Dünya utancının, diye hatırlatır, kesin, sınırlı ama belirleyici bir işlevi vardır: Bize bağışıklık kazandırır.[10]

10 Utanç "bir tür bağışıklık savunmasıdır", P. Levi, *age*, s. 85.

Dehşetin tekrarına, nefretin mantığının geri dönüşüne karşı biraz olsun korur bizi. *Boğulanlar Kurtulanlar*'ın yazarının hemen şu soruyu sormasına engel değildir bu: Peki antikorlar ne kadar zaman dayanacak?

• • •

Bu utanç hakkında konuşulmasını reddedenler, parlamento tartışmalarının o çamaşır suyuyla yıkanmış, cinsiyetsiz evrenselliğini bayrak gibi sallayarak kotalara karşı kükreyenlerle aynı kişilerdir. Filanca yer, filanca mevki, filanca statü; kadın, farklı ırktan ya da sosyal olarak dezavantajlı olduğum için yasaktı bana. Bugün ise, bunları elde edebilmiş olmamın tek nedeninin sosyal kökenim, ten rengim ya da cinsiyetim olduğunu iddia ederek bana itiraz ediyorlar, beni ayıplıyorlar!? Gerçekten de bütün savaşları kazanmış olacaklar. Zekâ savaşı hariç, diye acımasızca yapıştırır cevabı Baldwin.

Utanç bu kez de kesişimsel bir acı, "karşı tarafın" utancı olarak adaletsizliğin mekanizmalarını anlamaya ve sökmeye, ikiyüzlülükleri ortaya çıkarmaya, kötü darbeleri önceden sezip hesap yapmaya zorunlu kılar. Bana bakmak zorunda kalmadınız hiç, diye yazar Baldwin. Bense kötü darbelerden kaçınmak, acımı biraz olsun anlamak ve ölçmek için sizi tanımak zorunda kaldım. Ben sizin hakkınızda, sizin benim hakkımda bildiğinizden fazlasını biliyorum. Ezilenler şüphe etmeye, sorgulamaya, soru sormaya mecburdur. Çünkü hayır, kesinlikle, onlara ne düşündürülmeye çalışılırsa çalışılsın, başarısızlıkları sadece kendilerinden kaynaklanıyor olamaz. Baldwin'in Amerikalı Siyahlar karşısındaki Beyazlar, kadınlar karşısındaki erkekler, sömürülenler karşısındaki sömürücüler için söylediği şudur: Kendilerine yalan söylemekten, gerçeği görmemekten, liyakatleri konusunda hayallere kapılmaktan asla vazgeçmezler. Ebedi kazananlar, kendi canavarlıklarını kavramaktan kaçınmak için aileleri, ülkeleri hakkında kahramanlık mitleriyle beslenirler tıka basa. Yalanlarla o kadar dolmuş, yalana o kadar doymuşlardır ki, içten, saf suçlu anlamında "masum" hale gelirler. Ürettikleri acıya ilişkin hiçbir şey görmezler. Başarılarının haklılığına dair inançlarının her yerde pekiştirildiğini görürler; kariyerlerinde, evliliklerinde, miraslarında, toplumsal tanınmalarında.

> Yüz binlerce hayatı daha mahvettiğini ve mahvetmeye devam ettiğini, bundan haberleri dahi olmadığını, bilmek bile istemediklerini biliyorum [...]. Ancak, mahva neden olanların aynı zamanda masum olmalarına izin verilemez. Suçu oluşturan masumiyettir.[11]

Masumiyetin zıddı suçluluk değil basirettir – Yaratılış'ın baştan beri verdiği ders de buydu zaten. Utanan kişi basiretli olandır; o, adaletsizliklerin, haksızlıkların yasa, adalet ve Kilise tarafından nasıl desteklendiğini görür.

• • •

Hatta utancın, yani o işaretler peşinde koşan huzursuz bilincin (vicdanın) zekâyla ne ölçüde bir tutulabileceği bile sorulamaz mı? *Yeraltından Notlar*'da[12] bir karaciğer hastalığının kemirdiği, çöküşünün tadını sonuna kadar çıkarabilmek için iyileşmeyi reddeden, kırklarında bunalımlı bir adamın portresini çizer Dostoyevski. Bu eski memur, onu alçaltan, gülünç duruma düşüren durumları ortaya çıkartmak için çılgınca bir çaba harcar. Sanki o baharatlı zevkleri çekip çıkarmak için aşağılanmayı bizzat kendisi istiyor, bunun için aranıyor gibidir.

Sırtımızı psikopatolojik teşhise dayayıp onu ahlaki mazoşist olarak damgalayabilirdik. Ama Dostoyevski bir sapığın portresini çizmemiştir. Bu *Notlar*'da utancın bizzat koşulunu, en genel olasılığını ortaya çıkarır: Bilinç. Narsisistik utancı karakterize etmek için bilincin ahlaki bir konum (üst benlik) olduğundan zaten bahsetmiştik. Ama burada söz konusu olan başka, daha temel bir şeydir: Basit bir kayma, bir kopukluk, bir boşluk (*hiatus*) olarak bilinç. Çünkü bilinç (vicdan) kaydırır, zaman kazandırır, içgüdüsel yanıtın otomatikliğini bozar, kesintisiz ardışıklıkları kırar. "Peki şimdi ne yapmalı?", "düşünmek", "acele etmemek", "kendine sormak". İşte bu aralık, bu boşluk, bu askıya alma, bu gölge hattı bilinçtir/vicdandır.

Yeraltından Notlar'ın anti-kahramanı, "eylem adamları" dediği kişilerle, yani şu dümdüz ve rastlantısal yaşayan kahramanlarla büyülenmiştir. İçtiklerinde, kavga ettiklerinde, tıpkı uyuduklarında oldukları gibi olurlar: Her şeyi dolu dolu, düşünmeden ya-

11 J. Baldwin, *Bundan Sonrası Ateş*, *age*, s. 27.

12 F. Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, çev. Mehmet Özgül, İletişim, 2023.

parlar. Tamamen kendi rolleridirler: Sadık dost, yiğit asker, göz kamaştırıcı, eğlence düşkünü vb. Bunlar varoluşun utanmazlarıdır. Yaptıkları her şeye kaygısızca bir tamamlanmışlık, tatmin olmuş bir huzurlu vicdan katarlar. Bunlar Baldwin'in "masumlar" olarak adlandıracağı kişilerdir.

Notlar'ın anlatıcısına gelince, bir vicdan hastasıdır. Bu vicdanın temsil ettiği bu yara, ürettiği o negatiflik her şeyi istila etmiştir. Gerçeklik bu yüzden ikileşmiş, sürekli tereddütlü bir hal almıştır. Vicdan, sürekli bir geviş getirmeye mecbur bırakır insanı: Geçmişin küllerini karan, didikleyen (şunu yapmalıydım, bunu demeliydim vb), avını hınca boğan bir süreç. Vicdan gerçeklik mitini kırar: Sarılan ya da kıkırdayan yoldaşın önünde, gürleyen amirin karşısında, saçını düzelten eşin karşısında kendime şunu sorarım: Peki ama hangi rolü oynuyorlar, kendi kibirleri tarafından parçalanmadan nasıl ayakta durabiliyorlar? Her şey bir maskeler komedisi olarak açığa çıkar. Vicdan hazır ahlaki karşıtlıkları patlatır. Belirgin zıtlıkları, donmuş kimlikleri çatlatan bir titreşim üretir. Örneğin, neden tüm o "iş gören" varlıklardan çok bir ayyaşta, bir fahişede ya da bir kaybedende (tutunamayanda) tamamlanmış insanlık örnekleri bulunmasın ki?

Huzurlu vicdan vicdan değildir; tatmin olmuş bir bataklığa saplanmadır. Her vicdan, gerçeği çatlatan o negatifliği, güzel rolleri çürüten o asidi sızdırır. Utanç da orada devasa ve umutsuz bir basiret kaynağı bulur.

Devrimci Utanç

Rostand'ın oyunundaki şu antoloji bölümünü düşünüyorum, o devasa, biçimsiz burnundan bahsederek onu aşağılamaya çalışan züppe gence Cyrano'nun verdiği cevap geliyor aklıma – bu "engel"den bahsetmenin korkunç bir öfkeyi tetiklemesinden o kadar korkulur ki, ona bunu fark ettirmekten genellikle kaçınılır. Bir zıpçıktı öne çıkar ve küstahça konuşur: "Siz... burnunuz..."; biraz düşünür ve zekâsı yetmediği için acınası bir şekilde tamamlar: "kocaman!.." İşte o an Cyrano sinirlenmiş rolü yapar, isyan eder ("Yoo, bu kadarı az delikanlı!") ve o çıkıntısının ilham verebileceği tüm komik, kötücül esprileri kamusal alanda, şiirsel, barok bir dille sıralar... Büyülü tirat. Cyrano'nun durumu şüphesiz muğlak kalır, çünkü kendisine çirkinlik maskesi dayattığını düşündüğü o fazlasıyla görünür özelliğinden kesinlikle acı çekmektedir. Ama bu şiirsel rövanşta ("Burun değil bir kere... yarımada!"), Cyrano bir geri döndürmenin ilk figürünü düşündürür.

Giriş bölümünde alıntılanan sloganlarda kendini duyuran, utancı geri döndürmeye yönelik bir zorunluluk damga vuruyor çağımıza: "Utanç taraf değiştirmeli" ya da "Neyseniz osunuz, utanmayın artık bundan" gibi. Geri döndürme fikri, dört mantık çerçevesinde sıralanabilecek çeşitli stratejilere yönlendirebilir: Tersine çevirme (*inversion*), yansıtma (*projection*), yıkma (*subversion*) ve arınma (*purification*).

Cyrano'nun bu sezgisel ilk tersine çevirme tepkisi, Nietzsche'ci programa göre söyleyecek olursak "değerlerin altüst edilmesi" diyebileceğimiz şeye bağlanır. Aslında mesele, benlikten benliğe bir işleyiştir, insanın gizlice utandığı şeyle gurur duymasıdır; utanç duyulan bir gizlemenin ya da sadece aşağıda olma, eksik olma duygusuna konu edilen şeyi alenen, cesurca, hiddetle talep etmektir. Bunun haklı olarak en ünlü örneği, tam da eskiden "sapkın" denilen bir cinselliğin neşeli ilanına dönüşerek artık gururla, küstahlıkla, coşkuyla sergilenen Gay Pride (ya da "onur yürüyüşü") olacaktır. Bu örnekte cinsel farklılık olumlanırken aynı zamanda

bir *êthos*'a, bir yaşam tarzına, bir kimlik inşasına olan bağ, bir topluluk oluşturma sevinci de olumlanır. Fiziksel damgalar sicilini ele alırsak, zayıflığa ve hafifliğe aşırı değer veren bir dünyada aşırı kilo ve şişmanlık konusunda aynı diyalektiği ödünç alan taleplerin geliştiğini gördük: Kilosunu benimsemek, artık bundan dolayı kahrolmamak, bunu pozitif bir farka ve hatta *fat studies*'in (şişmanlık çalışmaları) gelişmesiyle görüldüğü gibi akademik olmasa bile kimliksel, kültürel bir potaya dönüştürmek.

Madem az önce ten rengine bağlı acı verici damgalamalardan bahsediyorduk, Aimé Césaire ve Léopold Senghor'un *négritude* [siyah bilinç hareketi] kavramını icat etmesinin ve tanıtmasının da kısmen bu tersine çevirme girişimine karşılık geldiğini görebiliriz: Kültürel bir mirası talep etmek, zengin bir kimliğe kök salmak, bir değerler topluluğuna aidiyetini haykırmak. En büyük şairler, etkili başlıklara sahip derlemelerde (*Siyah Kurbanlar,*[1] *Siyah Cevher*[2]), siyahın mükemmellik, rengin yoğunluğu, bozulmaz parlaklık, çıldırtıcı derinlik olarak kutlanmasını sağlayacaklardır. Tersine çevirme temel bir figürdür, ancak etkililiğini bu basit ve tortusuz altüst edişten alır: Farklılığını sadece kendi içinde üstlenmek değil, aynı zamanda alenen işlemek. Negatif yargılar, damgalamalar kamusal ve birleştirici bir ilan edişle desteklenerek içsel bir dönüşüm yoluyla çözülür, parçalanır, toz duman olur: Kendisi olmanın gururu paylaşılır.

İkinci geri döndürme yolu, bir "yansıtma", daha doğrusu gönderene iade biçiminde görünür. Bu, daha önce karşılaştığımız formüldür: "Utanç taraf değiştirsin!"; tecavüzcüleri, ensest faillerini, saldırganları, yani temelde kendi cezasızlıklarının ilkesini kurbanlarının utancında bulan herkesi ifşa etme anında düzenli olarak sallanan bayrak. Ferenczi, daha önce söylediğimiz gibi, bir başlangıç aktarım mekanizmasını[3] ortaya koymuştu: cinsel istismarcılar eylemlerinin utanç yükünü, onu filtrelemekten, etkisiz kılmaktan aciz, donakalma haliyle saldırganın duygularına geçirgen hale gelerek onları kendi duyguları gibi hissedecek olan kurbana boşaltırlar. İşte o zaman gerçekten bir gönderene iadeden bahsedebiliriz, ama aynı zamanda bu aktarım bir dönüşümdür. Taraf

1 L.S. Senghor, *Hosties noires*, Seuil, 1956.

2 R. Depestre, *Minerai noir*, Seuil, 2019.

3 S. Ferenczi, "Dillerin Karmaşası" içinde, *age.*

değiştiren bu utanç, doğa da değiştirir: Duyduğum sıkıntı, başıma gelen adlandırılamaz bir şeyin sıkıntısı değildir, o saldırgana ait olan bir alçaklığın kamusal ilanıdır.

Üçüncü geri döndürme biçimi, yıkmadır. Toplumsal hor görmeden bahsederken Kiniklerin, Fransiskenlerin, Gandhi'nin figürlerine zaten değinmiştik. Her biri kendi tarzında, toplumsal hor görme ile belirlenen yeri işgal etmeye, ama onu bir tür bayrak, eleştirel bir kaldıraç gibi kullanmaya çalışır: Gandhi ulaşım araçlarına en düşük mevkide binerdi, hep eldokuması pamuklu bir bez kıyafet giyerdi; Kiniklerin tüm serveti manto ve çatı niyetine kullandıkları bir post, yürümek için bir sopa ve deri bir heybeden ibaretti; Fransiskenler yoksulluk yemini ederlerdi vb. Ancak bu sadelik içinde sadece maddi zenginliklerin klasik biçimde küçümsenişini görmekle acele etmiş oluruz. Yine söylüyorum, Kinikler, Fransiskenler ve Gandhi örnekleriyle, maddi malların içsel zenginlikler lehine basitçe kınanmasından uzağız. Mesele daha ziyade yoksulluğu; güçlendirici aşağılanmalar için bir sınav yeri, kendini eğitmek için bir fırsatlar ortamı olarak işgal etmektir. Seçilmiş, talep edilmiş radikal yoksulluk artık inşa edici söylemlerle değil, bir yaşam tarzının doğrudan, görünür gösterimiyle işleyen bir provokasyon alanı açar.

Jean Genet başka "rezalet" ortamlarını işgal ederek bu provokasyon gücüne başka bir boyut ekleyecektir: Sefalet (yoksulluğun ötesi), eşcinsellik, suçluluk.[4] Burada Genet'nin kendine meydan okuyuşunu, *Hırsızın Günlüğü*'nde anlattığı ve Mettray Yurdu'nda (genç suçluları "ıslah etmek", "düzeltmek" için) bulunduğu sırada, tam da rezaletin ortasında aklına gelen meydan okumayı hatırlıyorum:

> Saçlarımın kazınmasının, o iğrenç kıyafeti giymenin, o aşağılık yere hapsedilmiş olmanın utancını acımasızca hissediyordum.[5]

Bu evreden sonra "yıkımdan nasıl sağ çıkılır"? Genet kendine özgü

4 Jean Genet üzerine J.-P. Sartre'ın bitmek bilmez eseri *Saint Genet, comédien et martyr* (Gallimard, 2011) dışında, D. Eribon'un (*Morale du minoritaire*, Flammarion, 2015) değerli yorumlarına ve C. Vettier'nin güzel makalesine başvurulabilir: "Honte et transparence: écrire sa honte, de Rousseau à Genet", *SELF XX-XXI* – "Gölgeler ve Şeffaflıklar" içinde, Ekim 2018.

5 J. Genet, *Journal d'un voleur*, Gallimard, 1949, s. 198 (*Hırsızın Günlüğü*, çev. Yaşar Avunç, Ayrıntı Yayınları, 2021).

bir etik yöntem, kendine yönelik bir meydan okuma sistemi icat eder; "katı bir disipline" sokar kendini, hatta kendi deyişiyle bunu kendi "ruh alıştırması" olarak görür:

> Mekanizma aşağı yukarı şuydu (o zamandan beri bunu kullanırım): Bana yöneltilen her suçlamaya, haksız bile olsa, kalbimin derinliklerinden evet diyeceğim.[6]

Burada mesele ne utancı silmek ne de onu gurura dönüştürmektir; daha çok hakareti havada yakalayıp onu bir kaldıraç olarak kullanmak, hakaretin açtığı alanı ("Bende gördükleri korkağı, haini, hırsızı, ibneyi kendimde tanıyordum")[7] işgal edip sahiplenmektir. Ama sakın bunu, acı verici bir kabullenişe ve kendinden nefret etmeye sürükleyen bir içselleştirme –hakaretin içeriğiyle örtüşmeyi sonunda kabul etme– sanmayalım. Mesele daha ziyade kendine ve başkalarına yönelik bir meydan okuma şeklinde üstlenilen güçlü bir içe atmadır: Evet ben "korkak, hain, hırsız, ibne" olacağım, ama sizin damgalayıcı fantezilerinizde hayal etmeye bile asla cüret edemediğiniz, hatta o cüret edemediğinizin bile ötesinde, çılgın bir şekilde olacağım. Bu tam olarak utancı simya ile gurura dönüştürmek demek değildir; utancın içine *özgürce* batmak, ayıplanmada *gönüllü olarak* ısrar etmektir. Bana rezalet köşesi olarak gösterdiğiniz şeyi, diye cevap verir Genet, zevkler bahçesine, bir yaratım ve haz alanına, lirik bir ses kutusuna dönüştürürüm ben. Beni reddederek, beni bayağılığın ve vasatlığın kısıtlamalarından çözdünüz.

Bu disipline titizlikle uyarak geçen iki yıldan sonra, diye saptar, "güçlüydüm",[8] "Alçağın teki oldum".[9] Üstlenilen, şiirsel olarak sahiplenilmek istenen alçaklık; dışlama davranışını elinden kaçırmış damgalayıcıyı allak bullak edecek, endişelendirecek, rahatsız edecektir. Sizi çizmek, ayıklamak, dışlamak isterim der, damgalayıcı, ama çöküşünüz üzerinde gizlice egemenlik kurmaya, onu kontrol etmeye, onu kendi olumlamamın, üstünlüğümün yenilenmiş bir unsuru yapmaya devam etmek koşuluyla. Alçak hale gelerek aşağılanan kişi bu mahkumiyetinden kaçar, reddedilmişlik durumunu

6 *Age.*
7 *Age.*
8 *Age*, s. 199.
9 *Age*, s. 198.

bir ihlal unsuruna, karşılığında büyüleyen bir haz alma imkânına dönüştürür ve kendi duruşuna hapsolan, ötekinin alçaklığında kendi hakikatinin parçalarının kımıldadığını görmeye mecbur kalan ve kendini ikiyüzlülüğünün tutsağı olarak keşfeden damgalayıcıdır artık. Damgalanan kişiyse, utancı içinde kıs kıs gülerek, bu tuhaf ışık altında özgür olduğunu keşfeder.

> En azından, dedim kendi kendime, utancım gerçekse, daha keskin, daha tehlikeli bir unsuru, onu kışkırtanları her zaman tehdit edecek bir tür iğneyi gizliyor olmasın?[10]

• • •

Dördüncü yöntem: Arınma. Burada iş, utancın içindeki saf öfke payını duyurmak, yankılatmak, yüzeye çıkarmaktır.

Primo Levi'nin *Ateşkes* kitabında, Auschwitz kampından kurtuluşunu anlattığı hikâyeye geri dönüyorum. Almanlar, Sovyet birlikleri gelmeden kısa bir süre önce kampı terk etmiştir. At sırtında dört genç Rus askeri yaklaşır ve yıkılmış duvarları, düzensizce yığılmış cesetleri ve nihayetinde o şaşkın, bir deri bir kemik kalmış, bakışları her türlü yorgunluğun ötesinde bomboş gezinen insanları keşfeder; hayatta kalanlar. Primo Levi'nin onların gözlerinde gördüğü şey elbette merhamettir, şefkattir; ama aynı zamanda, daha tuhaf, daha baskıcı olan ve dudaklarını kilitleyen bir sıkıntı, bir mahcubiyettir: Utançtır. Ve bu utancı tanıdığını söyler:

> Bizim çok iyi tanıdığımız, seçimlerden sonra ve onur kırıcı bir hakarete tanık olduğumuz ya da uğradığımızda içimizde beliren utancın aynısıydı: Almanların tanımadığı utançtır bu; adil kişinin, bir başkasının işlediği suç karşısında hissettiği utançtır ve o suçun var olması, var olan şeyler dünyasına geri dönüşsüz bir biçimde sokulmuş olması, kendi iradesinin bir hiç ya da hemen hemen hiç durumunda olup, savunmada herhangi bir işe yaramaması ona vicdan azabı verir.[11]

Adil olanın utancı, insanın maruz kaldığı bir insani yozlaşma manzarası karşısında kendi güçsüzlüğünü acı verici bir şekilde deneyimlemesidir. Erdemli ve nihayetinde rahatlatıcı bir öfke ile bizi huzurlu vicdanın kalbine yerleştiren, güven verici bir duruş olan infialden bambaşka bir şeydir bu. İnsan gürültülü bir şekilde

10 *Age*, s. 76.

11 P. Levi, *Ateşkes*, *age*.

infial duyar, adaletsizliği yüksek sesle kınar, kendi haklılığından ve başkalarının haklılığından emindir, kendini bir gösteri olarak sunar. Utanç ise dilsizdir, çünkü o ıstıraptır: Hakaretin büyüklüğü ile kendi güçsüzlüğünü görme hissi arasındaki yırtılmadır. Primo Levi'nin anlatısında utanç, bitkin ve kanı çekilmiş kamp mahkûmları ile kurtuluşu, yeni hayatı, selameti temsil etmelerine rağmen selam vermekten veya gülümsemekten aciz, bu paramparça insanlık manzarası karşısında donakalmış, felç olmuş genç Rus askerleri arasında bir bağlantı çizgisi çeker. Bu utanç, siyasi bir topluluğun dalgalı ama ısrarlı hatlarını çizer.

Aynı ilhamı James Baldwin'de de görürüm, Paris'teyken Douglas Martin'in çektiği, Harding Lisesi'ne kabul edilen ilk siyah öğrenci Dorothy Counts'ı gösteren fotoğrafı gördüğündeki tepkisinde. Fotoğrafçı, genç kızı, saçları iyi taranmış genç Beyazlardan oluşan, sırıtan, nefret dolu bir sürü tarafından kuşatılmış halde okula giderken gösterir.

> İşte o zaman gördüm bu fotoğrafı. O geniş, gölgeli bulvarın tüm büfelerine asılmış, on beş yaşındaki Dorothy Counts'ın fotoğrafları bize bakıyordu. Kuzey Carolina'nın Charlotte kentinde okula giderken kalabalık ona hakaret ediyor ve üzerine tükürüyordu. Tarihin alaycı kahkahaları sırtındayken bilgi tapınağına yaklaşan bu kızın yüzünde tarif edilemez bir gurur, gerilim ve kaygı okunuyordu. Bu beni öfkeden deliye döndürdü, içimi aynı anda hem nefret hem de merhametle doldurdu. Ve utandım. İçimizden biri, orada, onunla olmalıydı.[12]

Orada, onunla olmalıydık. Utanç bir dayanışma işaretidir. Dünyanın aptallığına, tuzu kuruların o zalim kötülüğüne karşı öfke ve nefret; ama aynı zamanda kendine karşı sessiz bir öfke: peki ben bunu engellemek için ne yaptım? Hiçbir şey.

Yunan filozofları utancın kökünü *thumos*'a (yürek/gönül) yerleştirmişlerdi; bunu duygusal bir şekilde değil, "işine yüreğini koymak" deyimindeki gibi dinamik bir anlamda, yani şevk, kendini ve dünyayı dönüştürme enerjisi, varoluşun yakıtı olarak anlamak gerekir. Bu duygusal kök sayesinde utanç, Yunanlıların gözünde öfkenin kız kardeşidir; Aristoteles için asla irrasyonel bir taşkınlık, aşırı bir coşkunluk, dürtüsel bir taşma anlamına gelmeyen şu öfkenin. Onun tanımını ikinci kez ele alıyorum: "Öfke, şahsımıza

12 J. Baldwin, *Ben Senin Zencin Değilim*, *age*.

veya yakınlarımıza yönelik kamusal bir hor görme tezahürü (*phainomenên oligôrian*) karşısında –ki bu hor görme hak edilmemiştir– acı verici bir kamusal intikam (*timôrias phainomenês*) arzusudur (*orexis meta lupês*)."[13]

Öfkenin içine bir hüzün (*meta lupês*) girer, utançla aynı renktedir bu. İndirgeyici yargıya, değersizleştirici aşağılamaya, kahredici tersliğe maruz kalınır. Ardından hemen bir rövanş arzusunu yükseltir öfke: Ben sizin beni atadığınız şey değilim. Hor görme, adaletin inkârıdır. Öfke, bu kapatılmaya karşı sert çıkan yaşam güçlerinin gürlemesini duyurur. Hayır, kesinlikle ben bu karikatüre indirgenemem, ben sizin itip kaktığınız o aşağılık klişe değilim!

Başlangıçta acı verici bir bıkkınlık, kendine yönelmiş bir şiddet olarak var olmaya devam etmedikçe bizi içten içe kemiren bir hınç olarak hissedilen şey; politik, kolektif ve yönlendirilmiş bir öfke biçimini alarak arınabilir, yücelebilir.

• • •

Utanç devrimci olabiliyorsa şayet, bunun nedeni dünyaya ve kendine yönelen bir öfkeden beslenmesidir, ama aynı zamanda da hayal gücüyle işlemesidir. Utanmak için hayal gücü gerekir. Hem de en feci, kısır, kahredici, paranoyak biçimiyle hayal gücü. Utancımızı başkalarının bahçesinde gezdirir: Şu an beni ne kadar hor görüyor olmalılar, hatta daha kötüsü bana acıyor olmalılar; alaycı gülüşlerini, o korkunç iğnelemelerini duyuyorum, tiksinti dolu suratlarını görüyorum. Artık kimseyle konuşmak, kimseyi görmek istemiyorum. Başkalarıyla yüzleşmek, onların varlığı benim için bir felaket olur. Hayal gücü, hüznün hizmetine girdiği andan itibaren beni yalnızlığa mahkûm eder.

Öfkenin, utancı yeterince tutuşturmamış olmasıdır bunun nedeni. Kötü hayal gücüdür. İyi hayal gücü ise alevlerin çağrısına kulak verip ayağa kalkar, kimlik hatlarımızı yeniden çizer, yenilerini icat eder, dayanışmalar yaratır, oluşan hırsı şekillendirir. Bir yeniden yapılandırma gücüdür, bir yansıtmadır: Hayır, ben ne o sefil kızım ne de o zavallı herifim; sizin küçümsemenizden çok daha fazlasıyım. Hayal gücü dinamiktir, beni merkezimden uzaklaştırır. Rousseau merhametin bir hareket varsaydığını söylerdi,

13 Aristoteles, *Retorik*, Kitap II, 1378b.

çünkü mesele kendimizden çıkıp kendimizi ötekine taşımaktır ("Kendi içimizde değil, onun içinde acı çekeriz").[14] Aynı şekilde, aşağılamaların manzarası, birinin itibarını kaybetmemek için gösterdiği acınası çabalar, diğerinin kaçınılmaz olarak gülünç duruma düşmesi beni yarasız beresiz bırakmaz: Onun adına utanırım, onun adına canım yanar; hayal gücüm beni onun paniğinin o yakıcı merkezine taşımıştır.

Hayal etmek kendinden çıkmaktır, genleşmektir, çoğalmaktır. Gilles Deleuze, Primo Levi'nin "insan olmaktan utanmak" sözünü söylerken aklına gelen örnekler, maruz kalınan utançlar değil, *başkaları adına* utandığımız anlardır. Irkçı taksi şoförünün o acınası laflarını anar ve onun adına utanır; yani kendi odağını ona kaydırır, hüsran ve nefretle çürümüş o hınç adamının yerini işgal eder ve orada dehşete düşer. İşte bu hareket, hayal gücüdür.

Her şeyden önce hayal gücü, gerçekliği kendi kabul ilkesinden söker, ayırır, koparır. Gerçekliği tanımlamak istediğimizde "maddesellikten", "dirençten", "tutarlılıktan", "verimlilikten" vb bahsederiz. O zaman o fark edilmeyen küçük bileşeni, çoğu zaman sessizce geçiştirilen o göze çarpmayan ama hayati olan malzemeyi ıskalarız: Kabul ilkesi. Bir şeyin, bir durumun *gerçek* olduğu söylendiğinde, alttan alta fısıldayan o küçük söyleme kulak kabartmak gerekir: Hadi ama, yorma kendini, mücadeleyi bırak, bu sadece gerçeklik; buna boyun eğmek, uymak, katlanmak, altına imza atmak gerek. İsyan etmeyi kes. Güçlülerin ağzında, özellikle de kelimeyi ikiyüzlü bir iç çekişle, sahte bir bıkkınlık ve gerçek bir küstahlıkla ("Ne yapalım, işler böyle...") telaffuz ettiklerinde gerçeklik tam olarak şudur: Kabul edilmesi gereken şey. Ne de olsa sosyal adaletsizlikler, insafsız ayrımcılıklar hep var olmuştur. O sefil maaşını kazan, işini yap, başını eğ, hatta kendine şanslı olduğunu söyle, o lanet olası işi nasılsa ben yapmasam yerime başkası yapacak diyerek kabul et.

Buna karşı hayal gücü dikilir kükreyerek: Bir şeyin gerçek olması, onu kabul etmemiz gerektiği anlamına gelmez. Kötülüğün gerçek sıradanlığı, Hannah Arendt'in yazdığı gibi "düşünce yok(-sun)luğu" değildir – ya da sadece o değildir. Bu, düşünceye –onun

14 J.-J. Rousseau, *Dillerin Kökeni Üzerine Deneme* (1781). J.-J. Rousseau'da merhamet duygusunun en kapsamlı analizi için bkz. *Emile ya da Eğitim Üzerine*, Kitap V (1762).

gücüne, hayatlarımız ve kararlarımız üzerindeki etkisine– haddinden fazla değer vermektir. Kötülüğün sıradanlığının kökü, beni başkasının yerine koyan veya başka mümkün dünyaları tasavvur etmemi sağlayan bu hayal gücünün eksikliğidir. Zaten tüm toplumsal sistem ve kitle kültürü, hayal gücünü *baltalama girişimleri* olarak işler.

Marx, "Utanç devrimci bir duygudur" diye yazdıktan hemen sonra şöyle devam eder: "Eğer bütün bir halk utansaydı, ileri atılmaya hazır bir aslan gibi olurdu."[15] Her şey oradadır: Hiddet, hayvan-oluş, kolektif boyut, benliğin ve dünyanın eşzamanlı dönüşümü. Hüzün ile öfke arasındaki şu acı verici salınım olarak görebileceğimiz utanç, çifte kader paylaşır: İnsanı çirkinleştiren, yalnız bir vazgeçişe sürükleyen karanlık ve soğuk kader; başkalaştıran, kolektif öfkeleri canlandıran aydınlık ve yakıcı kader. Paris Komünü, Prusyalıların yaşattığı hezimetten sonraki o utanç-öfke patlamasıdır.

> Komün onun gözüne katlanılmak zorunda olunan utançların bir intikamcısı gibi, uzvu kesip atan demiri ve arındıran ateşi getiren bir kurtarıcı gibi görünüyordu.[16]

"Şiddetin kökenleri" diye yazıyordu Salman Rushdie, "utanmazlık" ve "utanç"tır.[17] Ve bu aynı şiddet değildir.

15 K. Marx, Ruge'a mektup, Mart 1843 ("Mavna üzerinde, D.'ye doğru", ilk olarak *Fransız-Alman Yıllıkları, Mektuplaşmalar* [Annales franco-allemandes, Correspondance] içinde yayımlanmıştır, Cilt I, Éditions sociales, 1971, s. 287). Alıntının tamamı: "Bana gülümseyerek bakıyorsunuz ve diyorsunuz ki: ne güzel iş! İnsanlar utançtan dolayı devrim yapmazlar. Ben cevap veriyorum: Utanç zaten bir devrimdir; 1813'te kendisini yenen Alman vatanseverliğine karşı Fransız Devrimi'nin gerçek zaferi utançtır. Utanç bir tür öfkedir, içe atılmış öfkedir. Ve eğer bütün bir ulus bu kadar utansaydı, ileri atılmak için kendi üzerinde gerilen bir aslan gibi olurdu. İtiraf ediyorum, Almanya'da utanç henüz mevcut bile değil."

16 É. Zola, *La Débâcle* (1892), Bölüm VII.

17 S. Rushdie, *Utanç*, çev. Aslı Biçen, Can Yayınları, 2013.

Dizin

Agamben, Giorgio 102, 109
Alain 102
Alcuinus, York'lu 96
Amiel, Sidney 65
Anna Karenina 11
Antelme, Robert 60
Arendt, Hannah 13, 135
Aristoteles 39, 94, 95, 133, 134
Augustinus (aziz) 24, 83, 84, 86, 87

Baldwin, James 11, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 127, 133
Balzac, Honoré de 20, 24, 25, 93, 120
Benedict, Ruth 23
Benjamin, Walter 102
Bergounioux, Pierre 113
Bernard, David 97
Bidaud, Éric 12
Biddle, Sam 28
Binswanger, Ludwig 53
Bon, François 11, 114
Bowlby, John 57
Britten, Benjamin 81, 85

Camus, Albert 39, 40
Carrère, Emmanuel 49
Cassar, Carmel 17
Cassavetes, John 15
Castellano, Araceli 62
Césaire, Aimé 129
Charcot, Jean-Martin 61
Chaumont, Jean-Michel 86, 101
Cheng, Anne 90
Coetzee, J.-M. 122
Conrad, Joseph 21
Corneille, Pierre 16, 17
Counts, Dorothy 133
Cyrulnik, Boris 12

Daudet, Alphonse 72
Dejours, Christophe 38
Deleuze, Gilles 119, 120, 121, 135
Depestre, René 129
Descartes, René 23

Despentes, Virginie 72, 78, 79, 80, 101
Dionysios, Halikarnaslı 81
Dodds, Eric Robertson 23
Donnet, Jean-Luc 21
Dostoyevski, Fyodor 9, 126
Duhamel, Olivier 11, 65, 113
Dumont, Louis 24
Dussy, Dorothée 64

Ellis, Havelock 66
Epiktetos 37
Epstein, Jeffrey 65
Eribon, Didier 10, 33, 79, 130
Ernaux, Annie 11, 31, 32, 34, 35, 39, 60, 112

Fanon, Frantz 32, 33, 112, 117, 118
Farge, Arlette 26
Fassin, Didier 61
Ferenczi, Sándor 76, 129
Fichot, Agnès 63
Finkielkraut, Alain 12
Foucault, Michel 1, 25, 26, 87, 102
Francesco, Assisili 37
Freud, Sigmund 43, 45, 49, 53, 54, 66, 87, 97, 104, 105

Gandhi, Mahatma 36, 37, 130
Gaugelac, Vincent de 10, 38
Genet, Jean 130, 131
Ginzburg, Carlo 122
Gorgias 98

Haenel, Adèle 11
Halimi, Gisèle 62, 63, 69, 72
Harcourt, Bernard E. 27
Hermann, Imre 57
Hobbes, Thomas 70, 71, 79, 80
Hoggart, Richard 35
Hugo, Victor 38, 42, 43

Jamin, Claude 10

Kafka, Franz 9, 50, 51, 119
Kallikles 98
Kant, Immanuel 43
Kertész, Imre 110
Konfüçyüs 89, 90, 91
Kouchner, Camille 11

La Boétie, Étienne de 56
Lacan, Jacques 99, 100, 104
Laguiller, Arlette 63
Le Goaziou, Véronique 64
Le Naour, Jean-Yves 61, 62
Levi, Primo 11, 13, 14, 50, 51, 101, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 119, 120, 124, 132, 133, 135
Lévi-Strauss, Claude 120
Leys, Simon 90
Liddell, Angélica 88
Lomba, Cédric 115
London, Jack 33
Lord Jim 21
Louis, Édouard 14, 79, 93
Lucretia 11, 24, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88
Lukaşenko, Aleksandr 11

Mallet-Jorris, Françoise 63
Mardon, Aurélia 54
Martin, Douglas 10, 33, 61, 133
Marx, Karl 70, 79, 102, 114, 116, 136
Maupassant, Guy de 57, 58
Merleau-Ponty, Maurice 74
Mirbeau, Octave 26, 36
Molière 25
Montaigne, Michel de 41, 116
Mordillat, Gérard 35
Moritz, Karl Philipp 93

Nietzsche, Friedrich 41, 89, 102, 124, 128

Obaid-Chinoy, Sharmeen 20
Obey, André 81
Ogien, Ruwen 10
Ovidius 81

Peristiany, John G. 17
Phaedra 11, 83, 104
Pignolet de Montéclair, Michel 81
Pitt-Rivers, Julian 17
Platon 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 119
Polanski, Roman 11
Prynne, Hester 56

Racine 83, 104
Rechtman, Richard 61
Romand, Jean-Claude 47, 48, 49
Ronson, Jon 28
Rostand, Edmond 30, 128
Rousseau, Jean-Jacques 9, 10, 14, 67, 130, 134, 135
Rushdie, Salman 136

Sacco, Justine 28, 29
Sade, Marquis de 26
Salmona, Muriel 64
Sand, George 121, 122
Sartre, Jean-Paul 42, 111, 112, 130
Scheler, Max 53
Scotto di Vettimo, Delphine 62
Senghor, Léopold Sédar 129
Settelen, Daniel 47
Shakespeare, William 81, 82
Stewart, Franck H. 19
Strauss-Kahn, Dominique 65

Thomas, Éva 64, 71, 93
Tilly, Charles 24
Tisseron, Serge 10
Titus-Livius 81, 82, 86
Tonglet, Anne 62, 64
Toutenu, Denis 47
Tricaud, François 20
Trono, Cosimo 12

Valenti, Catherine 62
Verdier, Raymond 20
Verdi, Giuseppe 108
Vettier, Chloé 130
Veyne, Paul 87
Vigarello, Georges 68, 86
Virgili, Fabrice 56

Weil, Simone 11, 112, 114, 122
West, Ellen 53
Williams, Bernard 23

Ziegler, Jean 11
Zola, Émile 53, 136

Frédéric Gros (1965): Felsefeci. L'Institut d›études politiques de Paris'de (Sciences Po) felsefe profesörü. 1999'da Paris-Est-Créteil-Val-de-Marne Üniversitesi'nde *Théorie de la connaissance et histoire des savoirs: de L'histoire de la folie à L'archéologie du savoir* başlıklı doktora tezini savundu. Michel Foucault'nun Collège de France'ta verdiği dersleri yayıma hazırladı.
Başlıca kitapları: *Michel Foucault* (Presses universitaires de France, "Que sais-je?" dizisi, 1996), *Foucault et la folie* (Presses universitaires de France, 1997), *États de violence: essai sur la fin de la guerre* (Gallimard, 2006), *Le Principe sécurité* (Gallimard, 2012), *Marcher, une philosophie* (Carnets Nord, 2008), *Possédées* (Albin Michel, 2016; roman), *Yürümenin Felsefesi*, (Kolektif, 2017), *Le Guérisseur des Lumières* (Albin Michel, 2019; roman), *La honte est un sentiment révolutionnaire* (Albin Michel, 2021)

Frédéric Gros **İtaat Etmemek**'in devamı niteliğindeki **Utanç Devrimci Bir Duygudur**'da, Kıta Avrupa felsefesine özgü zorlu kavramsallaştırmaların uzağında, dünyanın içinde bulunduğu duruma dair son derece sade ama etkili felsefi yorumlarda bulunuyor.

Karl Marx'ın "utanç devrimci bir duygudur" sözünden hareketle yeni mücadele yöntemlerine kapı aralayan bir utanç felsefesi inşa eden Gros, deyim(i bozmak) yerindeyse, sol gösterip sol vuruyor.

Utanç Devrimci Bir Duygudur, Annie Ernaux'dan Didier Eribon'a, Primo Levi'den Jacques Lacan'a pek çok ismin metinleriyle birlikte, toplumun bu önemli duyguyla ilişkisini tersyüz ederek yeniden tanımlıyor.

ISBN 978-975-08-6775-0